

राष्ट्र भण्डार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

कॉप नं.

Class No.

पुस्तक नं.

Book No.

उद्घृत./N.L. म.

MCIPC—56—13 I NL/72 10.1.73—10,800.

180JC

89.104

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय
NATIONAL LIBRARY
कलकत्ता
CALCUTTA

अंतिम प्रकृत दिनांक के दिन यह पुस्तक पुस्तकालय से ली गई थी । दो सप्ताह में अधिक समय तक पुस्तक रखने पर प्रतिदिन 6 पैसे की दर से किन्तु शून्य लिया जायगा ।

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 6 P. will be charged for each day the book is kept beyond two weeks.

यस्य वाजसनेदिना हृन्दोवाणात्

प्राङ्गिकपद्धतिः ।

पारिषामावस्थित महारथकुमार बाबु
वासुदेवसिंहस्य द्वितीयपत्न्याः श्रीमत्याद्यन्त्र
वतीदेव्या आश्रया तंरीनीयामवासिना
कर्मकाण्डोद्धारक महाप्रेयाकरक
श्रीपरमेश्वर शर्मणाविरचिता,
तत्कृतवाप्रकाशाभिधया टीकया सहिता
श्रीमंसकप्रवर श्रीचिद्वधरशर्मा
श्रीश्वर श्रीचन्द्रशर्मा नाट्यिक
श्रीजगद्वरशर्मणां साहाय्येन
लोहायामवासिना
प्रेयाकरक श्रीनोबिशर्माया
संशोधिता ।

दरभङ्गा राजधान्याम् ।

एतद्विषयं यथाशक्यं विवेच्य श्रीविमलाचरणं यत्प्रयत्नं
द्वारा वृत्तिता ।

माघे १८१८ ।

आचारिकपद्धति ।

धर्ममूलत्वात्तथाच याज्ञवल्क्यः । श्रुतिः स्मृतिः
 सदाचारः स्वस्याच प्रथिमात्मनः । सम्बक् सङ्कल्पजः
 कामो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति ॥ मनुः ॥ येनास्य
 पितरोयाता येन यास्युः पितामहाः । तेभ्योयायास्यतां
 मार्गं न गच्छन् दृष्यति ॥ सदाचारः सङ्कल्पजः विष्णुपुराणे
 साधवः क्षीरदीपाभ्युः सङ्कष्टः अधिवाचकः ।
 तेषामाचारसंयत्यात्मदाचारः स उच्यते ॥ मनुः ॥
 सरस्वतीद्विपहत्तोर्द्वे वनद्वोर्यदन्तरम् । तन्देशनिर्दिष्टतन्देश
 माय्यावर्त्तं प्रवक्षते यस्मिन्देशेय आचारः पारम्पर्य-
 क्रमागतः । वर्त्तानां मानसालानां स सदाचार उच्यते ॥
 आचारस्यावश्यकत्वमाह मनुः श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुर्जित-
 र्हविमानवः । इहर्कृर्त्तमवाप्नोति प्रेत्यचानुत्त-
 मावृत्तिम् ॥ आचारः परमोधर्मः श्रुत्युक्तः न्यार्त्तएव च
 तस्मादस्मिन्मंदायुक्तो नित्यस्यादात्मवान्विजः ॥ तथा ॥
 आचाराश्चभस्मैष्टात्युराचारादीभिः प्रजाः । आचा-
 रादनमश्न्यमाचारोहन्तालक्ष्यम् ॥ अलक्ष्यमशु-
 भसूचकमङ्गविग्रहम् ॥ हारीतः । आचारः परमोधर्म इति
 वेदविदोविदुः । नञ्नाचारिणीलोकान् प्रवदन्तिमनी-
 शिषः । याज्ञवल्क्यः ॥ उपनीयगुणः शिष्यं
 महाव्यावृत्तिपुञ्जकम् । वेदमध्यापयेदेन शीचाचारांश्च
 विचक्षेत् ॥ एतेनोपनयनात्प्राक् कामचारीदर्शितः ।

तथाच ॥ गौतमः ॥ प्रागुपनयनात्कामचारभक्षवादी
नास्त्वाचमनकल्पोविद्यत इति ॥ कामचारेति
यथेष्टगमनभक्षवभाषणद्वयार्थः अनेन हयावाना
श्रीलभाषणस्य धितमक्षवादीनि न निषिद्धानि
यानिचपुनः पातित्वनिमित्तानि मद्यपानादीनि
तानि वज्यान्वयप्रोक्षितोपदेष्टात् कल्पयद्वादा-
चमनमात्रमस्तीति बोध्यम् ॥ ब्रह्मपुराणे । मातापित्रो
रथोऽष्टिम्बालोभुञ्जन् भवेत्पुत्रीः ॥ एतेनान्यदीयो-
ऽष्टिभोजनोपपन्नः ॥ स्मृतिरपि श्रुतिमूलिकामहाजन
परिग्रहेति वयाद्या ॥ मनुः ॥ यावेदवाद्याः स्मृतयो
याश्चक्राश्चकुदृष्टवः । सर्व्यास्तानिष्फलाः प्रेत्य
तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च
यान्यतो न्यानि कानिचित् । तान्यर्ज्याकालिकतया
निष्फलान्यनृतानि च ॥ वेदवाद्यान्नेन वामकाया-
जिकादिस्मृतयो न प्रमाणा नीत्यर्थः अतएव सांख्यतत्त्व-
कौमुद्यां प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टिर्विधमनुमान-
माध्यातम् । तच्चिह्नलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवच-
नन्वितिकारिकाव्याख्यानावसरे आप्तग्रन्थे न
आयुक्ताः शास्त्राभिन्नानि व्यक्रमंसारमोक्षकादीनामा-
यमाभासानिराकृता भवन्ति । अयुक्तत्वं चैतेषां श्रिंगा-
नादिद्वयमूलत्वात्प्रमाणाविरुद्धायां भिधानात्कैश्चिदेव

स्नेहादिभिः पूरुषापमदैः पशुप्रायैः प्ररियहादोध्यनिति
वाचस्पतिमियचरणायवोचन् ॥

मूल ।

ब्राह्मं मुहूर्त्तं प्रातः सन्ध्यापूर्वदण्डद्वयश्लोकं विबुध्य
स्थिरमना धर्मार्थविनुचिन्तां शयनादुत्थाय रात्रिवा-
समस्त्यक्त्वाऽन्यदस्त्रं परिधाय जलेन नतु-र्भस्वञ्च प्रक्षाल्य
द्विराचामेत् ॥ ततो यदि वेगीस्युत्तदा नैर्ऋत्या
न्दक्षिणस्याञ्च । शयनस्थानाद्विपश्चिकैः पपय्यन्तन्देशम-
तिक्रम्य रात्रौ यामाभ्यन्तरं गृहमसीपत्रिपर्यं गोव्रज
भस्मकालकृष्टवीजितशम्यपूर्णं क्षत्वस्त्वग्मज्जनपराश्र-
विजलमसीपचतुष्पथवक्त्राकाशविलयस्तृभूमिवत्सोक-
चितिपर्वततन्मन्त्रकोपजीव्यतरुकायादिवर्जितस्थानं
सम्हृते दृणादिभिर्भूमिमन्त्रेर्हाय दक्षिणकर्णव्रज्य-
सुवन्निधाय ॥

टीका ।

अथाचारविशेषान्तवाटावुद्धोधस्तदाह । ब्राह्मं
मुहूर्त्त इति ॥ मनुः ॥ ब्राह्मं मुहूर्त्तबुध्यत धर्मार्थ-
विनुचिन्तयेत् । कायक्लेशाद्य तन्मूलान्त्वं दत्तत्वाद्य-
मेव च ॥ तन्मूलान् धर्मार्थोत्पादनहेतुन् । वेदतत्वाद्य-
ईश्वरः न्यायप्रतीतार्थावा तदानीन्मनसः स्थिरत्वं न-
तत्त्वप्रतिभामवोग्यत्वात् ॥ ततोयदीति ॥ यद्यपि

शयनादुत्थितोयस्तुकीर्तयेत्तमधुसूदनम् । कीर्तनात्त-
 स्त्रयापानि नाशमायान्त्यशेषतद्बलि स्क्रान्दोक्तैर्हाचिषा-
 त्यगौडनिबन्धयो मृतपुरीषोत्सर्गात्प्रागेव विष्णुस्मरणं
 लिखितमस्ति तथापि प्रामाणिकमेधिन निबन्धे पु मुह-
 पुरीषत्यागानन्तरं कृतशोचः स्वस्थोविष्णुं स्मरेदिति
 क्रमाभिधानादिहापि तत्रैवलिखितम् ॥ * चस्मिन्नवस-
 रं कृचिद्विबन्धं भूपार्थना । समुद्रावमनेदेवि पथ्यं
 तस्तनमगदले । विष्णुर्बलिनमस्तं त् पादम्यर्गं च मस्त्वमे ॥
 श्रीं प्रियदत्तायै भुवेनमः इतिभुवनमस्कृत्यदर्शित्वं चरणं
 न्यसेत् ॥ वेगीति ॥ मृतपुरीषवेगवान् ॥ विष्णुवर्मापिरे
 वेगरोधद्रक्तं व्यमन्यतक्रोधवेगतः ॥ वेगरोधद्रक्तं व्य-
 मितितु कान्दिगंगलव्यमिति * तद्वावाव्यातेतरत्वा-
 त्पाञ्चिति रधनन्दनभट्टाचार्यैः वस्तुतस्तु कर्मणि कृत्यः
 क्तावत्वञ्चार्पम् ॥ वेगरोधस्यायुक्तत्वमात्रवैद्यकिभावप्रकाशे
 षायुष्यमुपमिप्रोक्तं मलादीनां विमर्शजम् । तदनुक-
 जनाध्मानोदरगौरववारणम् ॥ आदिशब्देन वातमु-
 दादीनां ग्रहणम् ॥ तत्रैव ॥ आटोपगुलपरिकर्त्तिकोच
 सङ्गम्य ग्रीपस्यतथोद्वातः । पुरीषमास्यादयवानिरति
 पुरीषवेगप्रभितनरस्य । परिकर्त्तिकामुदे परिकर्त्तं-
 नवत्पीडा । पुरीषसङ्गम्यत्रिगोधः उद्वातउद्गारवा-
 हस्पम् ॥ वातमृतपुरीषाणां सङ्गोधमानं क्रमोक्तजः ।

जठरे वीतज्राद्यान् रोगाः स्युर्ज्वानियहात् ॥
 वस्तिमेहनयोः शुक्लं मूत्रकृद्गिरीकजाः । विनामो-
 वंक्षणाहाः स्याद्विह्वलमूत्रनियहात् ॥ विनामः
 शरीरममृता वंक्षणाहा जो जघनं रुसन्तु साकर्षणवत्पी-
 डा । तथा न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नवेगानीर्येहलात् ।
 कामगोक्षभयक्रोधान्मनोवेगान्विधाद्भेत् ॥ अथ-
 मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिमाह नैर्ऋत्यामित्यादिना ॥ विष्णु-
 पुराणे । ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।
 नैर्ऋत्यामिषविशेषमतीत्याभ्यधिकम्भुवः ॥ कल्यमुषः ॥-
 मैत्रं पुरीषोत्सर्गोमिव देवताकपायुसम्बन्धात् नैर्ऋत्यांश
 यनस्यानात् समुत्थायत्यर्मेन तस्मैवोपास्थितः । प्रापस्त-
 म्भः ॥ मूत्रपुरीषे कुर्याद्वक्षिणादिशं दक्षिणापराम्बा गत्वं
 तिष्ठेयः । दक्षिणस्याश्च परस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणाप-
 रानैर्ऋती ॥ वर्ज्याम्यानान्याह ॥ पथीति ॥ यद्यपि ॥
 नमूत्रं पयि कुर्वीतित्यादिनामूत्रविषय एव स्थलविशेष-
 निषेधश्चतुर्थाध्याये मनुनाभि हितस्तथापि पुरीषविषये-
 पिनिषेधः कैमुतिकन्यायाद्न कदाचन कुर्वीत विष्मूत्रस्य
 विसर्जनमित्युपसंहाराच्च । पराश्विपरोक्षाराद्युपह-
 तस्यानभु ॥ चतुर्थयेति ॥ यद्यपि पवित्रनिषेधादेव च-
 तुर्थराजमागं बोद्धिं निषेधः सिद्धस्तथापि पुनरुपादानं
 राजदण्डकपृष्टप्रयोजनकमेवाह मनुः ॥ समुत्सृज-

द्राजमार्गेयस्त्वमेध्वमनापदि । स ही कीर्षापथौ
दद्यादमेध्वश्चाशुगोधयेत् ॥ चाकीर्षोऽकालकादिः ।
चित्तिरन्विचयनस्थानं चित्तावा ॥ पर्वतेति । पर्व-
तनिष्ठधेनैवमिह तन्मस्तकनिधयोऽश्वपरिहारेपि-
पर्वते तन्मस्तकस्पात्यस्तनिधधार्थः ॥ दक्षिणकर्ण इति ॥
यद्यपियाश्ववल्बेन । कर्णस्य ब्रह्मसूत्र इत्येवीकृत्यथापि
कर्णज्ञानांमनुक्तौ तु दक्षिणाहम्भवेत्तथेति स्मृत्यर्थसारोक्त-
परिभाषावलात्पत्रिवंदक्षिणकर्णं कृत्वा विष्णुमूत्रमुत्सृ-
जदिति मितालराधतवचनाच्चात्र दक्षिणकर्णयश्चम् ॥
यद्यपि यद्यं कवम्बो यज्ञोपवीतं कर्णकृत्यं ति सांख्या-
यनगार्वाहिवस्त्वपक्षकर्णं तद्वारणप्रोचितं किन्तु नि-
यम्यप्रयतोवाचं मर्च्यं ताहोवगुण्ठित इति मनुवचना
तपृष्टालम्बि यज्ञोपवीतकपनिवीतमेवेति कतियवनिव
भस्वरमस्तथाप्याचारात्तत्पक्षिपकर्णतद्विभक्ति मैथिलाः
प्रमादतः कर्णतदधारणं भट्टोजिदीक्षितकृतायां चतुर्विंश-
तिसतव्याख्यायां भरद्वाजः ॥ मलमूत्रं त्यजिद्विप्रो विष्णुत्वे-
वोपवीतकम् । उपवीतमदुत्सृज्य दध्यादन्यन्नवनादेति
आपस्तम्बः । न सोपानत्कोमूत्रपूरीषिकुर्यात् ॥ इदमं-
दुर्गभूमौ, कण्टकादिदुर्गभूमौ तु गरीरवाचकामोवे
सोपानत्कस्सदा ब्रजदिति वचनात्सोपानत्कत्वमाचा-
रानुश्रूयितम् ॥ दिवासम्भ्रातिति ॥ मनुः ॥ मूत्रो-

चारममुत्सर्गोन्दवा कुर्यादुदङ्मुखः । दक्षिणाभिमुखो
 रात्रौ सन्ध्यायोज्ज्वलादिवा । एवञ्चैतद्विरोधात् ।
 प्रत्यहं, खलु पृथ्वाङ्गे ऽवगाङ्गे प्राङ्मुखतया । उदङ्मुखस्तु
 मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखं इति यस्मिन् च ननादत्तं व्य-
 मन्वर्थं विपरीतातुर्यास्मृतिः सानुसृत इति हहम्यति
 वचनात् एवमाचारादर्मे मैथिलानामाचारोऽप्येवम्
 सन्ध्यामुपरिवर्ज्येदिति देवलयचनं पोडितेतरपरं सन्धा-
 योज्ज्वला दिव्येति मननां ऽभिधानात् ॥ मनः ॥ छायाया
 मन्वकारेण । रात्रावहनिवाहजः । यथामुखमुखः
 कुर्यात्प्राणवाधभये ऽपि च ॥ कुहलिकामेवाद्यन्वका-
 रजनितदिग्भ्रमे उद्यमये च दिष्टियमोर्नित्यर्थः । अश्वगौचम्
 लोटादिर्नेति ॥ हारीतः ॥ लोटेन प्रसृजित काष्ठेन वा
 लिङ्गमुदङ्गतिशेषः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ गृहीतशिशोः स्त्रोत्याय
 मृद्विरभ्य, हृतैर्जलेः । गन्धलेपनयकं गौचं कुर्यादत-
 न्द्रितः ॥ अभ्य, हृतैर्गति ॥ एतेन जलान्तः गौचनिर्धन इति
 मिताधराकारः ॥ चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां खलपात्रा
 भावेति ब्रह्मणोऽकुलस्य जलाशयात्कारणोदकयज्ञसमाहवि-
 वस्तान् ॥ रत्निमात्रं खलं त्यक्त्वा कुर्यात्तौचमनुहृते ।
 पयात्तदोभयेऽतीर्थं मन्यथा ह्यश्विर्भवेदिति ॥ एवमेवा-
 ङ्गिकतत्त्वमदनपारिजातादयः ॥ रत्निर्व्विहमुष्टिकरः ॥
 वामहस्तेनेति ॥ देवलः ॥ धर्मविहचिबन्धनमधः

शौचिनधीजयेत् । तथैववामहस्तेननाभेरुर्ध्वशौधयेत् ॥
 प्रकृतिस्थितिरेवास्यात्कारणादुभयक्षिप्त्वा ॥ कारणा-
 द्रोगादेः । उभयक्रियादक्षिणकरेणाधः कायशोधनं
 वामहस्तेनोर्ध्वं कायशोधनमिति ॥ शौचमपिदिबोद्ध
 संखिनरावौ दक्षिणामुखेनैवकाय्यमुदक्षुब्धोद्दिवाकु-
 र्यान्नशिष्यान्तदक्षिणामुखेदितिब्रह्मागडपुराणात् ॥
 मृदाप्रक्षाल्येति ॥ यमः ॥ आचरेन्मृत्तिकाविप्रः
 कुलात्ममिकतान्नेति ॥ विप्रइति शौचकर्तृमात्र-
 स्थोपलक्षणं कुलादितिविशिष्टदेशस्य आनिषिद्धमृदवा-
 हविष्णुपुराणे ॥

मूल ।

दक्षिणबाहुपाश्वर्कं कमण्डलुमाधाय दिवास-
 भ्यासूक्ष्मरात्रिमुखो रात्रौदक्षिणाभिमुख आसीनो-
 मौनीमृदुपूरिषकुर्व्यात् ततोलीलादिना लिङ्गमुदक्षुप-
 रिमृज्य गृहीतशिष्यउत्थायान्यदेशेषुविमृत्तिकां यच्छी-
 त्वावामहस्तेनमृदुजलप्रक्षालितं लिङ्गमकुलिविप्रर्षपु-
 रिषशामृदा प्रक्षाल्यतथैवअनप्रक्षालितद्वयप्रथममर्ह-
 प्रक्षतिमितवामृदा प्रक्षाल्यप्रक्षतिचतुर्थीममितवापुन-
 र्द्विद्वारंप्र ।

टीका ।

वस्तीकमृदुपूरिषातां मृदमनर्जलान्नाथा ।

शोचावशिष्टाङ्गेषु नादद्यात् पसम्भवात् ॥ अन्तः
 प्राग्व्यवपद्माच्च हलोत्खाताच्चपार्थिव । परित्यजिन्मृ-
 दस्त्वैताः सकलाः शौचमाधने ॥ दाक्षिण्यात्पास्तु ॥
 वापीकृतडागेष्वन्तर्जलगता अपि मृदोमाद्याः । वापी-
 कृतपतडागेषु नाहरेद्वास्तृत्तिका ॥ अन्तर्जलगतायां-
 द्याः परतोमणिवस्त्रनादिति मृत्तिम् । अत्रालिखितव-
 चनात् । एतदारम्यकविषयमित्याचारमयत्वे नीलक-
 रमहः ॥ मनुः ॥ यस्मिन्देशे तु यत्तोर्यं वाचयतैव मृत्तिका ।
 सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ॥ गन्धलेपन-
 यकरमिति ॥ सर्वान्शमिषां साधारणं शौचमिदं मृत्त-
 म्या नियमस्त्वदृष्टार्थं इति मितान्नराकारस्तदयुक्तं मृत्त-
 म्या परिमाणे अभिधाय न्यूनाधिकत्रकर्तव्यं शौचं
 शुद्धिमभीप्सतेति दक्षेणाभिधानादिति मैथिलाः ॥
 वाचतामन्यते शुद्धिं तावकौचं विधीयते । प्रमाणेन्द्रव्य-
 संख्याया न गिष्टैकमिष्ट्यगइति देवनवचनमुत्थो गृह-
 नुपनीतपरमित्याचारचिन्तामणिः ॥ मृत्यन्तरं मुलोक्ता
 धिक्मृदंभिधानं लेपानुवृत्तिशङ्कायां बोध्यम् ॥ मनुः ॥
 एतदौचं पृथग्यानां दिगुचं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुचं तु
 वनस्थानां त्र्यंतीनाञ्च चतुर्गुचम् ॥ आपस्तम्बः ॥
 अङ्गिशौचं वा प्रोक्तं निश्चयं नुतदिष्यते । पथि पादस्तु
 विज्ञेयवार्ताः कुर्याद्यथावत् ॥ अथ चक्षुःश्रोत्रादीन्

कानारादौ यथोक्तकरणाशक्तावेवमतु निशात्वाद्विपुर-
स्कारिववाक्यस्यदृष्टार्थस्य सम्भवत्यदृष्टार्थकल्पनायांमा-
नाभावात् ॥ शीघ्रानन्तरंहारोतः ॥ गोमयेनमृदाया
कमण्डलुं परिमृज्यपूज्यं वंदु रस्पृश्यादित्यं मोममन्त्रिभ्या
वीक्षेत ॥ अथ्यगृहः ॥ यस्मिन्स्थाने कृतं शौचं वारिणा
तद्विशेषध्वेन । न शुद्धिस्तु न वे तस्य मृतिकाधीनं न गोधये
दिति ॥ हिराचम्येति ॥ तवमृतपुरीषपीवनादिषु पुनरु-
पस्पृशेदिति शङ्खचचनादव हिराचमनम् ॥ आचमनश्च-
सर्व्वत्रपादप्रक्षालनपूर्व्वकं कार्य्यं न ग्राच देवलः ॥ प्रथम
प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत्कनैः ॥ उद्गुम्बीवादै-
वस्ये पितृकेद्विषामुन्वदति अत्रेदं बोध्यम् ॥ वाजस-
नेयिनः प्रथमं दक्षिणस्यादं प्रक्षालयेद्युक्ततो वासं कन्दो
गाम्त्वादौ वामन्ततो दक्षिणपादं तथा दर्शनात् ॥
आचारचिन्तामणौ वाचस्पतिमिश्राभ्याम् ॥ कन्दो ग
यष्टे गोभिलः ॥ सव्यं पादमवनेनिज इति सव्यस्यादं प्र-
क्षालयेदक्षिणस्यादमवनेनिज इति दक्षिणस्यादिप्र-
क्षालयेदिति ॥ वाजसनेयियष्टे पारस्करः ॥ सव्यस्या
दम्प्रक्षालयेदक्षिणमप्रक्षालयेति ब्राह्मणस्य दक्षिणमप्र-
क्षालयेति ॥ व्याख्यातश्चैतत्सुवहिरिहरभाष्ये ॥ ततो
न्येन पादमिति विरुक्तयजमानार्पितम्याद्योदक ॥
मादाय वामञ्चरणं प्रक्षालयेत्तरमप्रक्षालयेति जमिना

दिरर्थाः 'यदिवाक्शब्दोऽर्थः' स्वातदाप्रथममन्दिबिम्बप्र-
क्षालयवाममप्रक्षालयतीति ॥ इत्यायुधभाष्य इर्षनाथ
शर्ककृते संस्कारटीपकेऽप्येवमेव व्याख्यातम्, पतति कृतो
मशामहतक रामदत्तवीरिखरादयोप्येवम् ।

कृत्वा ।

द्यामपमृत्तिकावयवव्यसंगम्यलवयवकरंशौचं जलन
कुर्यात् ॥ ततउत्थायान्यकुविम्वनमागत्यापविश्य ब्रह्मप्र
क्षालितवामकरं दगवारं तत्पृष्ठपद्वारं मृदा प्रक्षाल्यो
भयोः करयोः ममकृत्वास्तुद्धः प्रक्षालनविधायनत्वाच्च
संशोध्यपादयोः प्रत्येकमृदयेणप्रक्षालनं कृत्वाडादश-
भिर्मागडुपैर्मृत्वंपरिशोध्यकमगडुत्वं मृदावारिणाच
परिमृज्यर्गाचम्यानं वारिणा प्रक्षाल्यशूद्रजलेनद्विराच
यं न्द्रियार्णिस्पृष्टा दिवसिर्मागं रात्रौचन्दनयोरुदगं
ऽस्मिन्वापश्यं त ॥ मृदमानोभर्गत्वं का लिङ्गवामकरे
तिस्रः करयोर्द्विपादयोः प्रत्येकमेककामृदया ॥ ततः
प्रातः कालेविष्णुं स्मरंत्यथा ॥ प्रातः स्मरामिभवमी
तिमन्त्रानिगान्तौ नारायणं गण्डुवाहनमञ्जनाभम् ।
याहाभिभूतवत्वात्त्वमुक्तिं तुष्टक्रायुधनरुचशरिज-
वनेवम् ॥ प्रातश्चामिमनमावचमावमूढां पादा-
रविन्दयुगलम्यरमस्पृशुः नारायणस्यनरकावता-
रकस्यनारायणप्रदयविशयपरायणस्य ॥ प्रातर्भञ्जामि

भक्ततामभवद्वरत्नं प्राक सत्त्वं जन्मकृतपा भवपणुत्वे यो
 याहवत्पतिताङ्गि गजन्द्रघोरयोक्ताप्रसादकरयोद्यतच
 क्कपाणिः ॥ श्लोकवयमिदं दद्यात् प्रातः प्रातः
 पठेत्तयः । श्लोकवयमं कस्तथै दध्यदात्मपदं हरिः ॥
 महर्षिभेगवान्यामः कृत्स्नं मांसं कृत्वा पुरा । श्लोकैस्तु-
 र्भिर्द्विधात्मा पुत्रमध्याययुक्तम् ॥ मातापितृसहस्राणि
 पुत्रदारगतानि च । संसारं नुभूतानि यान्तियास्यन्ति
 चापरं ॥ हर्षस्यानमहस्राणि शांक्तस्यानगतानि च ॥
 दिवसे दिवसे मृदं मां विगन्ति न पण्डितम् ॥ उर्ध्व-
 हृत्स्विर्गोमं पनक्तु कश्चि कृणाति मे । धर्मादर्थस्य कामस्य
 सक्रियं न संशयते ॥ न जातु कामादभयाद्वकीभादर्थ-
 स्य ह्यस्तीति तस्यापि कृतोः ॥

टीका ।

दक्षिणमयं वाङ्मयाय प्रयत्नं कृत्य शृङ्गरेत्यश्वलान-
 यच्छान्त्वात्त्वं द्विपरन्तेषामेवान्यद्वाराद्यं पादपुच्छाल-
 नाभिधानाद्वा न्यं वा सत्यं भाद्रमवने निजइति विरा-
 खोदोहमं शोयति चोत्तमं पुनपत्तिटितमन्त्रलिङ्गविरोधा-
 हलायुधभार्यं वाज्रमर्मायनां स्वयमेव पादपुच्छालनस्य
 स्पृष्टमभिधानात् ॥ आश्वलायनीयानां तु न मन्त्रलि-
 ङ्गविरोधः पुच्छालितपादोऽर्धमश्चुत्तिनापुतिश्चेति
 सुतेषामन्त्रकपुच्छालनस्यैवाभिधानात् ॥ अथाश्वन्य-

इत्येवपाठप्रचालनं मन्त्रस्त्वधश्चपाठाः अन्यकट्टकम-
न्त्रपाठेनान्यकट्टकक्रियाया चम्मारोहणादौ दृष्टत्वात्
नापिमन्त्रलिङ्गविरोधः यार्थैकास्तिद्वयत्वं त्विजया-
शिवभाषासते यजमानस्यैव सतिश्रुतेः यथाज्ञाशने
प्राग्नेनाह्नमग्नीयस्वाहत्याद्याहुतिचतुष्टयेपिवा मन्त्राणा-
म्याठेपि न मन्त्रलिङ्गविरोध इति वदन्त्यादेवर्थादि का-
चिदपिश्रुतिस्तथोपलभ्य त तस्याप्यलङ्घितः प्राबल्यात्
याचयैमिनिसूत्रं । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमा-
ख्यानां समवाये पारदौर्ध्वल्यमर्थविप्रकर्षादिति ॥
यथाम्निहोत्रप्रकरणे श्रूयते कटाचनस्तरोरसीत्येन्द्रागा-
हंपथमुपतिष्ठतइति ॥ तत्रमन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्य-
रुपलिङ्गादिन्द्रोपस्थानाहत्वं प्राप्तं ऐन्द्रं गतितृतीया
श्रुत्या गाहंपथमिति द्वितीयाश्रुत्या च गाहंपथोपस्थाना-
हत्वं नपिप्रतिष्ठा लौकिकइन्द्रोपस्थाने विनियोगोपाध्यते
नष्टं वप्रकृतं आश्रयलायनीयभिन्नानामन्यद्वारा तदश्व-
त्वात्प्रचालनमन्त्रपाठवाः समानकट्टकत्वं नष्टं अभिधाना-
द्योतुरिवावर्तनकृत्वा पाठकत्वाभावेन दृष्टान्तवैषम्याच्च
तथाचन्यायसूत्रे गौतमः लौकिकपरिचकाशार्थं छि-
न्नार्थेषु विसाम्यं सदृष्टान्त इति यज्ज्ञाशनेतु पाठमा-
सिकशिशोर्वाक्यपाठसामर्थ्यात्पितृकट्टकहोमोपक्रमश्रु-
तेरामन्त्रलिङ्गविरोधोऽकिञ्चित्करः । एतेनाङ्गिकत-

त्वे । पारस्करः । सव्यम्प्रचात्य दक्षिणम्प्रचालय-
तीति ॥ सव्यम्प्रथमम्प्रचालयते तिसृष्वेवप्राक्सव्यपा-
दप्रचालनेसिद्धे सव्यम्प्रचात्यदक्षिणम्प्रचालयतीत्यत्र-
सव्यगृहणं सामान्यार्थं तेनान्यस्मिन्नपि पादप्रचालने-
संव्यस्यैवप्राथम्यमन्यार्थं स्पृष्ट्वैवचनमिति दर्शनात् ॥
ब्राह्मणस्य दक्षिणम्प्रथममिति सूत्रम् ॥ तस्यैवादौ यदि
ब्राह्मणः प्रचालयति तदा दक्षिणमन्ताव्यम्प्रथममि-
ति मन्ताव्यं न सव्यार्थेयाप्रचालयतीत्यनुवृत्त्यावाञ्छन्ता-
यनः । दक्षिणमप्येव ब्राह्मणाय प्रयुक्तं त्वय्यंशुद्रायेति ॥
स्वयंप्रचालनेमव्यस्यैव प्राथम्यमिति हरिश्चर्या ।
एवञ्चदक्षिणपादप्रचालानन्तरं वामपादप्रचालनं वाच-
स्पतिमिश्राद्युक्तं हेयमिति त्रिज, वन, धनमन्त एव हेयः ॥
तत्रायमाचमनविधिः ॥ बह्विंश उपवीती प्राङ्मुखो
दक्ष, चण्डेणान्यभिमुखो वाऽनुष्णीष्य नुपान्मक्तो वै बभूव
रस्यादि दोषरहितं जलमद्ब्रह्मलाभकब्राह्मणतीर्थं न ब्रह्म-
दिनातदवरोधप्राप्तापत्येन दैवेन वा तीर्थं न गोकर्षीकृति-
दक्षिणकरैश्च ब्राह्मणो हृद्गामि च वियः कृच्छ्रगामि
वैश्वकालुगामि स्वोशुद्रानुपनीतामुखात् प्राप्तिचम-
न्यामेयुः ॥ तत्र त्रैवर्णिकाम्निषतुर्व्यासोशुद्रादयः
सकृदिति विशेषः । ततः सङ्गतश्चावाप्ताधरोऽंशु-
मद्ब्रह्मसीनदिः प्रमृज्य पाणिम्प्रचात्वा तर्जनीमध्या-

नामिकाभिस्ताहगमेवमुखमोहेमश्रुतोऽधः श्यावादु-
 परि द्विरस्पृश्यपुनः पाचिम्प्रक्षालावामपाचिं
 पादौ गिराभ्युत्थतर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां मोदकाभ्याञ्चा
 मापुट ततोङ्गुष्ठानामिकाभ्यामक्षिणी चङ्गुष्ठा
 नामिकाभ्यामोदकाभ्यांश्वेवं ततः कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां
 नाभिंस्पृष्ट्वापाचिंप्रक्षालाकरतले नृदयं सञ्चो
 हलिभिः गिरः चङ्गुलापंशांमद्वयंस्पृगेत् ततो
 जलशेषद्विष्टिं हामहमे देयमिति ॥ एषविधि
 द्विराचमनपाचिंपादप्रक्षालनवर्जं सर्वथावर्जते ।
 दक्षिणाग्निमात्रमूर्ध्वीरितः कार्य्यम् ॥ कुन्दोगानामि-
 न्द्रियस्यर्गस्तु नेत्रमुपक्रम्य इन्द्रियाग्यद्विः संस्पृशेद-
 क्षिणीनामिके कर्णावर्तिगोभिलगृह्यात् परिमाञ्ज्ने-
 पस्यर्जनयोर्मध्यं पाग्यादाभ्यक्षामितिच विशेषःकुन्दो-
 गाश्रिकादौ तथैवनिर्णयात् एवङ्कर्णस्यर्गोऽङ्गुष्ठकनिष्ठा-
 भ्यामित्त्वपितेषां स्पृक्षामारम्भम् ॥ अत्रविस्तरभयादाचम-
 नानिमित्तानि तत्तद्वचनानि च नलिखितानि ॥
 विष्णुस्मरेदिति ॥ अत्रभूमाधिकरणन्यायात्प्राधा-
 न्याद्विष्णोर्निर्द्देशेनान्यं यामपि स्वाभीष्टदेशानांस्मर-
 नमंदिदम् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ द्विराचम्यततः श्रु-
 त्वाविष्णुं समातनमिति ॥ ब्रह्मलिखितौ ॥
 चाचम्यैवान्नजनसाधयेत् ॥ ईशानं चित्तं ।

अनयोर्व्यवनयोर्ज्ञावाध्यवाधकभावः सांमान्यविनिर्वा-
 नभावात् नापि विकल्पः दोषाष्टकप्रसङ्गा त्किन्तुस-
 मुच्चयएवेति ॥ ब्रह्मामुरारिरिति ॥ अस्मिन्श्लोके
 इन्द्रवृत्रावं शम्ययो रुपंजातिः अनन्तरीदीरित लक्ष्य-
 भाजो पादौ यदीयावुरजातयन्ताः । इत्यं किन्ता-
 न्यास्वपि निश्चितासु वदन्ति जातिष्विदंभवनामिति
 हतरवाक्यस्य तत्रतन्नात्यपदेनन्दवज्रो पेन्द्रवज्राभि
 ज्ञानामपिमद्भुतात्

मूल ।

धर्मीनित्यः सुखदुःखस्त्वनित्यं जीवीनित्या हेतुरस्य-
 त्वनित्यः ॥ इमांभारतमात्रिर्वा प्रातरुत्थाय यः
 पठेत् । स भारतफलम्प्राप्य परब्रह्माधिगच्छति ॥
 ब्रह्मा मुरारिस्त्वपुमान्तकारो भानुः शशी भूमिमुतो-
 वृधश्च । गुरुयशकः शनिर्गङ्गाकेतवः कर्षन्सर्व्वेस-
 ममुप्रभातम् ॥ जानामिधर्मंत्रचमप्रहन्ति अनास्य-
 धर्मंत्रचमं निर्व्वहन्ति । केनापिदेवेनहृदिस्थितं यथा
 नियुक्तोस्मि तथाकरोमि ॥ पुण्यश्लोको नक्षोराज
 पुण्यश्लोकोयुधिष्ठिरः । पुण्यश्लोकाच वैदेही पुण्यश्लो-
 कोवनादेनः ॥ अश्वत्यामावलिश्यामीः इन्द्रमौखि-
 भीषणः । कृपः परशुरामश्चममैते विरज्रीविनः ॥
 समैतामस्यारे त्रित्यस्माकं गडं यमयाष्टमम् । जीवैर्धर्म-

शतं सोऽपि सर्वव्याधिविनिर्मुक्तः ॥ कर्कोटकस्य नागस्य
 दमवनाया नक्षत्रं । ऋतुपर्षस्वराजर्षेः कीर्तन
 हस्तिनागनम् ॥ कार्तवीर्याऽर्जुनो नाम राजा बाहु-
 सहस्रभृत् । योऽस्त्रसङ्कीर्तयेन्नाम कल्पमुत्पादयमानवः ।
 नतस्तद्वित्तनाशः स्यान्नष्टसुलभते पुनः ॥ अथोद्धा-
 मधुरामावा काशी काशी चरन्तिका । पुरीहारवती-
 चैव सप्तैतामोक्षदायिकाः । वाराणस्यान्दविभेभानि
 कुक्कुटो नाम राजाश्वरः । तस्य स्मरणमात्रेण दुः स्वप्नः
 सुखप्रोभवदित्यादि ॥ केचिन्मत्तपुरीषोत्तमर्गात्प्रानि-
 ष विष्णुस्मरणमिच्छन्ति ॥ तत उच्यते काले प्राचीप्रकाशे
 कटुतिक्तकाषाय कण्टकि क्षीरहृत्तसम्भवमिषदाद्रुहा-
 दशाङ्गुलं कनिष्ठिका यममस्थलं चर्चितायं प्रक्षालित-
 खजुदन्तधावनमादाया चान्तः प्राक्षुष्य उदक्षुष्योवा ॥
 श्रीं आयुर्गन्धर्व्यगोवर्चः प्रजा पशुवसुनिच । ब्रह्म
 प्रज्ञासुमेधासु त्वन्नोर्ध्विवनम्यते ॥ इति मन्त्रं चाभिम-
 न्करो परितोदन्तान् मंथोध्य जिह्वोत्तं खनिकासकृत्वा
 शुचिदेशे दन्तधावनं मुत्सृज्य जलगण्डेष्वुच्यते ॥
 दन्तकाटाभावे प्रतिप्रिर्वादिनेषु च जलानां वादशमि-
 र्गण्डेष्वैर्मुक्षोर्धये दुपवासदिने तु पत्रादिभिर्हन्तधा-
 वनम् ॥ ततः शक्नोत्यहस्त्रोऽहश्चकिरचयसाम्राची
 नवबीजप्रतः ज्ञात्वा सन्ध्यामुपास्य ज्ञानाङ्गतया

नित्यपुण्यघट्टकं स्त्रीघट्टकं तर्प्यचर्चिषां मध्याह्ने पि
 चावात् ॥ तत्रादौ कतिपयतीर्थस्नानविधिः ॥ तत्र
 गङ्गास्नानेद्यान्नायामन्त्रः ॥ गङ्गेगन्तुमतीरतो याज्ञेय-
 र्विहितमया । निर्व्विघ्नामिदमाप्नोतु त्वत्प्रसादात्स-
 रिहरे ॥ जन्मान्तरार्जितम्यापं स्वल्पत्वा यदिवान्धु ।
 गङ्गादेवीप्रसादेनसर्व्वार्थीस्वतिमञ्जयम् ॥ दर्शने ॥
 चक्षुमेमफलं जन्मजीवितभूसुजीवितम् । साक्षाद्भ्रा-
 तृरूपान्त्वाम्यश्यामिनिजचक्षुषा ॥ प्रणाम ॥
 देवित्वदर्शनार्देव मन्त्रपातकिनीमम । विनष्टमभत्या
 पञ्चगमकोटिसमृद्धम् ॥ प्रवेश ॥ गङ्गेदेविजगन्मातः
 पादाभ्यामलिनन्तव । स्पृशामीत्यपराधम् प्रसन्ना
 चक्षुमर्हसि ॥ स्वर्गागोहणमोपानेत्स्वदीयमुदकंशिवे ।
 चतः स्पृशामि पादाभ्यांगङ्गेदेविनमोस्तुते ॥ पञ्चस्त्रिये ॥
 त्वत्कर्मैरतिस्त्रिगुणैः सर्व्वपापप्रणाशनैः । मयाकि-
 लियतेगात्र मातस्मै हरपातकम् ॥

टीका ।

पिङ्गलसूत्रे हनरत्नाकरादि टीकास्वर्णवम् ॥
 अतएव प्रबोधचन्द्रोदयनाटके । विद्याप्रबोधोदयजन्म
 भूष्यामिरत्नसौ त्रक्षपुरीनिरत्नया । अतः कुलश्रेयसिधि
 र्विधिस्तुतिर्वस्तु मतेकति नित्यमेव सद्गतिज्ञोक्ति
 इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रा वंशस्थेन्द्र वंशानामुपजातिः वंशस्थे-

मृद्वंशयाहरजातिर्मुकुटिके ॥ सोऽस्यद्विजानां
 प्रणयैः कृशीकृतो गतेनकश्चिद्विभवैर्विमानितः ।
 निदाघकालेऽपि सौटकोद्गोन्मृणां मटस्थामपनीय
 शुष्कवान् । इत्यन्तर्यामिर्भनिषादिनाम्पगवृत्तिश्रीके
 माघेच इन्दुवज्रापिन्दुवज्रवंशस्यविलानामुपजाति
 ख्यान्वीकीयरासायणं किञ्चिद्विभाकागड । वदति
 वर्धन्ति मदन्तिभान्ति ध्यायन्तिनृत्यन्ति समाश्रवन्ति ।
 नयोधनामलगजायनान्ताः । प्रियाविहीनाः शिखिनः
 प्रवहमाः ॥ उपेन्द्रवज्राशालिना वातोऽर्पणामुरजा-
 तिसत्तैवयुहकागड ॥ ननुकृशुर्गानृतमात्रकश्चित्त-
 भामदोनापि जजमरुर्ध्वः । समिदायामर्ध्वपथोयवोऽप्य
 भर्तुर्मर्ध्वं ददृशुस्ताननन् । शालिनीवातोऽर्पि
 भृतीनामल्पभेदानां छन्दसामपिमङ्गरादुरजातय
 क्षयाच्चाभिजुननशकुन्तले ॥ अमोर्वेदिम्यरितः क्रम-
 धिष्णामामिदन्तः प्रान्तमस्तोर्णद्वर्भाः । अपमृन्नोदुरि-
 तं हव्यगन्धेऽर्वातालानाम्त्वा वज्रयः पावयन्तु ॥
 शनिराशुकेतुवृत्त्यपपातः ॥ तयायां इन्दुद्विवचनाप्राप्तेः ॥
 केचिदिति ॥ अत्रयद्वक्तव्यलङ्कृतम् ॥ अथदन्तधा-
 वनविधमाहउषः कालद्विति ॥ दधः ॥ दधः
 कालेतुमप्राप्ते कृत्वागोचंयथाधिवत् । ततः स्नानं
 प्रकुञ्ची ॥ दन्तधावनपुञ्जकम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥

[illegible]

बाह्यवर्णनमुदाहरतमिति ॥ दशाङ्गुलं राजन्यइति
 यच्चभार्य हरिहरः ॥ तत्करणमन्तमाह । आयुर्व्यस-
 मिति ॥ यद्यपि हलायुधीयेनागद्वीयेष अन्नाद्याव
 व्यृहध्वमिति त्रैदिकमन्त्रोलिखितस्तथापि वाजसनेयिनां
 समावर्तनाद्दन्तधावनपत्रतन्मन्त्रस्य पारम्पर्येण विनि-
 योगादन्यदोयमेव सर्व्वगार्हमाधारणः पीगणिकोमन्त्रः
 पठितुं क्तः अतएव प्रामाणिकमैथिलगौडदाक्षिणा-
 त्यनिबन्धं ध्वयमेवमन्त्रो दृश्यते ॥ धर्हीति पोषणार्थस्य
 धाञोरुपम् ॥ दन्तकाष्ठानामुदाहरति ॥ तथाचनरमि-
 हपुराचम् ॥ अलाभेदन्तकाष्ठानाम्प्रतिपिहं तथादिने ।
 अपान्नादशगतदुर्घन्मृगवृक्षविश्व्विधीयते इति ॥
 अलाभे सर्व्वथाऽलाभे विहितकाष्ठानामुदाहरति ॥ अथ यं
 व्यवस्था सति मन्त्रविहितमुपादेयं तदलाभे विहित-
 निविहन्नादितरहा निपिहन्तुमर्ह्येव नोपादेयं दन्तधा-
 वनकरणत्वं न प्रमत्तेकाष्ठमामान्यं आस्मात्कापामागं
 शिरीषखादिराति तिङ्गीककदम्बोदुम्बराटिकाष्टविशेषवि-
 धिमहिर्बैव शेषनिपेधमिहं पलाशतिन्दुकमिन्दुवारि-
 काबदरीशमीशिंगपा कपित्थहरीतक्यामलकविभीत-
 कपिप्पलकटलीशालमलिकाष्ठादीनाङ्ककृतः स्मृतिबु-
 निविधोऽत्यन्तनिषेधार्थत्वं न प्रतिनिधिविधयाप्युपादान-
 वारकः । यथामौद्गल्यरुवभवतीत्यनेनैवान्यनिषेध

सिहावयस्त्रियावेमाषा इतिमाषि पुनर्निविधः प्रातिनि-
 ध्यस्यापिवारकइति ॥ हादशमगुं धैरिति ॥ अक्ष-
 गड यस्य दन्तधावन कार्य्यकारित्वं पियवेव्रीहिसम्ब-
 द्धतवमुन्वान्वयः प्रकृतावेवशुतंत्वान्मन्मल्लिहविरोधाच्च ॥
 एवंमेवनव्यवर्हमानोपाध्यायाः स्मृतिमार्हरिनायोपा-
 ध्यायाश्च । आचारोऽप्येवम् ॥ यत्तु रघुनन्दनभट्टाचार्या-
 शब्देविप्रातिपत्तिरितिकात्यायनस्यस्वरसात्प्रातिनिधि-
 त्वं नञ्जलगगडृषपिसन्वान्वयः निषिद्धदिन्यु त्प्राति-
 निधित्वाभावाद्मन्मन्पाठकृत्याहस्तद्वत्कार्य्यकारित्वं-
 पि तत्प्रातिनिधित्वाभावात्प्रातिनिधिर्हिसजातीयोभव-
 ति यथाव्रीहं व्यंघोयथावाविहितकाष्ठस्यनिषिद्धेतरत्का-
 षंसामान्यन्तस्त्रिकोपां हीतिमुखेणघट्टेधैमिनिरप्यमुख्ये
 स्यष्टम्प्रात्यपादि नञ्चवंप्रकृतजलस्यकाष्ठविजातीयत्वात्
 किञ्चुगगडृषस्यनैमित्तिकत्वं न नातिदेश्यविशेषं विना
 नित्येनमन्मन्वान्वयः सम्भवति यथाज्योतिष्टोमे
 राजन्यवैश्यानिमित्तं न फलचमसद्योद्यते तत्र संसम
 भियुञ्जोतीत्यादि अतिबोधितानामभयवादयः संस्काराः
 नैमित्तिकमतुल्यत्वा दसमानविधानं स्यादितिसूत्रेण
 वृद्धीवोर्ध्वमिनिरप्य मुख्यममिहान्तत् । अतएव
 वैप्राहिकोविधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतइतिस्मृतिः
 स्त्रीणांविवाहस्येव नवनकार्य्यकारित्वं पि न तत्र

तन्मन्वान्वयः । अतएव यदिमोमङ्गविन्देत्य तिका-
 नमिपुण्यादित्यादी श्रौतेऽश्रौतेवा प्रतिविधौ समान
 विधित्वप्रतिपादकः प्रतिनिभिद्वतद्वत निवमार्थागुच-
 युतिरितिसूत्रद्वयमिदः प्रतिनिध्यधिकारश्चसिद्धान्तो-
 धिममं विषयीकर्तुमीष्ट ॥ दन्तधावनविषये बह्व-
 निविधिनियमवचनानि काम्यकाष्टानि च वैद्यकेषु
 स्मृतिषु च निश्चितानि तानि ग्रन्थगौरवभयाज्ञोपन्य-
 स्तानि ॥ प्रतिषेधनदिनानिचतुर्दश्यष्टस्याष्टिपञ्चद्विद-
 माभीति ॥ अथप्रातः स्नानाद्याह ॥ शक्तइति ॥
 कन्दोगपगिगिष्टेकात्यायनः । यथाह्नितयाप्रातर्नि-
 त्वंस्नायादनातुरः । दन्ताग्रक्षाल्य नदादौ गेहचत्त-
 दमन्भवत् ॥ स्नानातुरः स्नानमध्यर्ह नोयस्याधिरहितः
 शक्तवत्यर्थः चतुर्द्विष्यम् ॥ शक्तनमध्याह्नस्नानवत्प्रातः
 स्नानमपिप्रत्यह्द्वार्यमशक्त नतुमार्जनदिनाशौचमुत्पा-
 द्यसम्भावन्तनादि ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ उभे-
 सभ्यां चस्नातव्यं ब्राह्मणैद्यगृहाश्रितैः ॥ तिस्रः क्षयिष
 सभ्यामुच्चातव्यन्तु तपस्विना । उभेसभ्यां प्रातर्ध्या-
 नं च तपस्विना यतिना वानप्रस्थेन च ॥ प्रातः
 स्नानमपिद्विविधं नित्यं काम्यञ्च नित्यमुक्तं काम्यं
 माघादी मासविशेषक्रियमाणं तच्चनित्यंप्रातः स्नानस-
 ंध्योपासनामन्तरं स्वकल्पोक्तविधिविस्तारैरेव कर्तव्यम्

टीका ।

यतएतन्मन्त्रादिविविक्तज्ञानकिञ्चिदुदितसूयं क्रियत
 इति महावाग्इति ब्राह्मणमर्थस्येहवायुः ॥
 बहवस्तुनित्यमन्त्रोत्तरं काम्यमन्त्रानपठित्वा तन्त्रोक्तैव
 ज्ञानमाचरन्ति यथाज्ञानेन सहतर्पणे क्रियमाप्ते
 तन्त्रोक्तैव प्रिण्डमुद्धरन्ति नतु तर्पणाङ्गपूजका
 यतएवकाम्यज्ञानमप्यनुदय एषोक्तइतरिगिष्टे ।
 गेहेचेदिति । गेहेयद्विज्ञानं कुर्यात्पटाभमन्त्रवत्
 मन्त्रविनैवकार्यमित्यर्थः । अतर्पणइत्युक्तोदको-
 पलक्ष्यं नद्याद्यभावं विधानादित्याचारादन्तः ।
 प्राङ्मुखादी समाचारात्तान्मात्रादी तीर्थमावाह-
 न्नायात् गृहाभ्यन्तरेत्वमन्त्रकमेवज्ञानमित्यादि-
 कोदारेगणेश्वरोपाध्यायाः ॥ मग्ध्यामुपास्यति ॥
 तत्प्रयोगस्तुयत्यर्थः ॥ ज्ञानाद्गतयति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥
 नित्यंनैमित्तिकं काम्यं विविधंज्ञानमुच्यते । तर्पणस्तु
 भवेत्तस्य चकृत्वं न व्यवस्थितम् । नित्यंप्रात्यहिकं
 नैमित्तिकं यज्ञयादिनिमित्तकं काम्यं द्वाहारादीतीर्थ-
 ज्ञानम् । एवंचप्रातस्तर्पणस्य स्वतन्त्रत्वाभावाद्ग-
 णादिनाज्ञातःज्ञानाकरश्च तर्पणमपिनिवर्तते ज-
 न्याङ्गतर्पणस्तु स्वतन्त्रमितिज्ञानाभावेपिकार्यम् ॥
 विज्ञानमिति ॥ पुरुषघटकस्त्रीघटकतर्पणमिवनित्य

टीका ।

मितरत्नाभ्यसिति इति निर्णयः सप्रमाणमध्यधावि-
 वाचस्पतिमित्रैः । रत्नाकरोऽयम् ॥ ततोऽष्टधावि-
 भक्तस्थाः प्रथमया मार्गादिक्रमेण कृत्यानि कुर्यात्त-
 दाद्ये केशप्रसाधनं मौर्वीराजनादिकरणं माङ्गल्यवस्तु-
 वीक्षणद्वयं भिवादनञ्च द्वितीयंऽध्ययनाध्यापनादि-
 कुशपुष्पाद्याङ्गणञ्च तृतीये कुटुम्बभरणार्थं द्रूपोपम-
 र्पणादि चतुर्थं मध्याह्नस्नानादितडाहमध्याह्नर्हति-
 व्यासः ॥ स्नानमध्यर्हतिं कुर्यात्पूज्यं निरामयः ॥
 दक्षः ॥ चतुर्थं चतुर्थांशं स्नानार्थं स्मृतमाहरेत् ॥
 शातातरः ॥ दन्तमीकावृत्कराक्षराञ्जनाञ्चपयितृक्षयोः
 कृतगौचावगिष्टात् नद्याञ्जाम्प्रमृत्तिकाः ॥ तत्रात्कु-
 ष्ठादः पश्चिद्वक्ष्योरित्यत्र मामीत्येव ज्ञेया ॥ तथा ॥
 शुचौ देशे तु सङ्गाद्यः शक्तीराज्यादिर्वाज्यता ।
 रक्षागौरीतथाश्वता मृत्तिकावित्रिधा स्मृतेति ॥ आ-
 दाविति ॥ तीर्थस्नानस्याभ्यर्हितत्वात्पूज्यं सर्व-
 शान्तिसाधारण्यञ्चेति भावः ॥ तीर्थत्वन्याद्विज्ञेनापि-
 कुशप्रतिमृतिं कृत्वा स्नापयेत् ॥ पैठानमिः ॥ प्रतिकृतिं
 कुशमयी तीर्थं वा शिवमज्जयेत् । मज्जयेत्तु यमुद्विज्य
 सोऽष्टभागफलं लभते । वस्तुगौडनिबन्धं ॥ कुशो-
 सिकुशपुष्पोसि वक्ष्यन्ति निश्चितः पुरा । त्वविष्णोति

टीका

सतुक्तातो यस्त्वर्थेयान्यवन्धनमिति तन्मन्त्रमेवमस्मीति-
 स्तितुः सत्त्वनिर्मलत्वा न्मथिलनिवन्धकारैरनाहतः ॥
 तीर्थस्निनामणिरप्येवम् ॥ स्नानाद्योग्यकाले तीर्थप्राप्तौ
 गङ्गायामपि मार्जनमात्रमाचरन्ति बहवः । अन्ये तु
 स्नानेव प्रमाणयन्ति च ॥ त्रिभागवतौ च सम्भवायां
 गङ्गायाञ्च प्रमदतः स्नात्वा प्रवेष्टुं पुण्यं यत्तु पुण्यं
 तज्जलं गतिं ब्रह्मपुराणवचनम् अतएव महाभारत
 आदिपर्वण्यङ्गावपरां गन्धर्व्विणा रातौ गङ्गायामर्ज्जुनस्य
 प्रवेशं प्रतिपिष्टं ऽर्ज्जुन उवाच समुद्रं हिमवत्पार्श्वे
 नद्यामस्यास्तु दूर्ध्वते । रात्रावर्त्तनिमग्ना यादृक्स्वगुप्तः
 परिग्रहः ॥ भुक्तावा पायवाभुऽक्तो रात्रावर्त्तनिस्त्वेव ।
 न कालनियमोऽप्यस्ति गङ्गामप्यमरिह्वगमिति ॥
 मिथिलादेशीयतीर्थस्नानादिविधिभिर्मिथिलीमहाराजवर्ष्य
 श्री सत्तुलापतिमिहमहोदयप्रतापिनकारिणे मिथिला
 तीर्थप्रकाशदृष्टव्यः ॥ महत्त्वाति ॥ गङ्गास्नानादि
 महत्त्वाच्च स्मृतकृते गर्भेश्वरोपाध्यायादिकृते च गङ्गापत-
 न्मके विशेषकानि कृदिता इति ग्रन्थगौरवभयार्थं कलिस्त्रि-
 त्तः ॥ यदीत्यति ॥ योगियास्तु वन्द्यः ॥ तृष्णीमेवावगा-
 हितवदास्याद्गुचिर्नरः । आचम्य च ततः पश्चा-
 त्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥ वात्रमन्त्रविना म्रियते ॥ यद्यपि-

टीका ।

पद्मपुराणीयोऽपि कानविधिः पौराणिकत्वात्सर्ववच-
 सर्वशास्त्रसाधारणस्तथाप्यदात्वे ऽस्य प्रायेण वाक्सने-
 यिभिरिव परिगृहादवमुक्तम् ॥ नद्यामिति ॥ अस्मि-
 न्पुराणे ॥ नद्याश्चिदमाणायां न स्नायादन्यवारिषु ।
 न स्नायादल्पतौर्येषु सिदमां न यद्गङ्गे ॥ भविष्यपु-
 राणे ॥ शिवलिङ्गमर्षीपस्थय्यंतौर्यपरतः स्थितम् ।
 शिवगङ्गातिविख्यात तत्र स्नात्वाटिवं व्रजत् ॥ आपस्त-
 म्बः ॥ अग्निरोऽवमञ्जनमप्सु वर्ज्यत् ॥ एवञ्च एहम्यैः
 प्रत्यहर्षां कर्मज्ञानं मग्निरस्य कार्यन्तदगङ्गा देहशु-
 द्धार्थमुष्णोदकस्नानं मग्निरस्य स्नानञ्च तत्राप्यगङ्गा
 गात्रप्रोच्छन्नन्तदाहजावलिः । अग्निरस्य भवेत्स्नानं
 स्नानागङ्गातु कर्मिणाम् । आट्ट य वाममावापिमा-
 ञ्जनन्दैर्हिकं विदुरिति ॥ तन्दागपरिगृष्टे ॥ यद्यहयं
 श्रावणादि सञ्चानद्वारजम्बलाः । तामुमूना न्नकुर्वीत
 यज्जयित्वा समुद्रगाः । यज्योमामः ॥ यज्योमासाः
 स्वमेकः सभ्यं त्वरदिति शतपथश्रुतेः ॥ नदीतु ॥
 चतुर्हस्तमानेनाष्टमहस्रदगङ्गाभ्युनवेगञ्जल तद्वा नीगर्तः
 तत्र नदीषः समुद्रगाः गङ्गायमुना गोदावरीप्रभृतयः
 कृत्स्नमहार्थवादावुक्तास्तामुनदमंज्जकपुच नदीषः ॥ तथा
 उपाकर्कषिष्योत्सर्गो प्रतमानतत्रैव च । चन्द्रसूर्ये

टीका ।

यहैवैरजोदोषो न विद्यति ॥ मदनपारिजातेनिगमः ॥
न दुष्प्रेतैर्वाभिनामिति ॥ एतच्चकृपतङ्गागाद्यभाव
इति प्रतिभाति ॥ योगियाश्च वक्ष्यः ॥ अथ, आश्विन-
तांशान्नद्याः प्रथमवेगिकाः ॥ प्रक्षोभिनास्तथैवापो
यास्तोर्याद्विनिःसृताः ॥ प्रथमवेगिकाः । शुष्कनद्यां
प्रथमप्रवाहक्याः प्रक्षोभिताः आश्लिभूताः तीर्थद्विनिः
सृताः गङ्गाप्रवाहाद्विद्विन्नाः ॥ मनुः ॥ न, मानमाचरेदु-
क्लानातुरेनमहानिधि । न वामोभिः सहाजसं नाविष्ठा-
तेजलागये ॥ अत्रसमनवरतम् । अनेनच रागग्रहाद्या-
डादिप्राममेवस्त्राने निपिध्यते तेनैकस्मिन्दिने नाना-
तीर्थप्राप्ते । तत्तन्निमित्तकं नानास्त्रानं कर्तव्यमेव ।
अतएवगदादे तयावरणं शिष्टः नाम् ॥ कृत्रिमजलाशये-
कर्तव्यमाह परत्वनितद्विनि ॥ मनुः ॥ परत्वीयनिपानेपु
स्त्रायात्रैवकदाचन । निपानकर्तुः स्त्रात्वादि दुःकृतांशे
नलिप्यतइति ॥ अत्रपरत्वीयं परत्वनितमेवमतुपरस्त्र-
भूतं निपानकर्तुंरितिद्विक्थंशेपात् ॥ याज्ञवल्क्यः ।
यच्चपिगङ्गाननुदृत्य न स्त्रायात्परवारिष्विति ॥ पिण्ड-
खम्ब योग्यविश्वप्रमाणकः पिण्डपदाग्निहोत्रेस्तथैवा-
चयमादितिकेशमिश्राः हस्तद्वयेनयावदाह्वयते तत्र-
माणइति गङ्गार्चमिश्राः ॥

मूलम् ।

ततः संकल्प्य आयातवमन्त्रः । ब्रह्मस्वरूपे
 हि गङ्गेऽज्ञानमाचल्यते मया । त्वदीये ईर्ष्येति तीये
 ययोक्तफलदाभव ॥ गङ्गासागरसङ्गमेमन्त्रः ॥ स्रन्देव
 सरिताज्ञाथत्वन्देविसरिताञ्चरे । उभयोः सङ्गमे
 म्नात्वा मुञ्चांमिदरितानिचै । सागरमूले ॥ त्वम-
 न्निर्दिपदान्नाय रताधाः कामदीपनः । प्रधानः
 सर्वभूतानां, जीवानाम्प्रभुरव्ययः । असृतस्यारक्ष-
 स्त्वांहि देवयोनिरपाम्यते । वृजिनंहरमे सञ्जती-
 र्यराजनमोस्तुते ॥ ब्रह्मपुत्रमूले ॥ ब्रह्मपुत्र महा-
 भागशान्तनोः कुलनन्दन । असोघागर्भमन्त्रत
 पापंनोहित्यमेहर ॥ करतोयामूर्ते ॥ करतोयसदानीरे
 सरिर्द्धुष्टमुविशुते । पौण्ड्रान्नावयमनित्यं पापंहर-
 करोद्धव ॥ कौशिकीमान् ॥ गाधिराजमुतेदेवि
 विश्वामित्रमुनेःत्वसः । ऋचीकभाय्ये मत्याय्ये
 पापस्य हरकौशिक ॥ एतेच तीर्थविशेषमन्त्रामृदा-
 लम्भादानकरंपाठाः । चागुप्तनामर्त्तभिनिवेशइति
 न्यायात् । यदातुमानकर्त्ताऽशुचिः स्वतदाप्रथमं
 मृच्छीमवगाह्याचम्यविधिवन्मानकुर्यात् । गृहस्त-
 तीर्षद्भ्रमरकृत्यपौराणिकमन्त्रं यनमइति मन्त्रेण वा
 मावात् ॥ इतिसामान्यमानविधिः ॥ अथवाजमने-

मूलम् ।

विनाम्यद्यपराधोयमानविधिः ॥ नद्यान्तवृत्तातेषा
तदभावे परस्मान्नित तडागादौ पञ्चपिण्डानुबृत्त
स्वस्वर्जनितऽनुबृत्त्यैव नाभिमात्रं जलंप्रविश्यदर्भपाणि-
राचान्तः श्रीं नमो नारायणाय इति मूलमन्त्रं च चतु-
र्जलं चतुरस्रं तीर्थं प्रकृत्यः श्रीं विष्णोः पीदप्रमृताभि
वैष्णवीं विंशं पूजिता । पाहिनस्त्वं नमस्तस्मादाजन्म-
मरणान्निकात् ॥ तिस्रः कोटोर्मांकोटीचतीर्थाना
व्यायुर्ब्रवीत् । द्विविभुज्यन्तरिक्षे च तानित मन्त्रिजाह्न-
वि ॥ नन्दिनीं त्वं तेनाम देवेषु नानिनीति च ।
हन्तापृथी च मुभगापिश्वकायागिवांसिता । विद्या
धरोमुप्रमन्त्रा तथालोकप्रमादिनी । ज्ञेया च जाह्नवी-
चैव ज्ञानाशान्तिप्रदायिनी । एतानि पुण्यनामानि
मानकानि प्रकीर्तयेत् । भवेत्तन्निष्ठितान्नत्र गङ्गावि-
पयगांमिनी ॥ इत्यभिर्गन्तुं गङ्गान्तरावाह्यं श्रीं नमो
नारायणाय इति मन्त्रं सप्तकृत्वाऽभिजप्य करसंस्पृष्ट-
योजितञ्चलं त्रिचतुष्यञ्चकृत्यः सप्तहस्तोवा मूर्ध्नि कृत्वा
श्रीं च श्वक्रान्तं रथक्रान्तं विष्णुक्रान्तं वसुध्वरी ।
स्मृतिके हरमपावं यन्मयाटुकृतं कृतम् ॥ उद्धृता-
धिवराज्ञे च कृष्णं जतवाहुना । नमस्तस्मात्सर्वलोकाणां
श्रीमन्नमो नमः ॥ चारुचमममावाहि सर्वपाप

मूलम् ।

अमोघम् ॥ इतिमन्त्रं चमृदमामन्त्रा तयागात्राष्ट्या-
 लभ्यस्रोतमिप्रवाहाभि मुखस्तङ्गागादौ च सूर्याभिमुखः
 शरवत्पुत्राववेत् ॥ अथवेदपारगात्राष्ट्यांजसमेविना
 ह्यातीथसूत्रविधिः ॥ ३. चीनि मृत्तिकाद्रिगोमय
 कुशकृष्णतिलसुगन्धिपुष्पाद्यादाय ममनानद्यादिज-
 लमसौपडत्वा तर्तीरेणुवस्वादी तानिपृथक् २
 संस्थाप्य मृज्जलाभ्यां मक्तहस्तिनं ततोवामं ग्राहं
 पाथी च प्रक्षाल्य दक्षिणपात्र्यनामिकाधृतपवित्रो
 बह्मिण्यो यज्ञोपवीत्याशामत् ततः ओं उरु ९ हिरा-
 ना वरुणसुकारसूर्यायपन्यामन्वे तवाउ । अपदेपादा
 प्रतिधातवेककृतापवक्ताहृदयाविधक्षित् । नमोव-
 रुणायाभिष्ठितोवरुणस्यपाशः ॥ इतिमन्त्रं चतोय-
 सामन्त्रा ओं येतेगतज्जंरुणथे महस्र्य्यंक्षियाः पाशा-
 विततामहान्तः । तेभिर्ग्री चयसवितोतविष्णव्यिष्टे-
 मुष्टेकुमरतः स्वर्गाः । इतिप्रदक्षिणन्तिज लमावर्त्त-
 येत् ॥ ततः ओं मुमिवियान आपओषधयः सक्तु
 इत्यङ्गलिनाञ्जलमादाय ओं दुर्निर्वियासकौ सक्तु
 वीक्ष्यान्हे द्रियस्रयव न्द्रिष्टमः इतिमन्त्रं च यस्यान्दिजि
 ह्वं चक्षिष्ठति तस्यान्हे व्यमुदिश्यधिपेत् । ततः कटि
 वलिमूकजङ्घं चरणी करो स्त्रिविकीर्जलाभ्यामग्राह्य

कंजादेख्येऽपरश्रुते निधावाचम्योदक नमस्कृत्य चो
 दृष्ट्विभुर्विवक्रमेधेधानिदधेपदम् । समूढमखपा
 ७ सुरे ॥ इतिमन्त्रं वसुधैवकुटुम्बकम् । विविध
 नामिह्वातस्तुत म्प्रविश्य चो चापोषयान्मातरः
 शंख्यस्तुतुतेनतोदृतः पुनस्तुविश्वं ७ हिरिप्रम-
 वदन्तिदेवीः इतिमन्त्रं च सूर्याभिमुखोमर्शित्

टीका ।

विष्णोः पादप्रसूतेति ॥ एभिर्व्यक्तीनां हावाम-
 प्यावाहनं कृष्यन्तिगिष्टाः मन्त्रकरणकसाग्निध्वस्त्रीषा
 दृष्टविश्वजनकत्वादाद्यादौ व्याकरणप्रक्रिया ज्ञान
 पूर्वकसाधुश्रुत्याचारणवत् । प्रभवारीचीति ॥ बृहः स-
 म्बावनं मन्त्रलोकां नानामुत्पत्तयानैवत्वर्थः कृचिप्र-
 भवारिचीतिवाठः । रघुनन्दनोपितमेवपाठकत्वात्
 भवमुत्पत्तिं मन्त्रं प्रापयितुं शीलमस्मात्तत्त्वस्थो-
 धनमिति व्याख्यानवान् ॥ विराघवेदिति ॥
 वतिष्ठः ॥ विज्रिमम्येदं डवततः ॥ चात्र
 वनस्तुवदुः कवेनासिकुमहृषोभिराकाशकार्यमिति
 बौद्धेनवत् ॥ कातीयमानविधिरिति ॥ कात्या-
 यनः ॥ अथातो नित्यमानम् ॥ अथेति तृतीय
 आत्मानन्यायार्थम् अतोहितौ यतः मानेन कर्माधिकारः
 अतो नित्यमहरहः मानकार्यमित्यर्थः ॥ कृचिनीति ॥

कात्यायनः ॥ नदादीर्मृद्गोमयकुनतिल मुमममपा-
 दृत्योदकान्नाहृत्य । अत्रोदगेभ्यः प्रवाण्य मन्निपाद-
 कुमोपयद्गोमयमिव । यज्ञोपवीत्वा चम्योदधौ हीतिनो-
 यमामन्नावर्त्तयेद्यं तेजतमिति ॥ सूत्रेभ्योऽप्येतिल्य-

टीका ।

वन्तप्रयोगसौषेः कुविप्रतिष्ठाप्येतिपाठः कुमोपयद्गो-
 मयमृदः उपयद्गतेऽनेनेतिश्रुत्यसं ॥ अत्रेदम्बो-
 धम् ॥ येन मन्त्रेण यत्कर्माकृतं व्यनयात्तं तन्मन्त्र-
 पाठान्नं तत्कर्मावभेन । तथाच कात्यायनः ॥
 मन्त्रान्तः कर्मादिः मन्निपात्यइति । मन्निपात्यः
 मय्या जनीयः अञ्जलिनाजनमिति ॥ तथासुमिविश-
 नपापद्वत्यञ्जलिमादाय दुर्गविव्याडितिनिषिञ्चेदिति ॥
 कुचिदपोऽञ्जलिनादार्थेतिपाठः ॥ कटिमिति ॥
 तथा ॥ कटिर्ध्वस्तिमुरुजं चरणी करो विप्रजा-
 न्याचम्यनमस्योदकमाजभेदहानिमृदेद्विष्कारितेति ॥
 वस्तिर्गन्धैः श्रवाः प्रमिदाः उःकनमस्य नमस्कृत्य
 नमस्त्वेत्यर्थः प्रयोगः मृदापह्नान्यान्भेत् आलिम्येत् ।
 सूर्याभिमुखइति ॥ तथा ॥ सूर्याभिमुखोमज्येदापो
 अह्नानितिक्षात्वेदिदम्य इत्युक्त्यानिमज्योन्मज्या-
 न्यगोमयेनविनिम्यन्मानलोकाद्वतीति ॥ अथसूर्या-
 निमुखमज्यननाडागादिविषयं नदासवत्सुचकावा

त्यतिशयोक्तः स्थितोद्दिष्टः । तद्वानादिषु तोषेषु प्रत्यक्ष-
ज्ञानमात्रोद्दिष्टि नरनिहपुराणैकशेषकृतानुरोधादि-
तिस्मृतामहोपाध्याय लक्ष्मीश्वरवाचस्पतिभिश्चादृतः ॥
वस्तुतस्तथादायित्वरक्तं स्य संयोज्योऽभिमुख इत्यभिधाना-
त्कातोवानां सर्वत्र संयोज्योऽभिमुखतैव ॥ ज्ञानसुखभाष्ये
टीका ।

कक्षाधिपम् ॥ आचारादर्थोद्दिष्टस्याप्युद्दिष्टमेवमतम् ॥
नरनिहपुराणादिप्रचनन् कल्याणारोपज्ञानविषयमि-
ति ॥ ततः स्वत्वेति ॥ अत्रापि वद्वः पक्षाः सन्ति-
मौख्यमथादलित्वितान्तरं प्रामाणिक्यरक्षानुसारिणो
पद्वतिः ॥ हन्ततेति ॥ तथा ॥ ततोऽभिषिञ्चद्विभ-
क्तं वक्तव्यं चतसृभिर्भाष्यैः पदद्वयमसंयुक्तं स्ववर्धनं
चेतदिति । अपि मसूत्रं दर्शयति विज्ञेयोपदेशाद-
त्राभिषेकादक्षिणहन्तैव कार्यः कर्मापदिश्रुत-
वक्तव्यं रक्षय्योच्यते । दक्षिणहन्तविषयः कर्माणा-
म्यारम्भः करडतिप्रतिभाषावन्तात् ॥ अन्तं चेतदिति ॥
एतन्मन्त्राष्टकं वक्ष्यमाणमार्जनानां प्यभिषेककर्मा-
नियोज्यं तस्य वप्रकृतत्वादतएवमार्जनोत्तरं कात्या-
यनो नैतदमुसूत्रत् । अत्राभिषेकोमार्जनश्चप्रत्यक्षमेव
विज्ञात्कल्पसुवक्तव्यता तन्मन्त्राणां पृथगेवविनियोगा-
त् ॥ अतस्तुभित्तुभिस्त्यादितुसंज्ञितापाठकमेव

तावन्मन्त्रयहकार्यमिमिलितविनियोगार्थम् ॥ निमज्ज-
दिति ॥ तथानिमज्जोन्मज्जाचम्यदर्भः पावयेदापो
हिहेति तिसृभिरिदमापो हस्तिपतीर्हशोरापइति
शब्दाभ्यामपोदेषाट्, पटादिष्वग्नोदेवीरपौ ॥ ९ ॥ रसमयो-
देवीः पुनन्तुमेति नवभिश्चित्पतिसर्पित्योक्तारिगव्याहृतिं
भिर्गायन्त्रोच्चाटवन्तं चति ॥ निमज्जनञ्चातमकृदेव
टीका ।

आहतौमानाभावादित्याचारविन्तामर्णारत्नाकरेण्येव
म् ॥ यत्तुश्रादत्ताङ्गिके मज्जनवयंतत्वं कवनिर्णीतः
शास्त्रार्थोबाधकंविनान्यत्वाप्युपयुज्यतइति न्यायाद-
विह्वलम् । दर्भैरित्यत्रवहृत्वं त्रित्वपर्यवसितं कपि-
श्रुलाधिकारखन्यायात् पावयेत् माज्जयेत् पुनन्तुमेति
नवभिः पावमानौभिरंकीनविंशध्याये पठिताभि-
र्हग्भिः । अतपवित्रेणेति पञ्चम्यामृचिक्रतु ॥
रन्वित्यत्रमात्रैकमात्रोन्मज्जमंस्तुकोवर्षः अतएवानुराहाः
पञ्चैकार्धमात्रिकाभवन्तो त्वत्तदमेवोजहारामोचान-
न्दकारिणिष्ठायाम् ॥ चित्पतिसर्पति ॥ अतममस्त-
कलिङ्कात्मकस्यैकस्यैवमन्त्रस्यग्रहणं मन्त्रवयस्य-
ज्ञानसूत्रेऽनभिधानात् । आचारादङ्गपरिजात-
दोषीयवम् ॥ यत्तुकुणपवितैश्चित्पतिसर्पति पावय-
तिसप्तभिः १० प्रतिमन्त्रमहिदं चेति कात्यायनकल्प-

सुखान्तस्तदवस्थयहकर्मिति कल्पतद्वशमनपदं ह्यथा वा
 रविनामनिस्वरमः मनमनोरमः चंमिष्टोमे दीक्षित-
 पावनेमन्त्रतयसा विनियोगश्चवादन्यतत्वं मानाभा-
 वात् । आशयन्तेति ॥ मार्ज्जेनकर्षणपारम्भेऽयमानेष
 प्रणवव्यावृत्तितयमहितगायत्र्या मार्ज्जनकाय्यमिति
 भावः । मार्ज्जेनमर्त्ये देवीरापदस्यत्वमर्त्येयद्यपिकृचि
 त्स्वाहारहितोपिपाठः स्नानमन्त्रव्याख्यायां शब्दोपि
 तथैवयच्चयः तत्रापि नहि वाये स्वाहास्तनक्तयेव-
 टीका ।

दशेनाप्ततागर्वीजाभावा दृष्टुमकानुमाराश्चस्वाहा
 महितएवपाठोमनिधृतः ॥ जलममनइति ॥ कात्या-
 यनः । अन्तर्जलेऽवसर्पणान्विरावत्तयेद्रुवदाब्जोऽऽ
 यङ्गौरितिवाट्टचम्पाणायांमं ज्ञामगिरममोमितिवा
 विष्णोर्ज्वास्मरकमिति ॥ चायङ्गौरितिट्टचम्पायङ्गोः
 पृथ्वरक्रमात्, अन्तयरतिरोचनाति ७ गङ्गामविरा-
 जतिइति मन्त्रतयात्मकं तृतीयाध्यायस्यम् ॥ अत्र
 विकल्पः मन्त्रापेक्षया ॥ प्राणायामेऽवसर्पणसमि-
 त्वभिधानादन्यत्रागिरमोपि प्राणायामोसीतिगम्य-
 कइति ॥ ज्ञानोत्तरकर्माभ्याहजलादुत्तीव्यति ॥
 ज्ञानवस्वातिरिक्तेति ॥ विष्णुपुराणं ॥ ज्ञातीना-
 कानिनिर्गृज्यात्ज्ञानशाट्यान्पाचिनेति ॥ चतुष्पा-

चिनिषधीवस्वरविनिषयः सर्वथातस्यापरिहाय्ये-
त्वात् ॥ शुष्कवस्त्रे कति ॥ जलस्यापनायकतया
दृष्टार्थमेतन्नदुक्तम्भारते ॥ आपृतः साधिज्ञानेनजले-
नावमुपस्थिता । राज्ञेननिभ प्राप्यउच्छोयंमिश्रि-
त्वाप्येतम् ॥ जलक्षयनिमित्तत्वे वदयामाममृद-
नीति ॥ धीतेदति ॥ योगियाङ्गवन्धः ॥ स्नात्वेवं
वाससीधीते अक्रिष्टपरिधायच । प्राज्ञान्ध्याकमुद्रा
द्विष्टहस्तोपज्ञान्ध्याकमुद्राति ॥ अक्रिष्टअरजकजालि
टीका ।

ते ॥ तथाचपारस्करः ॥ अहतस्वामोधीतस्वामोऽमौत्र
काकादयौर्नति ॥ अहतनवम् अमौत्रेण अरजकेण
धीतंक्षालितस्वामः अकादयोतपरिदध्यादितितद-
येदृष्टभाष्यकाराह ॥ जावलिः ॥ नार्द्रमेकश्च
वसनंपरिदध्यात्कटाचनेति ॥ आपस्तम्बः ॥ नम्यतेन
नदग्धेनपारवर्षं कपिशिपतः । मृषिकोत्कीर्णंजलेन
क्षयेकुल्यादिवक्ष्यः ॥ नरसिंहपुगाण ॥ नरक्तमुन्ध
स्वामो ननीलश्चप्रशस्यते । मन्नाक्तश्चदशाहीनस्वाम्य-
येदृष्टवरवृधः ॥ उल्लेखं व्यक्तं तच्चरक्तविशेषणं तेना-
तिरक्तमितिबहवः अनञ्जलमतिकेचित् । नीलीरक्तः
पट्टवस्त्रादौ न निषिद्धः कश्चलेपट्टवस्त्रं च नीलीरक्तो
न दुष्यतीतिवचनात् ॥ विष्णुः ॥ नतैलवमं स्पृशेद्वा-

या क्षालितं पुञ्चैतच्छ्रामो विभ्रष्टादिति ॥ तर्पणा-
त्प्रागुदकेचवस्त्रनिष्कोडनं निषेधितं यागियास्तवत्त्वः ॥
यावद्वान्तर्यं संप्रतिर्ह्येव न तर्पयन् । तावन्नपी-
ष्येद्वान्तर्यं न स्नातो न चोदके ॥ निष्काड्यतिथः पुञ्चै-
स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् ॥ निराशाः पितरस्तस्य शान्ति-
देवाः सहायिभिः ॥

मूलम् ।

ततः स्नात्वा श्रीं उद्विष्टाभ्यः श्रविणपूतणमि-
दं त्वन्मज्जन्तु ततस्तृणीन्निमज्जोन्मज्ज्याचम्य ॥ श्रीं
मानस्ताकेतनये मानयायुषि मानो गोपुमानो
चार्धं पुरीषिः मानोर्वागानुद्वर्तमानोवर्वाहविष्णवः
सर्दमित्वाहवामहे ॥ इधिमत्वं याज्ञानिगोमयननि-
ष्ठाष्टाभिर्ज्वल्यमाणमर्त्यं हन्तनाशिमप्रत्येकं माज्जनं
कुर्व्यात् श्रीं इमस्मैवरुणशुद्धीभवमद्याचम्यह्य । त्वाम-
वस्यराचके ॥ १ ॥ श्रीं तत्त्वायामित्रज्ञाणावन्दमा-
नस्तदाशान्त्यजमानोहविर्भिः । अहेइमानोवरुणे
इवोध्युरुगए समानचायुःप्रमोदाः ॥ २ ॥ श्रीं त्वन्नो
चानिं वरुणस्य विहान्देवस्यहेडोभवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो
वज्रितमः गोशुचानोविज्ज्राहं पाएमि प्रमुमुग्धस्यत ३
श्रीं सत्वन्नोचमन्प्रमोभवोतीनि दिष्टाचस्त्राउपसीव्य

ष्टो । अवयव्यनोवकवपुःराकोवीहिमृडीकण् मृ
 वोनएधि ॥ ४ ॥ ओं मापोमोषधीर्हिण् सीर्वाओ
 मूलम् ।

धानोराजं जतो वरुणोमुष्ट । वराहरमृगान्ति
 वरुणतिगपामहे ततोवरुणोमुष्ट ॥ ५ ॥ ओं उटुत्
 मयैरुणराणीभस्मदवा धमस्विमध्यमपुष्याय । अथा
 वयमादित्यव्रतेतवा नागमोषदितयेस्याम ॥ ६ ॥
 ओं मुञ्चन्तुमागपय्यादयोवरुण्याटुत । अथोवमस्य
 पडुोशा त्मस्विस्मादेषकिन्विषात् ॥ ७ ॥ ओं अवभृ
 थनिचुम्पुथनिचकरमिनिचुम्पुथाः । अवदेवैर्हवक्त-
 मेनोयातिषमवमत्यैर्मेत्यैकृतम्पुकरावनेद्विषस्याहि
 ततः स्तोतमिप्रवाहाभिमुखः स्थिरपयमिसूय्याभिमुखो
 मोनौगरववित्रिमञ्जत् । ततोहिगवस्य वल्यमाण
 मन्थैः प्रत्यक्तं कुशत्रयेणगिरिमिमाञ्जनेन कुर्यात् ॥
 ओं भूभुवःस्वः तत्प्रवितुर्ध्वरेण्यभ्रगोदिवस्यधोमहि ।
 धिर्वोयोनः प्रबोदयात् ॥ ओं आपोहिष्ठासयोभुव-
 स्तानज्ज्येष्ठातन । महेरणावचक्षसे ॥ योवः
 शिवतमोरसस्तस्यभाजयते जनः । उगतीरिवमातरः ॥
 तस्याधरह्वयामवोयस्यजवायजिन्वथ । आपोजन्य
 वाचनः ॥ ओं इदमारः प्रवहतावद्यज्ञमजस्रवत्
 यथाभिदुद्रोहान्तय्यैस्तर्जपे अभीरुथम् । आपो

मूलम् ।

रिमाचापोहविष्णा ॥ २ ॥ चाविवासति ।

हविष्णान्देवोऽध्वरोहविष्णा ॥ २ ॥ अस्तुसूर्यः ॥

ओं देवीरापो अपान्नयादोवर्जंर्षिर्हविष्यद्वन्द्वियावा-

मूल ।

मृदिनामः । तन्तेवेक्ष्योदेवतादत्तशुक्रपेक्षीयेषांभाग-

म्यस्वाहा ॥ ओं कार्पिरसि, ममुद्रस्य त्वाजित्वा

उन्नयामि । ममापोऽहिरग्नमतममोष धीभिरोषधीः ॥

ओं अपोदेवामधुमती रगुभृन्नूर्जस्वतीराजस्वश्विता-

नाः । याभिर्मिवावरुणावभ्यषिद्यन्त्याभिरिन्द्रमनय

न्नत्वंरातीः ॥ ओं द्रुपदादिवमुमुवानः स्विन्नः स्राती

मलादिव । पृतम्यवित्तेणेवाज्यमापः शुभ्यन्तुमैनसः ॥

ओं शन्नोदेवीरभिष्टय आपोभवन्तुपीतये । शंयोरभि

स्रवन्तुनः ॥ ओं अराण्समुद्वयमण्सूर्ये सन्तण्

ममाहितम् । अपाण्समस्यथोरमल्लंकोरुच्छाम्युत्तमम् ॥

ओं अपोदेवीरुपसृजमधुमतीरयन्म्रायप्रजाभ्यः । तासा

माम्थानादृज्जहतामोषधयःसुपिप्पलाः ॥ ओं पुनन्तु

मापितरःसोम्यामः पुनन्तुमापितामहाः पुनन्तुप्रपिता

महाः । पवित्रेणशतायुषा ॥ ओं पुनन्तुमापितामहाः

पुनन्तुप्रपितामहाः । पवित्रेणशतायुषाविश्वमायुर्व्य-

श्वै ॥ ओं अमन्चायएपि पञ्चमचासुवोर्जमिषश्चनः ।

मूलम् ।

आरेवाधस्तदुक्तुनाम् ॥ ओं पुनस्तुमादेवजनाः
 पुनस्तुमनसाधियः । पुनस्तुविष्वाभूतानिवातवेदः
 पुनीहिमा ॥ ओं पवित्रेषां पुनीहिमा शुक्रेषु देवदे-
 द्यत् । अर्घ्यं क्रत्वा क्रतुं १ ॥ रनु ॥ ओं यत्तपवित्रं
 मर्चिष्यर्घ्यं क्षितित मन्तरा । ब्रह्मतेन पुनातुमा ॥ ओं
 पशमानः सोमदानः पवित्रेषु बिचर्षिषिः । यः पीतास-
 पुनातुमा ॥ ओं उभाभ्यां देवमवितः पवित्रेषु सवेन च ।
 माम्पुनीहि विप्रवतः ॥ ओं वैश्वदेवी पुनर्ती देव्या गाढा
 स्यामिमावद्वा स्तन्वो जीतपृष्ठाः । तयामदन्तः सधमा-
 देषु बद्धः स्यामपतयोरर्घ्याणाम् ॥ ओं चित्पतिर्मापु-
 नातुवाक्पतिर्मापुनातु देवो मामवितः पुनात्वच्छिद्रेण
 पवित्रेषु सूर्यस्वरश्मिभिः । तस्मै तपवित्रपते पवित्रपुत-
 स्य यत्कामः पुनतच्छुक्तेयम् ॥ ततः पुनरपोद्धार
 व्याहृतित्रयमहितगात्रव्या कुशत्रयेण मार्जनं कुर्यात् ॥
 ततः पूर्ववदिमर्ग्यं वरुणत्वादिमन्त्राष्टकेनाष्टकत्वः शि-
 रसि जलं हस्तं नक्षिपेत् । ततो जलमग्नः सन्नघमर्घ्यं
 द्रुपदामावंगोरिति नाट्यं त्रिरावर्तयेत् ओं भूरित्यादि
 स्वरोमित्यन्तवक्ष्यमाणमन्त्रं ण त्रिराहर्त्तं त्रिप्राणायाम
 त्रयं वा कुर्यादपोद्धारं वातिः पठेद्विष्णुं वा स्मरेत् ॥ इति
 कात्यायनोक्तस्नानकल्पः ॥ ततो जलादुत्तीर्य स्नानव-

मूलम् ।

स्वातिरिक्त्वस्त्रेण पाणिनाच गात्रजलमपमृज्यशुष्क-
वस्त्रेण शिरोजलंचसंशोष्य धीतेवाससीपरिदध्यात् ॥
अथद्वैत्राद्यज्ञोपवीतस्य तदेकदेशस्य शविनाशमंचेन्नूत-
नं तद्धृष्ट्वा प्राचीनमपमुदिसुदाचामेव ॥ मन्त्रोपवीतम् ॥
सो यज्ञोपवीतं परमंप्रवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजम्पुरस्तात् ।
आयुष्यमयां प्रतिमुञ्चशुभं यज्ञोपवीतम्वलस्तुतेजः ॥
अथात्र श्रीखंडादिचन्द्रेनतिलकं करणमाचारात् ॥

टीका ।

पराशरः ब्राह्मणं स्नातुमायान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।
पितरश्च महाभागा वायुभृता जलार्थिनः ॥ निराशाः
पितरो यान्ति वस्त्रनिष्पीडने कृते । तस्माद्विष्पीडयेद्दस्त्रं
नाकृत्वा पितृ तर्पणम् ॥ जलमर्ध्यतु यः कश्चिद्विजा-
तिज्ञानि दुर्बलः । निष्पीडयति तद्दस्त्रं स्नानमस्तस्य हया-
भवेदिति ॥ अतएव तर्पणोत्तरं वस्त्रं प्रक्षाल्येति मू-
ले वक्ष्यते ॥ यज्ञोपवीतस्येति ॥ मनुः ॥ मेखला
मज्जनन्दं उमुपवीतं कमूढलम् । आमुप्रास्य विनष्टा
निगृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ एकदेशस्येति ॥ तद्वि-
नश्योपि यातयामतया न नवेन संयोगः किन्तु त्याग एव
मन्त्रादि संस्कारस्य विनाशार्थं तिभावः, एवमेव हरिहर-
भाष्यम् ॥ श्रीखंडादिचन्द्रेनेनेति ॥ वैद्यकीदिनच-

टीका ।

र्थायाम् ॥ कुंकुमं चन्दनं चापि कृष्णागुरुविमिश्रितम् ।
 उष्णं वातकफघ्नं शीतकालेन दिष्यते ॥ चन्दनं घन-
 सारं वा लकेन च मिश्रितम् । मृगस्त्रिपरमं शीतमुष्ण-
 कालेन दिष्यते ॥ घनसारः कर्पूरः, वालङ्गुलीवेरम्
 चन्दनं घृष्टं नोपितं मृगनाभिसमायुतम् । नचोष्णं न च
 वाशीतं वर्षाकालेन दिष्यते ॥ घृष्टं कुंकुमं मृगनाभिः
 कस्तूरो ॥ भारते ॥ गंगातीरममुद्धृतं मृदं मृध्ना विम-
 र्तीयः । विमर्तिरूपं मोक्षस्य तमोनाशाय केवलम् ॥
 वैष्णवानां गोपीचन्दनमपि प्रशस्तम् । शंखचक्रादिमुद्रां
 धारयन्तु वैदिकमार्गभ्रष्टरम् ॥ शिवकिशवधोरंका-
 ञ्च लचक्रादिकान् हिजः । न धारयेत मतिमान् वैदिकेव
 त्मनि स्थितः इत्याश्रवलायनोक्तः एवमेव दालिष्यात्यनि-
 वन्धारोपि ॥ संयते ॥ स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद् पुंत्वा
 चैव तु भस्मना । देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापानुत्तये ॥
 जलेन तिलकं कुर्यात् जलान्तः कर्मसिद्धये इति ॥ कनिष्ठा
 इत्यादि तिलकमप्रशस्तं नखेन निविहमिति ॥ अथ
 मध्योपासनमिति ॥ अथैतस्य स्नानानन्तरमित्यर्थः ।
 ननु तर्पणस्य स्नानाद्गतया तयोर्मध्ये सन्धानुष्ठाने ऽनङ्ग-
 व्यवायापत्तिरिति चेत्सत्यम् उत्तीर्य धौतेवाससोपरिधा-
 यस्तदोक्तं करौ प्रक्षाल्याचम्य तिरायम्यासूनि त्वादिका

टीका ।

त्यायनसूत्रानुरोधेनतथानुष्ठानात् । यदातुततोऽथ
हरेदिनेरात्रौवायहणे, न संध्यावन्दनप्रसक्तिस्तद्विज्ञाना
व्यवहितकालमेवतर्पणम्, एवंसायंसूर्ययासिऽपि सायं
संध्यायाः स्नानतर्पणयोर्मध्ये कात्यायनेनानुपदेशात्
उक्तसूत्रादेववाजमर्गयिनां स्थलसंख्यावन्दनमेवमुख्यं
स्थलाशौचंपुनस्तुस्नात्वा, यत्राशुचिस्थलं वास्यादुदकी
देवताःपितृन् । तर्पयन्त्यथाकाममाप्नु सवंप्रतिष्ठित-
मितिवचनाञ्जले उपस्थानपर्यन्तां संख्यांकृत्वापितृन्
संतर्प्यजलादुत्तीर्यगायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञश्चकार्यः । सा-
यंसंख्यातु सर्ववेदिनामपिस्थल एव तदानींगृहस्थस्य
स्नानानधिकारं षाट्वासंस्वाभावांश्चुष्कवस्त्रं वनजले.
क्रियानिषेधाच्च ॥ अत्र संध्यापदंदर्शपौर्णमासादिवत्त
त्कालकर्तव्यस्यप्राणायामादिसूर्योपस्थानान्तकर्मयोगा-
संधयं तत्प्रस्य्याधिकरणसिद्धान्तात् । तत्रोपस्थानं
प्रधानमितराण्यङ्गानि, अतएव रणोद्यतैः पांडवै
रसामर्थ्यादङ्गाननुष्ठानेपिसूर्योपस्थानस्थं, तथाच
भारतम्, ते तथैव महाराजदंशितारबमूर्धनि ।
संध्यागतंसहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिर इति ॥ तैत्तिरी-
यब्रह्मसंह ॥ उद्यन्तमस्तंयान्तमादित्यमभिध्यावन्
कुर्वन् ब्राह्मणोविद्वान् सकलंभद्रमश्नुते ऽप्तावादिज्यो

टीका ।

ब्रह्मं त्रिब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्तेति यएवंवेदेति ॥ तेन
 कर्मणाउपासनं वन्दनं संध्यापासनम् ॥ अथवा ।
 ब्रह्मणोपासितासंध्याविष्णुना शकरणच । कस्तानी-
 पासयेद्देवीं सिद्धिकामोद्विजोत्तम इतिशास्त्रवल्कीन
 देवौत्वेनकीर्तनात्संध्यारूपदेशतया उपासनमाराधनं
 संध्यापासनं साचदेवतासूर्यरूपैव, संधिकांलीपास्य
 त्वात्संध्येतिमाधवः । सम्यग्धायत्वात्संध्येतिनृमिंहः ॥
 दक्षः ॥ उपास्तेयस्तुनीसंध्याब्राह्मणोहिविशेषतः ।
 सर्वोवर्द्धं वश्टः स्यान्मृतः याचाभिजायते ॥ संध्याहो
 नोऽ शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते
 किंचिन्नतस्यफलभग्भावेत् ॥ कन्दोगपरिशिष्टम् ॥
 एतत्संध्यातयंप्रीक्तंब्राह्मण्य यदधिष्ठितम् । यस्यना-
 स्तादरस्तवनसब्राह्मणउच्यते ॥ विष्णुपुराणे ॥ सर्व
 कालमुपस्थानंसंध्ययोः पार्थिवेष्ट्यते । अन्यत्र सूतका
 शौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ विभ्रमश्चित्तविक्षेपः मेघा
 दिनासंध्यासमयाज्ञानंवा ॥ उपक्रमकालमाहमं व
 र्तः ॥ प्रातः संध्यासनक्षत्रामुपासीतयथाविधि ।
 सादिक्षापश्चिमांसंध्यामर्हालमितभास्कुराम् ॥ अ
 दित्यपदमवलोहितमंडलपरम् ॥ समाप्तिकालमाह
 याज्ञवल्क्यः ॥ उपप्रासीतसावित्रीं प्रत्यगातारकोद्

टीका ।

यात् । संध्याप्राक्प्रातरैवंहितिष्ठेदादित्यदर्शनात् ॥
 प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः । आसीतेति । सायंजपमुष
 विग्नकुर्वात् । तिष्ठेति । प्रातर्जपमुत्तिष्ठन्कुर्वा
 देवंमध्याह्ने पि तिष्ठेदोदधनात्पूर्वामध्यमामपिगच्छित
 इतिहृन्दोगपरिगृष्टात् ॥ मनुः ॥ ऋषयोदीर्घ
 संध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् । प्रजायश्चकोर्तिचक्रह्य
 वर्चममेवच ॥ दीर्घसंध्यत्वंजपातिगयात् ॥ काल
 परिमाणमाह यागियाज्ञवल्क्यः ॥ ज्ञामवृत्तीतुसततं
 मनु ।

अथ संध्यापामनम् ॥ वाजसनेयिनां तत्प्रयोगस्तु,
 वामेपाणीवृद्धन् कुशान् दक्षिणेपाणी पवित्रं कुशत्रयं च
 धृत्वा सप्रणवगायत्राग्निं यद्वा गान्यभिमुखं पाचस्य
 श्रोत्रवन्दनं चकृत्वा, अचमयेत्सूक्तम् ।

टीका ।

दिवसानां यथाक्रमम् । संध्यामुद्धर्तमाचतु ज्ञासिद्धौ
 चसाक्षता ॥ मुहूर्तेदंडइयम् । एवंच सर्वतुषुप्रातः
 सायंसंध्येदंडइयात्मिकेभवतः ॥ मध्याह्नसंध्यातुम
 ध्याह्नस्नाकादूर्ध्वं कार्या उत्तीर्यधीते वाससीपरिधाये
 स्वादिकात्यायनवचनात् ॥ गुणफलमाहशातातपः ॥
 ग्रहेषु प्राकृतौ संध्यागोष्ठेगतगुणाक्षता । नदीषु

टीका ।

अतस्तद्वस्त्री चनन्तागिर्वसनिधौ ॥ प्राकृतौ एकशु
चा ॥ तथा ॥ अन्तर्मदमध्वं च दिवाभैषु न मेव च ।
पुनरतिष्ठषलस्याद्गवहिः मध्याह्नुपामिता ॥ वहिर्गुणाच्छा
दितस्थाने प्राङ्गणादौ ॥ आपद्यध्वन्यशक्नोच मध्याह्नु
र्वीतमानसीमिति स्मृतिमं गृषा लिखितवचनादध्यादौ
मानसीमपि मध्यामिच्छन्ति ॥ वामे पाणाविति ॥
छन्दोगपरिशिष्टे ॥ मय्यं पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्या
दाधमनक्रियामिति ॥ पवित्रमिति ॥ तद्वचनं
छन्दोगपरिशिष्टे । अनन्तर्गर्भिणं मायं कौशं हिदलमे
व च । प्रादेशमात्रं विद्धं यं पवित्रं यच्च कुर्वचिदिति ॥
अनन्तर्गर्भिणमन्तर्गर्भिव्यतिरिक्तं तथाच गर्भं गर्भिअन्त
र्गर्भिचत्पक्ताचतुर्थयाह्यमित्यर्थः । यत्तु कान्तसत्त्वा
त्पुलिंगनिर्देशइति वाचस्पतिमिश्राद्याहन्तन्नमच्चरोच-
तेविद्धं यमित्यस्य कर्मप्रत्ययान्तत्वे न तत्प्रमानाधिकरणे
द्वितीयायाश्चसंभवात्प्रथमायां पुंस्यनन्तर्ग ।

मूलम् ।

स्वावमर्षण ऋषिरनुष्टुप् छन्दोभावहत्तीदेवताऽऽश्वमे-
धामेवभूथेविनियोगः श्रीः ऋतञ्चसत्यंवाभीवात्तपसो
भाज्यस्त तृती राचाजायत ।

टीका ।

भिर्गमिति उपस्य दुर्नभत्वाच्च ॥ प्रदप्यन्तर्गतो गर्भो व
 स्य सोऽन्तर्गर्भः स संजतोऽस्येत्यन्तर्गमिर्गमिति वह्नि
 णादिस्वादिनर्जितस्मृति कौमुद्यां ई वनाथठक्, राथा ह
 त्तद्विपिन वह्निणादिगणस्याभावात् फलवर्हाभ्यामिन
 त्रित्यनेन फलवर्हशब्दाभ्यामेवेनचोविधिनात्तस्मात्प्रपु
 रुक्किन इन्तं सोऽन्तर्गमोऽन्तर्गमत्वमिति नन्दसद्वत्प्रत्ययव्युत्पत्तेव
 क्तम् ॥ वस्तुतोऽनानामुपादानेनियमोनाम्येव अन
 त्तर्गमिर्गमिति वाक्यस्य विशिष्टादादाननिषेधपरत्वादि
 दि देवनाथठकुराः ॥ अत्राचमनात्प्रागेवपवित्रं धार्यम्
 आचम्यप्रयतो नित्यं भित्तिर्वादिजोत्तमः । नोच्छिष्टस्तुभ
 वेतत्तमुक्तशेषान्तुवर्जयेदितिलवहारोत्तवचनात् । अ-
 यिमजपोपयुक्तकुशतयधारणमपिदक्षिणकरे विहितप-
 वित्रधारणावसरणवकुर्वन्ति अशिरुत्तत्वात् ॥ लघुहा-
 रीतः ॥ दर्भहीनातुयासंध्या यच्चदानंविज्ञोदकम् ।
 असंख्यातं च प्रज्जप्तं तत्सर्वं निष्कलं भवेत् ॥ वायुपुराणे ॥
 गोकर्णमात्राङ्गिताः कुशाः साध्याः समूलका इति ॥
 पवित्रं च सुवर्णरजतमहितं धार्यं जपेहोमेतथादानेस्वा-
 ध्यायेपि दत्ततर्पणे । अशुन्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कु-
 शैश्चित्तिवचनात् तदपि दक्षिणपाश्यानामिकायाम्
 अनामिकायां तद्वार्यं दक्षिणस्य करस्य चेति, देवीपुराणे

टीका ।

हेमधारविधानात्तत्सहचरित रजतकुशानामप्रितवेव
 धारयौचित्यात् । तर्जन्यां रजतंधार्यमितितु निर्मूल
 मितिकल्पतरुप्रभृतयः ॥ गौडास्तु तर्जनीरूप्यमयु-
 क्तेति विद्याकरधृतवचनात्तर्जन्यामेव रजतंधार्यमित्या-
 हः ॥ सप्रज्ञेव गायत्रेति ॥ व्यासः ॥ स्मृत्वाङ्कारं च
 गायत्रीं निवर्ध्नीयाच्छिवांततः । पुनराचम्य हृदयं ना-
 भिंस्कन्धौ च मम्युशत् ॥ यदि तदानीं मुक्तशिवम-
 दानेन शिवां वध्नीयात्तत्र ह्यहमप्युच्ये पुनर्वध्नीया
 दिति श्रीदत्तादयः । अमत्त्वब्रह्मातु शिखोन्मोच्यन्मनी
 यैवेति मम प्रतिभाति ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ ऐशान्य
 भिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः । आचान्तः पुनराचा-
 मेदतमित्यभिमंत्रितम् ॥ अघमर्षणमुक्तम्येति ॥ योगि-
 याज्ञवल्क्यः ॥ यद्यं नक्तपिणादृष्टं मित्रिः प्राप्ता वयेन वै ।
 मंत्रेण तस्य तत्प्रीक्तमृषेर्भावंस्तदार्पकम् ॥ काटना
 ष्णन्दउद्विष्टं वासमीडवचाकृतः । आत्मा संकादितो देवै-
 र्मृत्योर्भीतिस्तु वै पुरा । आदित्यैर्वसुभीरुद्रैस्तैर्नर्द्धदासि-
 तानिवै ॥ यस्य यस्य तु मंत्रस्य उद्विष्टाया तु देवता । तदा
 कारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ॥ पुरा कल्पे समुत्पन्ना
 मंत्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदं तु कर्तव्यं विनियोगः सं-
 उच्यते ॥ तथा ॥ आर्षेण्डस्तु दैवत्वं विनियोगस्तथै

टीका ।

यच्च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विनिश्चितः ॥ अवि
दिता तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनं च यम् । अममन्तर्जना
दीनि तस्य चाल्पकृतं भवेत् ॥ अत्र ऋष्यादिस्मरणे पाठ
क्रम एव ग्राह्यः ॥ तथा ॥ अवमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवा
घमर्षणः । आनुष्टुभं वैष्णवं दीभावहन्तस्तु देवतम् ॥
अश्वमेधावभृथके विनियोगस्य कल्पितः ॥ भावहन्तो
ब्रह्मा भावः सृष्टिः तव हन्तः प्रहन्त इत्यर्थात् ॥ आह्निक
तत्त्वाचारचिन्तामण्योरप्येवम् ॥ अश्वमेधावभृथ इति ॥
इदमत्र बोध्यम् ॥ चर्मनेदन्तुकर्तव्यं विनियोगः स उच्यते
मूलम् ।

ततः समुद्रोऽग्नीवः समुद्रादग्नीवाद्दधिमन्त्रोऽप्युच्यते
टीका ।

इतिसामान्यं नाभिधायाप्यस्य मन्त्रस्य योगिना अश्वमेधा
वभृथे विनिश्चितं विनियोगात्कर्मन्तरे तथैवाहृष्टार्थमभिधा
नं न तु तत्तत्कर्मणि तत्तद्रूपेण विनियोग इति ॥ रघुन
न्दनोऽप्येवम् ॥ इदं च ऋष्यादिस्मरणं यत्र स्मृतिकारः
यामिहितत्वेन प्रामाणिकं तत्र मन्त्रपाठात्प्रागेव कार्यं
मविदिता तु यः कुर्यादित्यत्र क्लृप्ताश्रुतेः यत्र च न प्रामाणिकं
तत्र न कार्यमत एव योगियाज्ञवल्क्याद्युक्तत्वेन संस्थावन्द
नं ऋष्यादिस्मरणं आजसने विभिः क्रियते न तु विवाहा

टीका ।

दौण्ड्येन्दोगैः मध्यावन्तनेमार्जनादिमन्त्राणामार्पादि
 कंनस्मर्यतेअनभिधानात्प्राणायामादिमन्त्राणांचस्मर्यत
 एवप्रामाणिकत्वात् ॥ ऋष्यादिस्मरणे शब्दप्रयोगान
 कार्यमानाभावादमस्वद्वयवायापत्तेश्चैति वाचस्पति
 मिनाः ॥ शिष्टाचारस्त्वं वं यत्र पुरोहितोऽन्तान्पाठ
 यति तत्रमण्व ऋष्यादीनिस्मारयति ऋत्विजश्चकर्मकु
 र्वन्ति यथापुष्करिणायज्जादौ यत्रवस्यमेवकर्मकरोति
 तत्र ऋष्यादिनामोच्चारणपूर्वकं मन्त्रं पठति यथामध्या
 दाविति ॥ युक्तद्वयम् ॥ अन्यानपेक्षयाक्रियमाणे
 कर्मणिस्मरणदाद्यायशब्दप्रयोगस्यावश्यकत्वात् अतएव
 श्राद्धे अपवित्रः पवित्रोवातमन्त्रोच्चारणपूर्वकं पुण्डरी
 काक्षस्मृत्वा श्राद्धोयद्रव्यमेकः प्रामाणिकाचारमिदः
 रुद्रधरोऽध्यतयाअपिश्राद्धविवेकेएवमेवाहुः ॥ ऋतंचैति॥
 अहमन्त्रं ऋत्वं दे तैत्तिरीयमावायां यजुर्वेदचपठते तत्र
 तैत्तिरीये रात्रिरजायतेतिपाठः समुद्रोऽर्णवइत्यत्रपूर्वं
 रूपमकल्पयद्दिवा मतिजश्वं नमंहितं सोयं मन्त्रोमाध्य
 न्दिनीयैर्नपठनीयो यान्नवल्लवोद्गीर्णत्वात् तत्कथाच
 मंहिधरभाष्यादौद्रष्टव्या ॥ मन्त्रार्थदोषिकायामप्येवम्
 रक्षांकुर्यादिति ॥ छन्दोगपरिशिष्टे । रक्षान्तेवारि

कृत्तम् ।

अहोरात्राणि विदधद्विष्यस्य मिषतोद्गशी । सूर्याचन्द्र
मसौधाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवंचपृथिवीद्वान्तरिक्ष
मथोक्तः ॥ इत्यभिमन्त्रा पुनराचामेत् । ततः ओं
कारोमामभिरक्षन्तु ॥ इतिवारिणात्मानं वेष्टयित्वा
रक्षन्कुर्यात् । ततः ओंकारस्य ब्रह्मर्षिर्गायत्रीकन्दो
ऽस्मिन् देवतांशुः क्रोत्रणीः सर्वकर्मरिम्भे विनियोगः सप्त
व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्राणि गनुष्टुब् बृहतीं
क्तिविष्टुब्जगत्युक्तुन्दांस्तस्मिन् वायुादित्य हहम्पतिवरुणे
न्द्रविश्वे देवा देवताचनादिष्टप्रायश्चित्तप्राणायामे विनि
योगः गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिर्गायत्रीकन्दः सविता
देवतावनयनप्राणायामे विनियोगः शिरसः प्रजापति
टीका ।

नात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ॥ अन्तप्राणायामकर्म
कोऽन्तरक्षाकार्यतिकामधेन्वादिममृतम् ॥ श्रीदत्तो
पाध्यायस्त्वन्त शब्दस्यादावपिशक्तत्वाच्छिष्टाचारानुरो
धाच्च प्राणायामादावेव रक्षेत्वाहुस्तस्यायमाशयः प्रति
भाति अन्तशब्द आदयर्थको हश्यते यथा अग्निष्टोमे
तस्यान्तेऽक्षारमलम्बइत्यत्र । अतएव पर्युक्षयान्तान्
व्यातिहरन्निति गोभिलसुत्रे अन्तशब्द आदिवाचकतया

टीका ।

व्याख्यातो यच्चभाष्यकृद्भिरिति ॥ वस्तुतस्तुवन्तशब्दः
प्रसिद्धार्थकएवास्तु अन्तर्पूर्वाक्ताचमनकर्मन्तर्वापरि
णामसमन्तत आत्मानं परिनिष्य वेष्टयित्वा रक्षाकार्यं
त्यर्थसंभवात् हरिनाथोपाध्यायादयोऽप्येवम ॥ यद्यपि
रक्षायास्वह्नुभिर्निवन्धुभिरापोमामभिरजन्तु इतिहास्यं
न लिखितं तथाप्याङ्गिकोदायं गणेश्वरमहामहोपाध्या
येन लेखनादस्माभिरप्याद्रियते ॥ ओङ्कारस्येति ॥
अथ प्रणवव्याकृति सावित्रीशिरसां मिलितानामेव
प्राणायामे विनियोगान्मिलितानामेव ऋष्यादिकं स्मृत्वा
प्राणायामः कार्यः ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ ओङ्कारः

मूलम् ।

र्क्षधित्रेक्षाम्निवायुसूर्यादेवतायज्ञः प्राणायामे विनियोगः
इति ऋष्यादिकं स्मृत्वा ब्रह्मासनः मन्त्रिमौलितनयनो
मौनी प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥ तत्र वायोराशनकाले

टीका ।

परमं ब्रह्म सर्ववर्षेषु नायकः । प्रजापतेर्मुखोत्पन्नस्तपः
मिह स्ववैपुरा ॥ तेनोपात्तमतस्तस्य ब्रह्मर्षिस्तस्यम्भुवः ।
गायत्रीतु भद्रेऽहो नमो अग्निदेवतमुच्यते ॥ आदौ सर्वत्र
युञ्जीत विविधेष्वेव कर्मसु । विनियोगः समुद्दिष्टः
इतिोवर्षउदाहृतः ॥ अथ विनियोगाभावेऽपि च तो

टीका ।

वर्ण इतिकथनं प्रणवस्तुत्यर्थं मित्याचारादर्शः ॥ विश्वे
 देवादेवताइति ॥ यद्यप्यत्र विश्वदेवादेवता इत्येव
 वक्तुमुचितं समासेविभक्तिलुकां विश्वं देवशब्दस्य साधु
 त्वसम्भवात् अतएव बहुव्रीहो विश्वं संज्ञायामिति
 सूत्रस्योदाहरणं विश्वं देवइति भाष्ये ऽभिहितम् अत
 एवच विश्वं देवइति प्रतीकमुपादाय विश्वं देवइतित्वप
 पाठइति शब्देन्दुशब्दे नागोजिभट्टोऽप्यभ्यधात् । संग
 कृन्तेचातएव लक्षकस्यैव देव इत्यादिमौच प्रयोगाः वै
 श्वदेवीपुनतीदेव्यागादित्यादिर्वैदिक प्रयोगाश्च ॥ नच
 बहुव्रीहा वस्तुविश्वदेवशब्दोऽन्यत्रतु विश्वं देवशब्दो
 पिसंज्ञात्वात्साधुरित्वाच्च बहुव्रीहोकिं विश्वं चतरेवाय
 विश्वदेवाः संज्ञायां किं विश्वदेवः इत्युक्तमृचम्यकौमु
 दीविरोधात् अतएव विश्वान्देवानहमावाहयिष्ये वि
 श्वंभ्यो देवेभ्यः स्थानमसि विश्वं षां देवानां कृतैतच्छ्राव
 प्रतिहार्यमित्यादिप्रयोगाद्योपपद्यन्तेन्यथा विश्वान्देवान्
 विश्वदेवेभ्यः विश्वदेवानामिति चम्युः नाथ्यसमस्त
 एवसमूलोक्तप्रयोगः अग्निवाय्वादित्येत्यादि इन्द्रघटक
 त्वसम्भवात् तथापि सकल निबन्धेषु तथैव शिष्टाचारा
 नुसृष्टीतपाठदर्शनादस्माभिर्विश्वं देवादेवता इत्येव लि
 खितम् ॥ दृश्यते च कचिदार्थप्रयोगेषु विश्वं देवशब्दोऽपि

टीका ।

तथाहि विष्वं देवविहीनन्तुकिचिदिच्छन्तिमत्तमा इति
 मार्कण्डेयपुराणे कट्टैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यामिन्द्रवज्र
 भिः । मरुद्भ्यश्चेभ्यः सांध्यैर्विष्वं देवैर्मरुत्यतिमितिषष्ठ
 स्कन्धे श्रीमहाभारते च ॥ अस्तुवाप्रकृतेविष्वं इत्यसमस्त
 एव देवा इत्यस्य विशेषणम् । नचोक्तरीत्याहन्द्वयकत्वा
 मन्वावः यथानुदान्तेति सूत्रे वरे इत्यस्य हन्द्वमध्यनिपतन
 यथावा पुरुषादध्वधिकारममृहतेन कृतेष्वतिवार्तिकेते
 नेत्यस्य हन्द्वमध्यनिवेशनं तथैवप्रकृतेपि प्रामाणिकत्वे
 न संभवात् यदा विष्वं इत्यन्तएवहन्द्वः दिभापाजमीति
 सूत्रेणहन्द्वं प्रिमर्वनामसंज्ञाविधानाद्रूपमिदं : अग्रा
 द्यभिज्ञादे वादेवताइतिहितदर्थः नीलघटोघटइत्यत्रैव
 विधेयको टावधिकावगाहिनः शाब्दबोधस्यस्वीकारा
 दित्यलम् ॥ विष्वं देवा इत्यत्र विष्वगणस्य संज्ञात्वं पि
 सर्वनामत्वम् आधुनिकसंज्ञायामेवत त्रिषधात् सर्वादि
 मनःरमाऽमरटीकयोर्भट्टोजिदोक्षिततत्पुत्र भानुदोक्षि
 तावर्धेभ्यः ॥ यद्यं वं दिशःपूर्वादीनिनामधेयानीत्यसं
 ज्ञायामितिसर्वनामसंज्ञानिषधात्पूर्वस्यांदिशि वस्तुती
 त्यादिनसिध्यतिपौरुषेयसंज्ञात्रयणादिहच "तदभावा
 ददोषइति दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजितिसूत्रेकैवट्य ।
 अतएव दिशिमन्दायतेतेजोदक्षिणस्यारवेरपि । तस्या

टीका ।

मेवरचोः पांड्याः प्रतापं न विधिहिरेद्वितिरधुवं प्रबोमः संय
च्छते अन्यथा दक्षिणा शब्दस्य दिक् संचात्वेनासर्वना
मत्वात्सग्राहदुर्लभः स्यात् । सर्वेषां विश्वदेवानां नामे
ति कृत्वा सर्वनाम संचादित्यमरटीकायामच्युतोपाध्याय
रायमुकुटौ ॥ यजुरिति ॥ तेन रुन्दः सम्भवोन यजुषा
श्रुययान रुन्दः सम्भवस्तथा मविस्तरमुपपादितोऽस्याभिर्वी
रेश्वरसंस्कार पद्धतिटीकायाम् ॥ प्राणायाम
वयमिति ॥ अत्रिः ॥ प्राणायामाश्चरेत्त्वां स्तुयथाकाल
मतन्द्रितः । अहोरात्रकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

मूलम् ।

तत्र वायोगदानकाले पुरकनामा प्राणायामस्तत्र
श्यामंचतुर्भुजं विष्णुनामौ ध्यायेत् । धारणकाले कुम्भ
कस्तव कमलासनं रक्तवर्णंचतुर्मुखं ब्रह्माण्डद्वये ध्यायेत् ।
त्यागकाले रेचकस्तव ललाटदेशे श्वेतं त्रिनेत्रं शिवं ध्या-
येत् । विष्णुपतेषु प्रत्येकं त्रिर्मेवाभ्यासः, प्रत्येकमो-
क्षारादिमन्त्रव्याहृतयः श्रीकारादि सावित्री श्रीकारह-
यमध्यस्थं गिरध्वेति मन्त्रः तस्य स्वरूपम् ।

टीका ।

इह स्पष्टिः ॥ ब्रह्मासनं नियम्यासून् स्मृत्वा कक्षा-
दिकततः । सन्निभौ लितहृद्मौ नी प्रणायामाभ्या-

मन्वसित् ॥ आसनं पद्मस्वस्तिकादिकम् ॥ वीधावनः
 मध्याह्नतिसप्रणवाङ्गायत्री शिरसासह । विष्यठेदा-
 यतप्राणः प्राणायामः सञ्च्यते ॥ योगियास्त्रवल्क्यः ॥
 पुरककृच्छ्रकरचक्रैः प्राणायामम्लिलजलः । त्रिलोचनः
 त्रिविधः । एवं च प्रत्येकमेव प्राणायामत्वा त्पत्येकमेव
 विराहसमस्तपाठः तेन च कृतत्वादस्तपाठः फलितः ॥
 तथा ॥ नीलोत्पलदलश्यामं नाभिदेशप्रतिष्ठितम् ।
 चतुर्भुजं महात्मानं पूरकैर्नैव चिन्तयेत् ॥ कुम्भकेन
 हृदि स्थाने ध्यायेच्च कमलाननम् । ब्रह्माण्डरक्तवर्णाङ्ग
 हतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ रश्मिकेश्वरं ध्यायेच्च लाटस्थं
 महेश्वरम् । शुद्धस्फटिकमंकाशं निर्मलं पापनाशनम् ॥
 पूरकैरेत्यादौ तृतीयमप्रमथ्य आधारकालोपलक्षणा-
 र्थत्वात् ॥ प्राणायामसंन्यासस्तु ॥ तदिति षष्ठ्यर्थे
 तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य भवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामि-
 नो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवर्कं नृणां
 वाऽऽदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः
 प्रार्थनीयं भर्गः सर्वपापानां भर्जनसमर्थतेजः सत्यज्ञा-
 नानन्दादि वेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः
 कान्तसंसम्प्रसारणम् । यदा मगदलं पुरुषो रश्मयो-
 वीर्यमित्येतच्चतुष्टयं भर्गः शब्दवाच्यं तस्य कस्यचः स वि-
 तानः अस्माकं प्रियो बुद्धीः प्रचोदयात् प्रकर्षश्च प्रेरक इति

सत्कर्मनुष्ठानाय ॥ यथा वाक्यभेदेनयोजना ॥ भवि
तुर्देवस्यततवरेण्यभर्गोध्यायामः यच्चनोबुद्धीः ।

भूलम् ।

धीभूः धीभुवः धींस्वः धींसहः धींजनः धींतयः
धींसत्यम् धींतत्त्ववितुर्वरेण्यभर्गोदेवस्यधोमहि । धि-
योद्योनः प्रचोदयात् धीं आपोज्योतीरमोऽमृतं ब्रह्म
मूर्धुवः स्वरो ३ ॥ ततः सूर्यश्चमेतिब्रह्मक्षत्रिः
प्रकृतिश्चन्द्रः सूर्योदेवताप्रतराचमनेविनियोगः धीं
सूर्यश्चमामन्युश्च मन्युपतयश्चमन्युक्तभ्यः पापेभ्योरक्ष-
न्तां यद्वात्पापमकार्षे मनसा वाचा हस्ताभ्यां
पद्भ्यामुदरेणशिश्रा रात्रिस्तदवलम्पयतु ।

टीका ।

प्रैरयति तच्च ध्यायामः सच्च सवितैव । अथवा
लिंगव्यत्ययेनयोजना । भवितुर्देवस्यतद्भर्गो धीमहि
योद्यत् नो बुद्धोः प्रैरयतीति ॥ प्रचोदयादिति प्रचो-
दयते लिङ्गर्थलेट इतश्चलोपः परस्यैपदेध्विति तिपह-
कारलोपः, लेटोऽडाटावित्याडागमः ॥ भर्गःशब्दो
ऽमुन्नतो न्यक्वादिरितिगुणविष्णुः एवञ्चसान्तकीर्ण-
मितिमहिधरभाष्यादिस्वरसः भर्गशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्ग
इति योमिवाञ्चवल्कवानुसारि ब्राह्मणसर्वस्वसंन्यायदी-
पिकादिस्वरसः । पुनः कथंभूतंभर्गः भृगुदिसप्तम्यः

भूतवात्मकसमलोकस्वरूपं तत्प्रकाशकं वा प्रत्यक्षीयस्वरूपः
 अथ चरत्वनोक्तं ब्रह्म इति प्रत्यक्षवायपरिहाराय सर्वत्र
 प्रत्यक्षप्रयोगः भवन्नास्मिन् भूतानीतिभूः अधिकरणे
 क्षिप् कान्दसः सुक् । भावयतिस्थापयतिविश्वमितिभू-
 यः अन्तर्भावितव्यन्तादसुनिगुणाभावश्चान्दसः । सुहृ-
 इयति प्राप्नुवन्त्यातदितिस्वः ऋधातोर्वाङ्मलकः कर्मणि
 विच । महपूजायाम् अमुन् महः पूज्यम् । जन-
 जनने तपसालोचने चाभ्यां कर्तर्यमुन् । सत्यकाल-
 वयावाध्यम् । पुनः किंविशिष्टं भर्गद्वितिशिरोमन्त्रेण
 प्रतिपाद्यते जलतज्जैरमाभृतव्रह्मव्याहृत्यात्मकसत्त्वरज-
 स्सोमोमयव्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मकमित्यर्थः ।

मूलम् ।

वत्किञ्चिदुरितस्मयि इदमहम्नाममृतयोनौ सूर्य-
 ज्योतिषिज्जहोमिस्वाहा इति प्रातराचामेत् । आपः
 पुनस्त्वितिविष्णुर्धृषिरनुष्टुप्कन्द आपोदेवता मध्याह्ना-
 चमनेविनियोगः ओं आपः पुनन्तुपृथिवीपृथ्वीपृता-
 पुनातुमाम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपृतापुनातुमाम् ।
 षट्पृष्ठमभोऽयं यहादुश्चरितस्मम सर्वम्पुनन्तुमामापो
 अस्तताश्चप्रतिपद्यस्वाहा इतिमध्याह्नाचामेत् । अ-
 न्निहमेतिकदृक्कपिः प्रकृतिश्चन्द्रोऽग्निर्देवता सायमा-

अमनेविनिर्वाणः श्रीं अमिन्मामन्युषमन्युषतयस्य
मन्युक्तैश्चः पापेभ्यो ।

टीका ।

एतेन ग्राह्यमीमं च सवितृतेजसोरापाततः प्रतीयमानो
ऽपिमेदः परमार्थविचारे नास्त्येवेति सूचितम् ॥ प्रा-
णायामानन्तरमाचमनमाहयोगियाज्ञवल्क्यः । प्राण-
स्थायमनं कृत्वा आचामेत्प्रयतोऽपिमन् । आन्तरं
स्विद्यतेयस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥ हेतुमन्निगदस्वरसा
त्सर्वत्रैव प्राणायामानन्तरमाचमनम् ॥ यद्यप्यत्र वा-
जसनेयिगुरुणा योगिना मंत्रान्वयोनाभिदधे तथापि
प्रातः सूर्यश्चमेत्युक्त्वा मायमग्निश्चमेति च । आपः पुनस्तु
मध्याह्नं कुर्यादाचमनं तत इति मैत्रायणीयगृह्यपरिशिष्टे
वचनं राजाद्याल्लिखितमप्याचारा नुगृहीतं तत्र प्रमाणं
तदाह सूर्यश्चमेतीति ॥ ब्रह्म ऋषिरिति ॥ ब्रह्मा
ऋषिरिति स्म्यते ऋत्यक इति ऋक्समुच्चितः प्रकृतिभा-
वः ॥ प्रकृतिश्छन्द इति ॥ मदनपारिजातेऽप्येवम् ॥
पिंगलसूत्रं च, तान्यभिमं व्याप्रेभ्यः कृतिरिति ॥ व्या-
ख्यातश्चैतद्वलायुधभार्य तानि उत्कृतेरनन्तराणि
न्द्रांसि अभि सम् वि आह प्र इत्येतेभ्यः पराचि कृति
संज्ञानि भवन्ति तद्वशात्तद्वरं छन्दः अभि कृतिः, अक्षर-
चरं संज्ञातिः, दानवत्यक्षरं विकृतिः, अक्षमीत्यक्षर-

माह्वतिः, चतुरशीत्यक्षरंप्रकृतिरिति । एवंचचतुर-
शीत्यक्षरोऽयंमन्त्रः प्रकृतिकृन्दस्त्वैवभवितुमर्हति, ए-
तेनास्यमंत्रस्यगायत्री ।

मूलम् ।

रक्षन्तां यदङ्गापापमकार्षे मनसावाचाहस्ताभ्या
स्पृष्ट्वा मुद्रेणाग्निं प्राचहस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चिद्दुहितमधि
बुद्धमहम्भाममृतयोनौमत्यज्योतिषिजुहोमिस्त्राहा इति
सायमाचामेत् । ततः आपोहिष्ठेत्यादित्वस्यसिन्धु
ह्रीपक्षिर्गायताच्छन्द आपोदेवतामार्जनेविनियोगः ओं
आपोहिष्ठामयोभुवः ओं तामजर्जेदधातन ओं महेरणा
यच्चक्षमे ओं योवः शिवतमोरमः ओं तस्यभाजयतेहनः
ओं उशतीरिवमातरः ओं तस्याक्षरंगसामवः इति
शिरसिकुशैः प्रत्येकंजलंलिप्त्वा ओं यस्यजयायजिन्वथ
इत्यधः ओं आपोजनयथाचनः इतिपुनरपिजलंशिर-
सिद्विपेत् ततः करेणजलमादायवारत्तयद्रुपटांपठित्वा
तज्जलंशिरसिद्विपेत् द्रुपटादिवेतिकीकिलोराजपुत्र
ऋषिरनुष्टुप्छन्दः ।

टीका ।

पंक्तिविराजच्छन्दांसौत्याचारमयूखादिदाक्षिणात्य-
निष्पन्नामेविलैर्नादरक्षीयाः । प्रातराचमनेविनियोगः

इत्यत्र कुचिदाचमनेविनियोग इत्येव पाठः एवमेवात्र
सायमाचमनयोरपि ॥ सूर्यश्चमेति ॥ यस्त्वस्यमन्त्र-
रात्रिस्तद्वलुम्यत्वित्यत्राहस्तद्वलुम्यत्वितीगुण विष्णु-
हलायुक्चोः सम्मतः पाठः सवतैत्तिरीयसंहितायान्ता
इयमन्त्रादर्शनात्साम्प्रदायिकैरनाहतः यद्यपितैत्तिरी-
यश्चतुर्थाद्विषयान्विनियुक्त्येव यत्किञ्चिदित्यत्रयत्किञ्चेति
पाठस्तथापिर्मथिलनिबन्धभिः शत्रुत्रगुणविष्णुहलायु-
धादिभाष्यकर्तृद्विद्यानाहतत्वादस्माभिर्नष्टः ॥ आपः
पुनन्त्विति ॥ अस्मिन्मन्त्रे पृथोपृत्येवममोचोनः पाठो
नतुपृथिवीपृतेति ॥ अयमार्जनम् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥
प्राणानायस्यमंप्रोच्यतृचनार्द्धैवतेनतु ॥ विभागमाह
व्यासः ॥ विप्रुषोऽष्टोर्जिप्रन्मृद्भिर्भूमौशस्यतयायच ॥
कन्देगंपरिशिष्टे ॥ शिरसोमार्जनं कुर्यात्साम्प्रदायिक-
भिरिति ॥ त्वमस्यति ॥ 'तिसृणामृचां ।

भूलम् ।

आपोदेवताः सोत्रामप्यवभृशेविनियोगः चो द्रु-
पदादिवमुमुवानः खिन्नः ज्ञातामनादिव । पृतंपवि-
चेत्तेवाज्यमात्रः शुश्रुत्वमैर्नमः ॥

टीका ।

समाहारस्तृचम् । ऋक्पुरवधूः पथांमावच इति
समासान्तोऽङ्कारः ऋचिर्वेदस्तरपदादिलोपश्चकन्दसौ

तिवार्तिकेन कृच्छ्रे परिचेः सम्प्रसारकमुत्तरपदादेर्दे-
 वारस्योपपन्नः । अत्राचस्येति वैदिकप्रक्रियामजानतां
 प्रामादिकः पाठः एवमगमार्जनेविनियोग इत्यशुद्धः
 अप्रमदस्य नित्यबहुवचनान्तत्वात् ॥ इदमिति ॥
 याज्ञवल्क्यः ॥ अथ पुण्याः समादाय त्रिषष्ठेद्, प-
 दाष्टचम् । तत्तार्यमूहि विन्यस्यमर्षपादैः प्रमुच्यत
 इति ॥ ततोऽयमर्षं कन्दागपरिशिष्टे ॥ करेणो-
 दृत्य सलिलं घ्राणमामज्जातवच । अग्निनायतामु-
 र्धाद्विः सक्तुवाऽयमर्षणम् ॥ अनायतामुर्वतिविकल्प
 बलादायतासुरधि । तत्रायतासुरवेमक्रुद्नायतासु
 पक्षेतिरिति व्यवस्थितो विकल्प इति श्रीदत्तः । अन्ता-
 धेयत्यन्ये ॥ तत आचमनं तत्र गच्छ ॥ उपस्पृशेत्ततः
 पद्यान्मन्त्रशानेन धर्मतः । अन्तश्चरसिभूतषु गुहायां
 विश्रुतो मुखः । त्वय्यंक्षस्त्वय्यंषट्कारभाषोऽप्योता-
 रसोऽमृतम् ॥ एतदाचमनं मार्जनानन्तरं श्रुतमपि
 ऋष्यन्तरैकवाक्यतयाऽत्रैव कार्यम् ॥ अत्रमन्त्रे गायत्री
 गिरसीवान्ते ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोमितिकेचित्प्रश्नान्ति
 तेभ्यः । तादृगमन्त्रस्य कृष्यश्रवणात्, एवंविनियोगे
 उपस्पृशेनेविनियोग इत्येवमौचोनः पाठो मूलवाक्ये
 न चैव श्रुतेर्न त्वाचमनेविनियोग इति । अर्थस्तु समानः
 उपस्पृशेत्त्वाचमनमित्यमरः ॥ उल्लायति ॥ कन्दाः

मूलम् ।

ततः करस्यंजलं नामिकायां संयोज्यायतामु-
रनायतामूर्त्तिं त्रिःसकृदाऽवमर्षणंजयेत् अवमर्षणसू-
क्तम्यावमर्षणकृत्परिनुष्टुप्कन्दो भावयतोदेवताऽश्वमे-
धावभूयेविनियोगः ओं कृतञ्चमत्यञ्चाभीष्टात्तपसो
ध्यजायत ततोरात्रंजायंत ततः समुद्रोचर्णवः
समुद्रादर्णवाद्दधि मज्जंत्सरोचजायत अन्नोरात्राणि
त्रिदधहिष्वस्यभिषतीवशा मृयाचन्द्रमसौ धातायथा-
पूर्वमकल्पयत् द्विवृत्तपृथिवीक्षान्तर्गितमथोक्त्वा ॥
तज्ज नंभूमौनिःक्षिप अन्तश्चरमाति तिरस्चीनकृषि
रनुष्टुप्कन्दचापोदेवता अगामुपस्यर्गंनविनियोगः ओं
अन्तश्चरमिभृतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । स्वयंज्ञ-
स्त्वयंपट्कार आपोज्योतीरमोऽमृतम् ॥ इत्यनेना-
चामेत् ॥ तत उत्थायप्रणवव्याहृतिमहित गायत्र्या
पुष्यमिश्रंजलंसकृत्पर्यम्प्रतिक्षिपेत् । ततोभूम्यल-
मगुल्कतल ।

टीका ।

गपरिशिष्टे ॥ उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत्त्रिकेणाञ्जलि-
मन्त्रसः ॥ प्रोहेत्त्रिषेत् त्रिकेण प्रणवोर्ध्वोर्ध्वः स्वध-
गायत्रीचतुर्थीयकेतितत्रवप्रागुक्तेन । अत्राञ्जलिमि-
त्येकत्वस्यविधेयगतमंम्यात्वं नविवक्षितत्वाद्द्विचिदय-

दानमसंगतम् न विवर्ज्यते चोद्देश्यं रत्नैव संख्या यथाय-
त्तं समाप्तीति ॥ एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुति संयोगादिति सू-
त्रेण तृतीयेऽमिनिनाप्येकमेव मिहान्वितम् ॥ एषश्च-
गौडदाक्षिणात्यात्तमञ्जलितयदानं मैथिलैर्नाशरणीय-
मादरणीयं वा कुन्दो गैः । एतज्जनप्रक्षेपफलं सूर्यविश्यां-
सतां त्रिंशत्कोटिपरिमितमन्दहाव्यराजसानां नि-
वारणकर्म तैत्तिरीयश्रुतावुक्तम् ॥ अयमूर्धोपस्थान-
विधिमुपक्रमते भूम्यलम्बनंति ॥ पुण्याण्यम्बुमिश्राण्यृद्ध-
विपेदः ।

मूलम् ।

भागो भूमिलम्बकचरणो भूमिलनाड्यचरणो वा
प्रातः सायं कृताञ्जलिमध्याह्ने उद्धुवाहः सूर्यमुप-
तिष्ठेत्तैभिर्मन्त्रैः । उद्दशमिति हिरण्यन्तःशतविरनुष्टु-
पकृन्दः सूर्योदेवतासूर्योपस्थानेवित्तियोगः श्रीं उद्दश-
न्तममस्परिस्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवन्देवतासूर्यमग-
न्नाश्र्योतिरुत्तमम् ॥ उदुत्यमिति प्रस्फुवाञ्छपिर्गाय-
त्रीकृन्दः सूर्योदेवता सूर्योपस्थानेवित्तियोगः श्रीं उदु-
त्यंजातवेदं देवञ्चैह न्तिकेतवः । दृशेविग्वायसूर्यम् ॥

टीका ।

उद्धुवाहः सूर्यमुदीक्षेत्तोद्दशमुदुत्यं चिचंतच्चक्षुरिति-
गायत्र्याचथपाशक्लीति ॥ अथ मध्याह्ने कात्यायनं

नोहं बाहुत्वस्याभिधानात्तदसंसक्तपाष्णिर्वाएकपादहं-
पादपि । कुर्यात्कृताञ्जलिर्यापि ऊहं बाहुरथापि वेति
कन्द ग-रि(शिष्टीयमुपस्थानेकताञ्जलित्वं सायंप्रस्तर्धि-
षयमेव । उदीर्क्षेत् सूर्यमुद्दिश्य रश्मिं त् तेन मेघादि
च्छन्नदिनेष्टहंश्चोपस्थानमिष्टिः ॥ गायत्र्या चैति ॥
जपः कार्य इति शेषः तत्राचम्यान्तवश्यकः ॥ स्नानमग्नैव
तैमेवैमर्जिनं प्राणमंयमः । सूर्यस्य चाप्युपस्थानं सा-
वित्राः प्रत्येहं जपदति ॥ हिरण्यमृपकृषिरिति ॥
सर्वानुक्रमण्याय शप्य, हयं मौर्यं नृपं प्रमृक्त्वस्येति
कात्यायनेनाभिधानात्प्रमृक् ऋषिरिति पठितुं युक्तं
तथाप्येकतातीयकल्पः श्रौतकर्मस्व वयाह्यस्तथाच सौ-
तामन्यवभृथस्नानं जलादुत्क्रमणे कात्यायनसूत्रम् ॥
सोमवदुत्क्रमणमागमनं स्त्रीहंर्यामिति ॥ एवञ्चमन्थ्या
वन्दनादिस्मार्तकर्ममुक्त्यन्तरानुमतः सकलमैथिल्या
दृतीमूलोक्तएवपाठायुक्तः एवमन्येष्वप्युपस्थानमं चेषु बो-
ध्यम् ॥ ननु हविंशदक्षरं कन्दोऽनुष्टुप् तथाच पिङ्गल-
सूत्रम् ॥ अनुष्टुप् गायत्रेरिति ॥ गायत्रेरष्टाक्षरैः
पादैश्चतुष्याच्छन्दोऽनुष्टुप् इति तदर्थः न ह्यवमं चेतया च-
क्षर ।

मूलम् ।

चित्तमिति कौत्सकृषिणिष्टुपकन्दः, सूर्योद्दिष्टता

सूर्योपस्थानेविनियोगः श्रीं चित्रं देवानामुदगादनीकं
चक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याम्नः । आप्राद्यावापृथवी अना-
रिचप्सूर्यपात्माजंगतमम्युषस्य ॥ तच्चक्षुरितिदध्य
ङ्गता यर्वणकपिरक्षरातीतपुरउष्णिक्कन्दः सूर्योदेव-
तासूर्योपस्थाने विनियोगः श्रीं तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ता-
च्छुक्रमुच्चरत् । पश्य म शरदः गतंजोवेमशरदः
गतंशुक्रायामशरदः गतमप्रवांमशरदः गतमदोनाः
स्यामशरदः गतंभूयश्चशरदः गतात् ॥ ततः श्रीं
हृदयायनमः श्रीं भूः शिरसेस्वाहा श्रीं भुवः शिखायै
वषट् ।

टीका ।

इयस्यन्यूनत्वाटितितेत्सत्यम् इयादिपुराणइति
पिंगलसूत्रानुसारंणमुयः पश्यन्तइतिदेवत्रासू रियमि-
तिवपाठस्यकल्पमेनकन्दः पूर्तिः ॥ सूत्रार्थस्तु ॥ यत्र
कन्दसिपादस्याक्षरसंख्या नपूर्यते तवेयादिभिरुवादि-
भिश्चपूरयितव्यंति ॥ यथा, तत्सवितुर्वरेणियं, दिवं
गच्छमुयः पतइत्यादि ॥ निरङ्कुशामहाकवयस्तु लौ-
किकहस्तमपीयादिभिः पूरयन्ति तथाच कुमारसंभवे ॥
सदेवदारुद्रमर्बे दिकायांशाट्टं लचर्मव्यवधानकृत्याम् ।
आसौममासन्नगरीरपातस्त्रियस्वकं संयमिनंद्दर्शेति ॥
अत्र त्रयस्वकमिति वक्तव्यं त्रियस्वकमिति कन्दोऽनुरो-

धादुक्तम् ॥ इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां ह्रन्दसिब-
हुलमिति वार्तिकात् त्रियम्बकमित्येषेण्ड एवमन्यथा
प्युच्यते ॥ उदुत्यमिति ॥ सर्वानुक्रमणायाम्, उदुत्यं
प्रस्कण्वः सौरी गायत्रीति ॥ व्यासः ॥ उदुत्यं प्रातर्वे-
देति ऋषिः प्रस्कण्व उच्यते । ह्रन्दो गायत्रमेवास्त्र
सूर्यो देवतमेव च ॥ अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोग स्त-
थेव च ॥ अत्र विनियोग इत्यग्निष्टोमे शालाह्वये
दाक्षिणमंजुर्क होमे ।

मूलम् ।

ओं स्वः कवचाय ह्रं ओं भूर्भुवः स्वर्नेत्राभ्यां वौषट्
ओं भूर्भुवः स्व रस्त्राय फट् इत्यङ्गानि तिरावर्त्य ओं
कारस्य ब्रह्म ऋषिर्गायत्री ह्रन्दो ।

टौका ।

सूर्योपस्थाने च । तेन संध्यावन्दने सूर्योपस्थाने
विनियोग इत्येव पाठादनुदाक्षिण होमे विनियोग इति ॥
इति तन्निर्णये तादृशविनियोगस्तु चित्ता एव, एवं चित्रमि-
त्यत्रापि ॥ प्रस्कण्वशब्दस्तु प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावौ
इति सूत्रेण मुटो निपातनात्साधुः ॥ गायत्री ह्रन्द इति ॥
अष्टाक्षरैः पादैस्त्रिपाद्गायत्रीति तत्र चत्वारः । अत्र तृ-
तीयः पादः समाह्व इति महिधरभाष्यम् । वस्तुतस्तु-
पूर्ववत्पूरियमिति पाठकल्पनेन ह्रन्दः पूर्तिर्बोधा ॥ त

अक्षुरिति ॥ अक्षंशचमित्वादिपंचाध्यायी अथर्वचः
 पुञेचदधीचाहृष्टा, दध्यङ्ङवा आथर्वच एतच्छुक्रमे-
 तव्यंस्त्रिंदाक्षकारेतिश्रुतिः तेनास्यमंतस्यदध्यङ्ङाय-
 र्वचक्षः दध्यक्षतीतिदध्यङ् । तच्चक्षुः पुरङ्णिक्
 सौरीतिसर्वानुक्रमणी । अत्र पुरङ्णिक्पुरतइति
 पिंगलोक्तं द्वादशकषादयस्पुरङ्णिगितिकात्यायनो-
 क्तश्चलक्षणमंघटि अतएवाक्षरातीतत्वं विशंप्रति
 साम्प्रदायिकाः ॥ अथ गायत्रीजपेऽङ्गन्यामविधिमाह
 श्रीं हृदयायनमहत्यादिना ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥
 प्रचक्षेभुर्भुवः स्वस्य चंगानिहृदयादयः । चिरावत्येततः
 पश्चादाधैरुन्दस्यदैवतम् ॥ विनियोगस्तथा रूपंध्यात-
 व्यंक्रमशस्तुवै ॥ प्रणवादीनि हृदयादिषु मूलोक्ता
 केषु त्रिविन्यस्य ऋष्यादिस्मृत्वागायत्रीरूपंध्येयमित्यर्थः ॥
 रूपमाहसएव ॥ प्रवे तवर्णममुदिष्टा कौशियवसनातथा ।
 प्रवे तैर्विषेपनैः पुण्यै रलंकारैश्चभूषिता ॥ आदित्यमं-
 दक्षान्तः स्यात्प्रज्ञलोकगतायवा । अजसुतधरादेवी
 पद्मासमगताशुभा ॥ तथा, ॥ आवाहयजुषामेन
 तेजोऽसीतिविधानतः । तत्रावाहजपित्वातु नम

मूलम् ।

ऽग्निर्देवताजपेविनियोगः व्याहृतिवयस्प्रजाप्रति
 र्गमिर्गायत्र्याग्निगनुष्टुभः ऋदांस्यामि वावादित्यादेवता

जपेविनियोगः गायत्र्याविष्णोर्मिवक्ष्यविर्गायत्रीर्हृदः
सवितादेवता जपेविनियोगः इति कृष्यादिकं कृत्वा त
द्रूपं च व्यात्वा तेजोऽसोतिदेवाश्च प्रथः शुक्लदैवतं गात्रो
क्तदेशे गायत्र्या वाहमे विनियोगः श्रीं तेजोऽसि शुक्लमस्य
मृतममिधामनामामि । प्रियन्द्वीनामनाधृष्टदेवय-
जनममि ॥ इत्यावाह्य परोरजस इति विमलकृषि
रनुष्टुप इन्द्रः परमात्मा देवता गायत्र्या उपस्थाने विनियोगः
श्रीं गायत्र्यास्ये क ।

टीका ।

स्कृष्यविमर्जयेत् ॥ अत्रावाहनानन्तरं जपान्तरात्
गायत्र्या उपस्थानं गायत्र्यास्यं कपदीति मंत्रेण ॥ तत्र
उपतिष्ठहं तान्देवीन्तुरीयेण पदेन तथाप्युदाहरन्ति गा-
यत्र्यास्यं कपदीति द्वितीयं त्रितीयं चतुर्थं पदं त्रिपदीति ।
नमस्ते तुरीयाय दर्शनाय रदाय परोरजसे इत्येतेनां जपती
ति त्रिधा यनसूत्रात् परोरजस इत्यन्तः पदमन्त्रः शतपथे च सा
वदोमा प्रापदित्यनुवाद इत्याचारादर्शमन्त्रार्थद्वयकारण-
नन्तनादयः । केचित्तु गायत्र्यास्यं कपदास्यं सपस्थाय
ततो जपेत् । उपस्थाय तुरीयेण तेनैव च विसर्जनम् ॥
अष्टाक्षरं पदं तत्तु परोरजसे सावदोमिति मन्त्रप्रकाशानु-
सारादसावदोमित्यन्तोमन्त्र इत्याहुः । वहवस्तु तस्या उप-
स्थानं गायत्र्यास्यं कपदी द्विपदी त्रिपदी चतुर्थपदं

मिनहिपदमे । नमस्तेतुरीयाय दर्शनाय यदायपरो
 रजसेमावदोमाप्रापद्दि तिगतपथब्राह्मणेइतिभाव्यव
 ष्ठी दातप्रापदन्ताएवमंखड्गैतवटन्ति ॥ शंकराचार्यभा-
 स्कराचार्य वाचस्पतिमिश्रादयोऽप्येवम् ॥ युक्तं वैतत् ॥
 चाद्यौ बौधायनसूत्रस्य कल्पतरुकारादिभिरलिखितत्वेन
 निर्मूलत्वात्समूलत्वं वा तस्यैतिरोयसूत्रत्वेनमाध्य-
 न्दिनशाखीयैर्यज्ञोत्तमयुक्तत्वात् द्वितीयपिण्डपथविरो
 द्यध्वत्वात् तदनुमार्गिणां तृतीयपक्षस्यैवादरणीयत्वा
 त्संगयेऽधिकप्रवेशपिहान्य ।

मूलम् ।

पदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्याऽदमि नहिपदमे ।
 नमस्तेतुरीयाय दर्शनाय पदयपरो रजसेमावदोमा
 प्रापत् ॥ इत्युपस्थायप्रातः प्राङ्मुखो मध्याह्ने सूर्या-
 भिमुखः स्निग्धन् सायं रश्मिमाभिमुखः उग्रविष्टोजपवि-
 धिना गायत्रीजपेत् ॥ ओं आगच्छ वरदे देवि त्राहरे ब्र-
 ह्मवादिनि । गायत्रिच्छन्दसां मातर्ज्जपेमे मन्निधीभव ॥
 ओं भूर्भुवःस्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
 धियो यो नः प्रचोदयात् ओं ॥ ततः प्रणिपत्य ओं
 उत्तरे शिखरे जाते भूम्याम्पर्वतवासिनि । ब्रह्मणा स
 मनुज्जाते गच्छ देवि यथा मुखम् इत्यनेन विसर्जयेत् ॥
 ततः ओं ।

नमोऽविवस्वते ब्रह्मन्भास्वते विष्णुतेजसे । अगस्त्यविते
शुचये सविते कर्मदायिने ॥ एषोऽर्घ्यः श्रीं भगवते
श्रीसूर्याय नमः इतिसूर्यावार्षन्दद्यात् ॥ भस्माङ्ग
संध्यायां गायत्रीजपानन्तरं विभाङ्गित्वनुपाकपुष्पसु-
त्तशिवसंकल्पमण्डलब्राह्मणैः सूर्यमुपस्थापयन्वावर्त्तयित्वा
जपेदिति त्रिगणः ॥ इतिसंध्याप्रयोगः ।

टीका ।

भाषाञ्च ॥ परारजमङ्गति विमलकृषिरिति ॥
कुचिन्निवन्धदृढमृष्ट्याटिकं नास्ति ॥ गायत्रीजपेदिति ॥
मनुः ॥ अकारश्चाप्युकारश्चमकारश्चप्रजापतिः । वेद-
व्याघ्ररटुहङ्गुर्भुवः स्वरितोतिच ॥ त्रिभ्यएवतुवेदेभ्यः
पाठं पाठमदृढहत् । तदित्युच्योऽस्याः सावितराः परमे-
ष्ठप्रजापतिः एतदक्षरमेताञ्च जपेद्वा इति पूर्विकाञ् ।
संध्ययोर्वेदविहिप्रोवेदपुष्ट्येन युज्यत इति ॥ तथा ॥
सवित्रीमात्रमारीऽपि वरं विप्रः सुर्यवितः । नावस्थित
स्त्रिवेदोपि सर्वांगी सर्वविक्रयी ॥ सर्वांगी सर्वभक्ष-
शीलः ॥ जपदेशविशिष्यंतरफलं चाह योगियाञ्चवेत्त्यर्थः ॥
एहर्ष्व कगुणं त्र्यम्बकं नद्यान् त्रिगुणं स्मृतम् । गदाभीष्टे
शतगुणमग्नं त्रिगुणं शताधिकम् ॥ सिद्धयेति पुनरीति-
देवतावाङ्मयसंनिधौ । सहस्रं शतकोटीनां मनसोऽपि वि-
सन्निधौ ॥ तथा ॥ तिष्ठंश्चेत्तीक्ष्णमात्रोऽङ्गजपकुवात्स-

टीका ।

माहितः । अन्यथा गच्छेत्मुखः कुर्याद्विद्यमाद्यक्रमेण चतु ॥
 प्राक्कुक्षिषु कुक्षिष्वं च चासीनश्चासने शुभे । नात्युच्छिद्यते
 याति नोच्चं चेन्नाविनकुक्षीतरे ॥ दर्भपाणिस्तुविधिना
 कर्षकुर्वात्सुसंयतः । स्फटिकेन्द्राद्यरुद्राद्यपुत्रजो वसमु-
 ह्वरैः । चक्षमाक्षप्रकर्तव्या उत्तमाद्युत्तरोत्तरा ॥ पुत्र
 जीवः पितौ भिक्षा इति प्रसिद्धः । मालाऽभावेऽङ्गुलि
 पर्वभिरेव नमः शंखस्मृता युक्तः ॥ उपकाशस्तुसंभोव
 क्रमएव निर्वर्तितः । जप्यस्वरूपमाह स एव ॥ श्रीं कारः
 पूर्वमुच्चार्योभुर्भुवः स्वस्ततः परम् । गायत्रीप्रचवद्यान्ते
 कल्पे चोचमृदाहृता ॥ एवं च जपे गायत्र्यादौ तृतीयो-
 ह्वारो ह्यारचयन्तोऽन्तिमो ह्यारत्वा गपद्या युक्ता वैव ॥ मनु ॥
 ब्रह्मचरः प्रचवं कुर्यादादावन्तचमर्चदा । सवत्सवो हृतपूर्वं
 परस्ताच्च विधीर्यते हृति ॥ कर्मप्रदीपे ॥ तिष्ठेदोदय-
 नात्पूर्वं मध्यमा मपि शक्तिः । असीतोद्भूतमाशान्तरां
 संभोपूर्वविक्रमजपन् । पूर्वोक्तं विक्रमप्रचवद्याहृतिव्यसा-
 विद्यात्मकम् । यद्यप्येतदनुसारान्नहार्चवप्रकाशेऽ-
 न्तिमो ह्यारविकल्प उक्तस्तथापि सोऽस्माकमनभिमतः
 ब्रह्मवाच्यमन्त्रे कवाक्यतानुरोधाद्विकल्पस्याहृदोदय-
 सत्वाच्च ॥ उपसंख्यामाह यम ॥ सहस्रपरमां देवीं
 शतमभ्यादधा वराम् । गायत्रीप्रजपेन्नित्यं सर्वथा यम-

टीका ।

वाचिनीम् ॥ गायत्रीजपेदित्यनुहत्तो बीभावनः ॥
 यत्तत्कृत्योऽपरिमितकृत्योपाद्भावरात् ॥ अपरिमित
 कृत्यः ज्ञातृद्वान्दशोपर्यनियतसंख्यामित्यर्थः । अथ-
 प्यत्रापरिमितशब्दस्य संख्यावाचकत्वाभावाद्गणकत्वमुच्-
 प्राप्नोति तथाच पुचिनिस्त्व, संख्यायाः त्रिवाक्या
 हतिनक्षत्रेकत्वमुच्यति । अतएवभूरिवारान् भुंक्तइत्य-
 जनसतयाप्यार्षत्वाद्बोध्यः एवंचैतद्दर्शनादरिक्तयोपा-
 ध्याय त्रीदशोपाध्यायादिनिबन्धे अपरिमितकृत्योऽप्ये-
 दिति मय्यसेखःप्रामादिकएव ॥ अष्टोत्तरशतजपेमूलं
 मृग्यमितिकेचित् ॥ इहवस्तुविधिनाष्टोत्तरशतमष्टा-
 विंशतिदेवता । दशवारमशक्तौवां मातोऽन्यूनसमाचरे-
 दिति गायत्रीजपप्रकरणस्यदेवीभागवतवचनप्रमाचय-
 त्तिनिबन्धाधृततद्वेष्याचारानुपेक्षीतत्वात् ॥ अपस्तु वि-
 विधौवाचिकोपांशुमानसर्भे दाद्वरसिंहपुराणादावुक्तौ-
 वामुत्तरोत्तरप्रागस्तम् ॥ स्वरादिव्यक्तवर्णोद्धारणवान्-
 वाचिकः स्वयंयद्वचमात्रयोग्यकंचिच्छब्दानुपांशुः
 जिह्वोष्ठव्यापारशिरोर्यौवकम्यदन्तप्रकाशरहितमन्त्रतदर्थं
 चित्तानुगमकोमानमः । वाचिकेऽप्युच्चैर्जपनिविधति-
 मन्त्रः । नोच्चैर्जपं बुभुः कुर्यात्सावित्रास्तुविशिष्यतइति ॥
 अथेदम्योध्यम् ॥ जलमभ्यासवन्दनपक्षेति गायत्रीजपः

टीका ।

स्थलएवकार्यः यदाद्रवासाः कुक्कुटपहोमतर्पासिचेति
 वचनेन जलीजपमात्रनिषेधा त्कदाचिद्विषयोविद्वान्
 गावतीमुदकीजपेत् । गावतीमिमुखोप्रोक्तातस्माद्वृत्त्या
 यतांजपेत् ॥ यज्जलीशृङ्गवर्जं कथ्यतेचैवाद्रवासा ।
 जलसमीपतयादानं तत्सर्वनिष्फलंभवेदित्यादिनागो-
 भिलेनविशिष्टनिषेधाच्च गोभिलस्य सामगुरुत्वेऽपि
 कात्यायनाविरुद्धत्वा दग्निमुखत्वरूपहेतुनिर्देशाच्च वा-
 जसमेवकेप्युपस्थितौ बाधाभावाच्च । अत्र कात्यायनो
 क्तक्रमभंगोऽपि गोभिलवाङ्मनस्यैकवाक्यतानुरोधा
 दकिंचित्कर इति ॥ कात्यायनोक्तक्रमभंगभीता वा-
 जसमेविवृद्धास्तु यदित्यात् किञ्चनवामवैगावती मुदकी-
 जपेत् । अन्यथातुशुचीभूम्यां कृशापरिममाहित इति
 वदित्वा जलसन्ध्यावन्दनपक्षेजलेऽपि गावतीप्रपमा
 चरति ॥ इतिपरिशिष्टस्मृतिकौमुद्यादिष्वप्येवम् ॥
 तत्तात्पार्यकतया दृशकृत्वएवजपेदितिबहवः ॥ ज-
 पकालेन न भाषेत यदिभाषेत तदावैष्णवं मन्त्रंजपे
 दिक्षुं वा स्मरेत् । असंस्कृतभाषणं तु सर्वथैवनिषिद्धं
 जप्तेच्छित्तवैनापभाषितवैइति श्रुतेः ॥ योगिवाङ्म-
 नस्यैव । रीट्पैतामुराश्वीस्तयाचैवभिचारिकात् ।
 कोक्तत्वालभ्यात्मानमपः स्पृष्टाऽन्यदाचरेत् ॥ अत्र

टीका ।

यांस्पर्शनमात्रमवमिति श्रीदत्तोपाध्यायः वाङ्मय-
 कम्पदावेतु यस्यस्पर्शनमात्रं मतएवविषये यमः पृथि-
 व्याधिपतिरित्यादि मंत्रपाठीतर मन्त्रप्रचीनोदकस-
 र्गइति तत्र तत्र पद्यतिकारामर्शमङ्गलकारामदत्तोपा-
 ध्यायादयो लिखन्तिस्म ॥ लघुहारैतः ॥ कवेर्लेमि
 तवादानि स्वधारेपितृतर्पणे ! चशून्यस्तु कर्णकुर्वन्तु
 वर्यरजतैः कुम्भैरिति ॥ मध्याह्नसम्भारावामिति ॥ अ-
 न्तागपरिशिष्टे ॥ मध्याह्नयेऽयुपस्थानमेतदाहुर्मनी-
 षिकः । मध्याह्नउदयेवापि विभाङ्गादींश्चवाजयेत् ॥
 उदयेवापीत्यभिधाना दुदयमात्रानन्तरमपि मध्याह्न
 मध्याह्नन्तमिति पारिजातः शुक्लवा कामवका
 तेनायंजपः काम्यइति लभ्यते ॥ कात्यायनः ॥
 विभाङ्गित्यनुवाकपुरुषसूक्तमिवसं कल्पमस्तुतंजातौ
 रूपस्यायप्रदक्षिणीकृत्स्नमस्त्वृथोपविशेहर्मेदिति ॥ अत्र
 विभाङ्गित्यनुवाकः विभाङ्गहृत्पितृत्वादेवचतुर्दश
 चस्त्रीवन्त्रिंशाध्यायस्याः । तयाचानुवाकाध्यायिकाया
 यमः ॥ विभाङ्गचतुर्दशिति ॥ आचारविनामनीतुस्तद
 मन्त्राणां स्तोत्राणां स्तोत्रमात्रयउद्गीयते ॥ सूर्यस्तुतं श्री उक्-
 तसंख्येसर्वमेधस्तृतीयेऽहनि विभाङ्गित्यादिपुनर्द्वय
 पुरोरुचस्तिलः प्रतीकोक्ता इत्यमस्तद्वर्णनोविमिश्रताः

टोका ।

श्रीते ता एवात्रापि विनिबोक्तुमुचिता इति ॥ उप-
स्थाने कात्यायनेनानुवाकश्च विशिष्यविनिबोधादधि-
क्यइवे मानाभावादयंपञ्चोनसमीचीन इति ममप्रति
भाति ॥ पुनस्तुक्तंसहस्रीर्धेत्वादि षोडशकचः ।
शिवसंक्षेपः वज्रायसीदूरमुदैतिद्वैवमित्याद्याः षड्वचस्तु
स्त्रिंशदध्यायस्थाः । मण्डलब्राह्मणं यदेतन्मण्डलन्तपती
त्यादिबोधिप्रतिषेधिकाः शतपथब्राह्मणस्थाः ॥ च-
वेति ॥ नावबीजपान्नारमित्यर्थः ॥ ब्रह्मयज्ञ इति ॥
कात्यायनः ॥ दर्भपाणिः स्वाध्यायस्ययथाशक्तादावा
रभवेदमिति ॥ पवित्रपात्रिरादित्थारभ्ययथाशक्ति
स्वाध्यायलक्षणं वेदमृग्यजुः समायर्थकपठेदित्यर्थः ।
अथायर्थो नवेदत्वं किन्तु पवेदत्वमेववेदेषु तन्नाम्नो
ऽपरिमितत्वात्, तथाचश्रुतिः ऋचःसामानिजज्ञिरे
इत्यादि जज्ञिरेतस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति ॥ कु-
चिद्वेदत्वव्यवहारस्तुपाठ फलाधिक्यादि नासाम्यमावे
शोपचारिकः यथा वेदानध्यापयामास महाभारतप
ञ्चमानित्वमहाभारतस्य । अतएव वेदायर्वपुराणा
नीतिवत्त्वमात्रवचनेवास्तुवत्त्वोपि वेदेभ्योऽवर्ज्यं पृथ
गुपन्यास्तत् अतएवचवेदानां चवीतिरुक्तं पितृसत
उपपद्यते किंच पूर्वमीमांसायां जैमिनिरपि तेषां

टीका ।

सूत्रार्थवशेन पाठ्यवशात् "नीतिषुसामाख्या"
 "प्रियञ्जुःशब्दः" इति सूत्रे चंगादींस्त्रीनेर विद्वत्
 लोपतवान् । नचैतानि सूत्राणि तद्विग्रह मन्त्रत्वं न
 व्यावर्तयन्तीति वाच्यं निगदोवा चतुर्थस्याहर्मविशिषा
 दिति सूत्रतस्तथैववशात् अतएव चतुर्थस्यैवमन्त्रं मे
 गोपायस्यस्ययस्ययीविदोविदुः कचःसामानिबज्जोति
 मन्त्रशब्द समानाधिकरण्यास्यमादौनामैववशात्चाहम्यसि
 जात्यन्तरत्वं हि निगदशब्दोऽपि श्रूयते तस्मान्निधैवमन्त्रा
 इति पार्थ सारविमित्रादयो मौमांसानिवन्धारीऽ
 िलिखन्तिस्म, अतएवच एकास्यमन्त्रंवाचकुरे-
 क्वासामाभिव्याहरेदित्त्वं धेयोतमापस्तम्बावचतुः,
 कृतपदप्राप्ति रथर्वशेववेदइति भारविज्ञोक्तव्याख्यानि-
 घंटापथे अथर्वबस्तुमन्त्रोद्धारो वसिष्ठकृतप्राप्त्याममइति
 मन्त्रोपाध्यायमन्त्रिनाथोऽप्याहस्यानत्कथंचतुर्थीवेदत्वमुक्तं
 संगच्छता मितिचेत्सत्त्वं बहुशिष्टसंप्रदायं श्रद्धालुत-
 यामत्पुष्टेस्तयालेख्यसंभवात् । अथर्वशेवेदत्ववि-
 चारस्त्वार्यसिद्धान्तसंग्रहेविस्तरेचकृतोमवेतीहोपरम्यसि
 अप्रसन्नत्वाच्च ॥ एवंचश्रुतिप्रसिद्धयस्तद्वति चत्वारि ॥
 नच अध्यायवन्त्रस्यैववस्तुमन्त्रमनु ॥

मूलम् ।

अथब्रह्मवस्तुः ॥ प्रागवकुलवयवत्यामने प्राडमुख
ब्रह्मविष्टं पवित्रपांक्तिरोग्रारपूर्विकांगायत्री पठित्वा
चतुर्धामपिबेदाना ॥

टीका ।

विरोधः अहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति ब्रह्मयज्ञो
त्यत्तिश्रुतेरध्यापनशब्दे ब्रह्ममेतन्निदर्शनमिति गण
मुख्यं रामोराज्यमधीकरदिस्यतवस्वार्थिकाशिवः कल्प-
नात् मनुना स्वयमेव जपोऽकृतइतिवक्ष्यमाणत्वाच्च ॥
अध्यापनशब्दे नाध्ययनमध्यापनं च गृह्यतेइतिमन्वर्थ
मुक्तावल्याकुलकभट्टः ॥ अत्रैवंममप्रतिभाति ॥ प्रा-
तराहुते रमन्मरमपि 'ब्रह्मयज्ञोविहितः सचाध्यापन
रूपोऽपिभवितुमर्हति तथाचदंष्टः । हितोयेतु तथा
भागे विदाभ्यामोविधीयते । वेदस्वीकरणपूर्वविचारो
अवसनं जपः । तद्दानं वैवशिष्ट्यं भ्यो विदाभ्यामोऽपि-
पुष्टेति ॥ स्वीकरणमध्ययनंतश्च ब्रह्मचारिणः, गृह-
स्वस्थाप्यनधीतभागेइति ॥ चापस्तस्यः ॥ यथास्वा
ध्यायमुत्सृजन् वाचामनसाचानध्याये ॥ आदितोवेद
परावधिप्रारब्धे यथापूर्वदिनाधीतं तत्तत्त्वक्तुमुपि
मयिमंवाचापठत् चनध्यायेचमनसिस्मर्यः एवंच नैत्यकी
नास्त्यनध्यायोब्रह्मसत्तं हितस्मृतमिति मानववचनम-

त्येतदेकवाक्यतयामानसपरमेव ॥ तत्कालमाह छ-
न्दागपरिशिष्टे क्रात्यायनः ॥ योऽयंश्रुतिवपः प्रोक्तो
ब्रह्मयज्ञः स उच्यते । स चूर्वाकृतर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा
प्रांशराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसानेवा नान्यद्वन्तनिमित्त-
कात् ॥ ऋतेनिमित्तकात् जलतर्पणादिनिमित्तविना

मुलम् ।

माद्याँश्चतुरोसंवान् पठेत् ॥ ऋग्वेदादिमन्त्रस्य
मधुच्छन्दः ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता स्वाध्याये
विनियोगः ॥ श्रीं अग्निमीलेपुरोहितं यज्ञस्य देवमृ-
त्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥ यजुर्वेदादिमन्त्रस्य
परमं छीप्रजापतिर्ऋषिर्यजुः शाखावत्सगावो देवताः
शाखाच्छेदने मन्त्रमने वत्सापकरणे शाखया गोरुप-
स्पर्शने च विनियोगः ॥ श्रीं इष्ट्वोर्जित्वा वायवस्य देवो वः स वि-
टीका ।

जलतर्पणे तु तर्पणीत्तरमेव ब्रह्मयज्ञानुष्ठानम् ॥
अथाध्ययनविधिः फलस्रयान्नवल्क्यशिक्षायाम् ॥ प्रणवं
प्राक्प्रयुञ्जीत व्याहृतिवितयन्ततः । सावित्रीं चानुपूर्व्येण
ततो वेदान्ममारभेत् ॥ इत्तौ तु संयतौ धार्यौ जानुनो
रुपरिस्थितौ । गुरोरनुमतिं कुर्यात्पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥
इत्तौ हीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुः
सामभिर्दग्धो वियोनिमुपगच्छति ॥ अधीयानस्य

इस्तेन स्वरवर्णान्प्रयुञ्जतः । ऋम्यजुः सामपृतस्य ब्रह्म
 लोकोनर्हयते ॥ यथावाणी तथापाणी रिक्तस्तु परि
 वर्जयेत् । यत्रयवस्थिताङ्गणी पाणिस्तवैवतिष्ठति ॥
 तथा ॥ अभ्यासार्थेद्रुतान्त्वत्तिं प्रयोगार्थेतुमध्यमाम् ।
 शिष्याणामुपदेशार्थेकुर्याद्दृष्टिं विलम्बिताम् ॥ तथा ॥
 संहितानयतेसूर्यम्पदानिशगिनः पदम् । क्रमोऽपि
 नयते सूक्ष्मंयत्तत्पदमनामयम् ॥ अमोघानन्दकारि
 शिष्यायाम् ॥ पुस्तकेप्रज्ञयाऽधीतं नाधीतद्भुभमन्निधौ ।
 नभ्राजतेसभामध्ये जारगर्भाद्वस्त्रियः ॥ उत्तमो
 लक्ष्यज्ञानी लक्ष्यज्ञानीतुमध्यमः । लक्ष्यलक्षणयो-
 र्ज्ञानीतद्विपाकंप्रशस्यते ॥ लक्षणनविनावाणीनिर्मला
 पिनमोभते । प्रमदा

मूलम् ।

ता प्रार्पयतुर्ग्रेष्ठतमायकर्मणश्चाप्यायधूमघ्नाइन्द्राय
 भागं प्रजावती रनमीवाचयक्ष्मासावर्त्तेनईशतमाघ
 शण्सीधुवाचस्मिन् गोपतीस्यातवह्नीर्यजमानस्यपशू
 न्पार्हि ॥ सामवेदादिसंवत्स्य गौतमऋषिर्गायत्री

टीका ।

रूपसम्पन्नादरिद्रस्येवयोषितः ॥ पाणिनिशिष्या
 याम् ॥ गीतीगीष्ठीशिरः कंपीतयाल्लिखितपाठकः ।
 अनर्थज्ञोऽल्पज्ञश्चण्डितेपाठकाधमाः ॥ साधुर्यमच्चर

व्यक्तिः पदच्छेदस्तुमुस्वरः । धैर्यलवसमर्थश्चषड्ते
पाठकागुणाः ॥ तथा ॥ मन्त्रोहीनः स्वरतोवर्णतोवा
मिथ्याप्रयुक्तानतमर्थमाह । संवाग्वञ्चोयजमानंहि-
नन्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ स्वाध्यायपाठे
ऋष्यादिज्ञानमावश्यकम्, अविदित्वातुयः कुर्यादित्युक्त
वचनात् । अर्थज्ञातमप्रावश्यकमेव अथयोऽर्थवित्तस्व
योर्ध्ववचनरम्भवति जपित्वाहुर्वेष्टातत्फलैर्नयुज्यत इति
कातीयसूत्रात् ॥ अर्थेयव्यवस्था ॥ समस्तवेदाध्यायिना
ऽऽदितोवेदपाठेन स्वाध्यायः करणीयः, एकदेशाध्यायिना
पुरुषसूक्तादि पवित्र पाठेन, सावित्रीमात्रा ध्यायिना
पुगणपाठेनेति ॥ आलस्यादसामर्थ्याद्वैतदकरणे गोत
मापस्तम्बी ॥ एकामृचमेकं वायजुरेकं वासामाभिव्या
हरेत् ॥ एतदनुसृत्यैव प्रथमोपस्थितत्वाच्चतुर्णां वेदा
नामाद्यामन्त्रामृतेमयालिखिताः ॥ अनिरुद्धभट्ट गुण
विष्णुभट्टहलायुधादयोऽप्येवम् ॥ यजुर्वेदादिमन्त्रस्येति ॥

मूलम् ।

छन्दोऽग्निर्देवतास्वाध्यायविनियोगः ओं अग्नभायाहि
वीतयेगृणानोहव्यदातयेनिहोतासस्मिर्वर्हिषि ॥ अथर्व
वेदादिमन्त्रस्य दध्यङ्गाथर्वण ऋषिर्गायत्रीछन्द आपो
देवताः शान्तिकर्मणि विनियोगः ओं भृगोदेवीरभिष्टय
आपोभवन्तुपीतये शंख्यो रभिस्रवन्तुनः ॥ इति पठित्वा

न्यदपि यथाशक्तिवेदवेदाङ्ग पुराणेतिहासस्मृत्यादिक
मिच्छातः पठेत् ॥ अथ तर्पणम् ॥ तत्र यन कल्पेन
टीका ।

यस्त्वस्य ऋष्यादौ गुणविष्णुना कश्चिद्देवो दर्शितः स सर्वा
नुक्रमणीविरुद्धः मूलवद्वाराक्षयमवर्षे ॥ शाखेति ॥
नन्वर्चतनत्वाच्छाखायाः कथन्देवतात्व मिति चेदुच्यते
तदभिमानिनीनान्देवतानां मत्वात् अभिमानिव्यपदेशा
स्त्वितिव्यामसूक्तोक्तं द्रवीदापोऽब्रुवन्निति श्रुनेष्ट ॥
अथर्ववेदादिमन्त्रस्येति ॥ अयमपि पलाट्टष्टोवरुणदेवत
इति गुणविष्णुभाष्यम् ॥ शक्तावाहयन्यदिति ॥ याज्ञ
वल्क्यः ॥ वेदाथर्वपुराणानि सतिहासानि शक्तितः ।
अपयज्ञप्रमिद्वार्यव्विद्याश्चाध्यात्मिकीश्चर्पेदिति ॥ पञ्च
यज्ञाशक्तावपि स्नात्वा ब्रह्मयज्ञतर्पणकर्तव्य एव, नित्यं
स्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदकदानव्यं धोत्साहमन्यदिति
गीतमवचनात् ॥ अथ तर्पणम् ॥ शातातपः ॥ तर्पण
नुशुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातकोद्दिजः । देवेभ्यश्च ऋषि-
भ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥ प्रत्यहमिति श्रवणान्नित्या
धिकारः ॥ विष्णुपुराणे ॥ शुचिवस्वधरः स्नातो देवर्षि
पितृतर्पणम् । तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत मुसमाहितः ॥
ऋषितीर्थमङ्गुल्ययम्, अङ्गुल्ययमार्घं मिति बौधायनो-
क्तः । कनिष्ठामूलं प्राजापत्यं तर्जनो मूलं पिता करायं

देवम् ॥ विष्णुः ॥ ज्ञातद्याद्रवासादेवर्षि पितृतर्पणम्
 अथ एव कुर्यात्परिवर्ति तवासाद्येत्तीर्थमुत्तीर्थ ॥ अथः
 स्थएव तिर्यग्गन्धोपपत्तेवास्थलशौचपत्ते ॥ फलार्थमपि
 जलतर्पणमाह कार्ष्णिजिनिः ॥ आपोदेवगणा, सर्वे
 आपःपितृगणाः स्मृताः । तस्माज्जलजलन्देयम्यित्थोदत्त
 मक्षयम् ॥ तथा ॥ देवतानाम्यित्थणाञ्जलेदद्याज्जला
 झलीन् । असंस्कृतप्रमीतानां स्थलेदद्याज्जलाञ्जलिम् ॥
 एवञ्च जलतर्पणपत्तेप्यसंस्कृतप्रमीतानां स्थलएव जलदा-
 नम् ॥ पितृगाधामुयमः ॥ अपिनः सकुलेजायाद्यो
 नोदद्याज्जलाञ्जलीन् । नदीषु बहुतोयामु शीतलासु
 विशेषतः ॥ शंखलिखितौ ॥ वापीतडागोदपानेषु
 सप्तपञ्चतीर्णपिण्डोद्धारोऽगन्तादिनास्नानाकरणे
 कार्यः स्नानेतु वदङ्गपिण्डोद्धारोऽवप्रसङ्गात्स्वतन्त्रतर्पणा
 धिकारसिद्धिरेकप्रयोगत्वात् ॥ यमः ॥ भूमौ वदापो
 दीवन्तोदाताचैव जले स्थितः । वृथा तद्दीयते तोयन्नोप-
 तिष्ठति कस्यचित् ॥ एतेन जलस्यो जल एव तर्पणजलं
 विप्रेदित्युक्तम् ॥ स्थलस्थस्तु स्थल एव तर्पणजलं विप्रेदि-
 त्याह शंखः ॥ नोदकेषु नपात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

टीका ।

नोपतिष्ठति ततो वयं न भूमौ प्रदीयते ॥ अथ भूमिपदं

शुष्कपरमेनदावांटावपिजलक्षेपइतिकेचित्तन्न लक्षणा
 बीजस्थानुपपत्तिरभावात् ॥ शंखलिखितौ ॥ नेष्टक-
 चितेपितृ स्तर्पयेत् ॥ उग्रन्त ॥ नवेष्टितशिरान्कृष्ण-
 काषायवासादेवपितृकार्यंकुर्यात् ॥ भुमन्तुः ॥ अथा
 काञ्चिद्विपद्दारिद्र्यजलस्थीदक्षिणामुखः ॥ आकाञ्चिजलो
 पर्येव ॥ यमः ॥ त्रींस्त्रीभ्रूलाभ्रलीन्दद्यादृष्टं रुक्म
 तरन्ततः गोशृङ्गमात्रमुदृत्यजलमध्यजलंजिपेत् ॥
 अथमर्थः ॥ पितादिषट्काञ्चलितयेउत्तरीत्तरंष्टविः
 कर्तव्याहृतीयोऽञ्चलिर्गोशृङ्गप्रमाणइति ॥ गोशृङ्गन्तु
 द्वादशाङ्गुलमितिशिष्टाः ॥ जलमध्यइतिपञ्चप्राप्तानुवा
 दोनतुविशेषविधिः ॥ यद्यदृष्टोदकमादायतर्पणङ्कु-
 र्यात्तदाजलपात्रेतिलाः प्रक्षेपय्याः यदातुजलाशयस्य
 जलमादायतदामग्येनपाणिनावस्त्रादिधृतांस्तिलान्द-
 क्षिणपात्र्यञ्चलौदत्वातर्पयेत् तिलास्तुनावश्यकः
 किन्तुमन्त्रादर्भाद्यावश्यकान्तदाहमरीचिः ॥ तिला
 नामप्यभावेतुमुवर्णजतान्वितं । तदभावेनिषिञ्चेतु
 मन्त्रैर्दर्भैश्चवापुनः ॥ एवञ्चतर्पणमात्रस्यसमस्तकत्वा-
 मिधावात् पद्मपुराणादिकल्पेनापितर्पणेकार्य्यमन्त्रान्
 केचिदनुगमयन्ति अतएवपराङ्मयहनाभावाद्भूर्बोहो
 माधिकरणविरोधोपि ॥ बहवस्तुकातीयकल्पेमन्त्रा
 निबन्तास्तद्विषयकमेवोक्तवचनं तेनपद्मपुराणीयादिक-

त्पेनमन्तान्वयोऽनङ्गव्यवायापत्तेरिति वदन्ति ॥ पञ्चपु-
 राणे ॥ ब्रह्मरक्षनर्पयेत्पूर्वस्त्रिंशं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 देवाय चास्तथानागागन्धर्वाप्सरसोऽमराः ॥ क्रूराः सर्पाः
 सुपर्णाश्च त्रयो जम्भकाः खगाः । विद्याधरा जलाधारास्त-
 थैवाकाशगामिनः । निराधाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे
 रताश्च ये ॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयते मलिलम्नया ॥
 कृतोपवीतीति देवेभ्य इति ॥ आवाह्यपूर्ववन्मन्त्रैरासीर्य

मूलम् ।

ज्ञानं तेनैव तर्पणमिति नियमात् पञ्चपुराणीयज्ञानक-
 ल्पवतां वाजमनेयिनाम् पञ्चपुराणीयपञ्चतर्पणविधिः ॥
 यज्ञोपवीतो प्राङ्मुखः स यवक्तुः कुशलो दक्षोर्ध्वतोर्विन-
 प्रागगकुशोपरितर्पयेत् ॥ ओं तर्पणीया देवाद्याग-
 क्तु ॥ ओं ब्रह्मांष्टप्यतां ओं विष्णुं मृष्यताम्
 ओं रुद्रं मृष्यताम् ओं प्रजापतिं मृष्यताम् ओं
 देवाय चास्तथानागागन्धर्वाप्सरसोऽमराः ॥ क्रूराः सर्पाः
 सुपर्णाश्च त्रयो जम्भकाः खगाः ॥ विद्याधरा जलाधारा-
 स्तथैवाकाशगामिनः ॥ निराधाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे
 रताश्च ये ॥ तेषामाप्यायनायैतद्दीयते मलिलम्नया ॥
 तत उत्तराभिमुखः कण्ठलम्बितयज्ञोपवीतः कायतीर्विन-
 ओं सनकादयद्यागकृतु ॥ ओं सनकश्च सनन्दश्च तृतीय-
 च सनातनः ॥ कपिलश्चामरिश्चैव वोढः पञ्चशिखस्त-

टीका ।

चक्रुः शङ्खं च ॥ प्रागयेषु सुरागसम्पदविषायेषु वै-
 पितृनितियोगियाञ्चवक्त्रावचनादावाञ्चतर्पणकार्यं नञ्च-
 वाहनं केन मन्त्रं चेत्याकाङ्क्षायां मस्मिन्कल्पे मन्त्राग्र-
 वशात्तर्पणप्रकाशकत्वं न तर्पणशीयादेवा आगच्छत्विति
 वाक्यं नैव कार्यमिति शिष्टाचारः एवंभूमिष्ठानाम्वाजस-
 नेयिनां कुशोपस्थं च तर्पणमुक्तवचनात् । ब्रह्मादीनाञ्च
 तुणीतर्पणे प्रयोगा कांक्षायां योगियाञ्चवक्त्रोक्त एव
 प्रयोगो याज्ञस्तथाचमः ॥ अन्वारब्धं न सव्यं न पा-
 णिनादक्षिणेन तु । तृप्यतामिति सेक्तव्यं माम्ना तु प्रण-
 वादिनेति ॥ अन्वारब्धं न अम पाणिना पश्चात्तन्नेन
 एवैवै तदना देवतर्पणाञ्जली त्रियुतावञ्जलिः पुमानि
 मूलम् ।

था । सर्वतटप्रिमायान्तुमदत्तेनाम्बुनामदा ॥ ततः
 पूर्वाभिमुखः सव्यं न ॥ श्रीं मरीच्यादय आगच्छन्तु ॥

टीका ।

तिक्कोशोऽपि सङ्कोचनीयः तथाच श्रीं ब्रह्मादृप्यतामि-
 त्यादिक्रमेण वाक्यं कर्तव्यम् देवादीनान्तु देवायच्चाङ्-
 त्यादिना दीयते सलिलस्मयेत्यन्तेन मन्त्रं चैक एवाञ्ज-
 लिः ॥ यत्तु पूर्वोक्तरीत्या देवास्तृप्यन्तामित्यादिवोक्तैरेव
 तर्पणं तेषामभ्यायनाथैतद्दीयते सलिलस्मयेति तु ध्यान

मातृमितिहरिहराह तन्नश्रुतवाक्यत्यागे हेत्वभावा
द्यत्रवद्भाणमित्यादौ वाक्यंनश्रुतं तत्रैव योगियाज्ञ
वक्तव्यं कृतकस्य याज्ञत्यात्पापेधमेरताद्यये इत्यत्र
यदित्यस्यानन्वयापत्तेश्चेति ॥, तथा ॥ निर्वातीतुभवे
शतः ॥ मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्ता कृषिपुत्रानृषोस्तथा ।
सनकश्चसनन्दश्च तृतीयश्चसनातनः ॥ कपिलश्चासु
स्थिववोढुः पञ्चशिखस्तथा । सर्वेतेष्टप्रिमायास्तु
महत्ते नाम्बुनामदा ॥ अत्राप्युक्तयुक्तेः सनकश्चेत्या
दिनामदेत्यन्तेनवाक्ये नैकएवाञ्जलिः । सनकस्तृप्यता
मित्यादिक्रमेणवाक्यन्तु कानीयादितर्पणएव ॥ नच
एकैकमञ्जलिर्देवाद्दौदौतु सनकादयः । अर्हन्तिपितर
स्वींस्वीन् स्त्रियस्त्वं कैकमञ्जलिमितिगोभिलवचनाद्वा
वञ्जलीस्यातामितिवाच्यं तद्वचनस्यकल्पतरुकामधेनु
रत्नाकराद्यलिखितत्वं न निर्मूलत्वात्ममूलत्वं पि गो-
भिलीदतर्पणपरत्वस्यैवयुक्तत्वात् अतएवाङ्गिकोदारे
महामहत्तकगणेश्वरमहामहोपाध्यायाद्यप्यत्रैकमञ्जलिं
दद्यादितिलिखितवन्तः ॥ रघुनन्दभट्टाचार्यस्तूक्तवचना
त्सनकश्च तिमंत्रस्यैवद्विप्याठइत्याह तन्मतेद्वीद्वाविति
वीप्साविरोधःस्पष्टएवेतिबोध्यम् ॥ कृषींस्तथेतिपूर्व-
मुक्तं तानेवनामादिगमाह पद्मपुराणे ॥ मरोचिमन्त्रा
गिरसौपुलस्त्यंपुलहंक्रतुम् । प्रचेतसंवसिष्ठं च भृगुं

नारदमेव च ॥ देवान्मर्जानृषीन्मवास्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥

मूलम् ।

ओं मरीचिस्तप्यताम्, ओं अविस्तप्यताम्, ओं अंगि
रास्तप्यताम्, ओं पुलस्तप्यताम्, ओं पुलहस्तप्य
ताम्, ओं क्रतुस्तप्यताम्, ओं प्रचेतास्तप्यताम्, ओं
वसिष्ठस्तप्यताम्, ओं मृगुस्तप्यताम्, ओं नारदस्त-
प्यताम् ॥ ततोदक्षिणाभिमुखो ऽपमथ्येनमोटकतिल
जलान्यादायतर्पयेत् ॥ ओं अग्निध्वान्तादयश्चाग-

टीका ।

मरीच्यादीनान्देवधर्मत्वारप्राडमुखः मथ्येनदेवतीर्थम-
मदेशार्पतीर्थेन सयवञ्जुकुशतयोदकैः ओं मरीचिस्तृ-
प्यतामित्यादिक्रमेण सकृत्सकृत्तांस्तर्पयेत् । निवीती-
तु भवेत्ततद्वत्युपक्रमादवापि 'निवीतित्वमेवेतिभ्रमो
हेयः तस्यमनुष्यधर्मत्वेन सनकादिमात्रपरत्वात् ॥
अक्षतोदकैरिति ॥ अत्राक्षतपदं यवपरं यवाह्विस्त-
र्पयेद्देवानितिपरिशिष्टदर्शनादेवञ्च ब्रह्मण्यारभ्यनारद
पर्यन्तं यवोदकैस्तर्पयेत् यवविधानस्त्वत्रफलाधिक्यार्थं
नत्वावश्यकम् ॥ तथा ॥ अपसव्यंततः कृत्वामव्यं
जानुचभृतले । अग्निध्वान्तांस्तथासौम्यान्हविष्मन्त-
स्तथोष्मपान् ॥ सुकालिनोवहिर्षदस्तथाचैवाज्यपा-
न्युनः । तर्पेत्पुपितृन् भक्तासतिलोदकचन्दनैः ॥

दर्भपाणिस्तुविधिनाहस्ताभ्यांतर्पयेत्ततः ॥ अपसव्य
मितिसकलपितृ धर्मीपलक्षणमतएवाध्वलितयदानम-
पीतिकेष्वित् ॥ बहवस्तुजीव्यवाहनलंसोमंयर्ममर्यमणं
मूलम् ।

स्तु ॥ ओं अग्निष्वात्तास्तृप्यन्तामिदंसतिलंजलं
तेभ्यः स्वधानमः । १. ओं सौम्यास्तृप्यन्तामिदंसतिलं
जलंतेभ्यः स्वाधानमः । ओं हविष्मन्तस्तृप्यन्तामिदं
सतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमः । ओं ऊष्मास्तृप्यन्तामिदं
सतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमः । ओं मुकालिनस्तृप्यन्ता
मिदंसतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमः । ओं वर्हिषदस्तृप्यन्ता
मिदंसतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमः । ओं आज्यपास्तृपा-
न्तामिदंसतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमः । ओं यमादय
टीका ।

तथा । अग्निष्वात्तास्मोमपांश्चवर्हिषदः सकृत्सकृदिति
कृन्द्वागपरिशिष्टदर्शनादेकण्वांजलिरितिवदन्ति ॥ भू
यसामाचारोपावम् ॥ अग्निष्वात्तादिदिव्यपितृतर्पणे
नमस्कारस्वधान्वित्वाक्यं नमस्कारस्वधान्वितानिति
योगियाज्ञवल्क्यवचनात्तेन अग्निष्वात्तास्तृप्यन्तामिदं
सतिलंजलंतेभ्यः स्वधानमदितिवाक्यम् ॥ अत्रावसरे
यद्यपियमतर्पणं पद्मपुराणेनाभिहितं तथापि यमाद्यैके
इतिदिव्यपितृतर्पणोक्तं कात्यायनेनाभिधानात्तद्वि-

रोधित्वं नात्रापितत्प्रयुज्यते शिष्टाः ॥ कात्यायनः ॥
 यमायधर्मराजायमृत्यवेचानकायच । वैवस्वतायका
 नाय सर्वभूतत्रयायच ॥ श्रीदुम्बरायदध्नाय नीलाय
 परमेष्ठिने । हकीदरार्थचित्राय चित्रगुप्ताय नमः ॥
 एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रिंस्त्र्योन्दद्याज्जनाञ्जनीन् । यः-
 मूलम् ।

आगच्छन्तु । श्रीं यमाय नमः, श्रीं धर्मराजाय नमः,
 श्रीं मृत्यवे नमः, श्रीं अन्तकाय नमः, श्रीं वैवस्वताय
 नमः, श्रीं कालाय नमः, श्रीं सर्वभूतत्रयाय नमः, श्रीं
 श्रीदुम्बराय नमः, श्रीं दध्नाय नमः, श्रीं नीलाय नमः,
 श्रीं परमेष्ठिने नमः, श्रीं हकीदराय नमः, श्रीं चित्राय
 नमः, श्रीं चित्रगुप्ताय नमः, श्रीं चतुर्दशैते यमाः स्वस्ति
 कुर्वन्तु तर्पिताः । श्रीं आगच्छन्तु मे पितर इमे गृह्णन्त्वपो
 ज्जलिम् ॥ श्रीं अद्यामुकगोत्रः पिताऽमुकगर्मात्पिता
 टीका ।

वज्जीवकृत्पापं तत्तद्वृत्त्यादेव नश्यति ॥ अत्र नमज्जति
 प्रत्येकं सम्बध्यते तेन यमाय नम इत्यादिवाक्यम् ॥
 यद्यपात्राञ्जलितयमेव स्मर्यते तथाप्याचारादेक एवाञ्ज-
 लिः ॥ अयमवतर्कः ॥ यमादीनां देवत्वपितृत्वोभय
 धर्मवत्त्वात्तदुभयविधिना तर्पणं कार्यमेव यैकांजलिं नमः
 शब्दप्रयोगादर्थः कतिपये देवविधया भवन्नापमव्यदक्षि-

आभिमुखत्वादवस्यकलिपयेपितृविधय इति । अतएव
गच्छेत्तरमहामहोपाध्यायेन चतुर्दशयमानेकैकाङ्गलि
नापितृधर्मेणतर्पयेदिति सिद्धवस्तिष्ठितम् ॥ अतस्तर्प-
णोत्तरं चतुर्दशैतेयमाः स्वस्तिर्कुर्वन्तुतर्पिताइति गोभि
र्लीयतर्पणोक्तं वाक्यम्वहवः प्रक्षीपन्ति ॥ पितृतर्पणे
पद्मपराणम् ॥ पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहा
नापि । सन्तर्पणभक्त्याविधिवदिमंमन्त्रमुदीरयेत् ॥ वे-
ऽवाभ्यवावांभ्यवावायिन्यजन्मनिवाभ्यवाः । तैत्तिरिम-
द्विलायान्तु यश्चास्मत्तोभिवांकृति ॥ आवाह्यतर्पये
दित्युक्तपूर्वन्तदवकेनावाहयेदित्याकांक्षायां काष्ठा-
जिनिः ॥ आगच्छन्तुर्मेपितर इमं गच्छन्त्वपोद्भूति
मिति ॥ अत्रापइतिषष्ठ्या एकैवचनमार्घत्वात् अथवा

मूलम् ।

मिदंजलंसतिलं तस्मैस्वधा ३ श्रीं अद्यामुक्कगोत्रः
पितामहोऽमुकशर्मा तृपातामिदंजलंसतिलं तस्मैस्व-
धा ३ श्रीं अद्यामुक्कगोत्रः प्रपितामहो ऽमुकशर्मा
तृपातामिदंजलंसतिलं तस्मैस्वधा ३ श्रीं तृपाध्वम् ३
श्रीं अद्यामुक्कगोत्रोमातामहो ऽमुकशर्मा तृपातामिदं
जलंसतिलं तस्मैस्वधा ३ श्रीं अद्यामुक्कगोत्रः प्रमाता
महो ऽमुकशर्मातृपतादिदंजलंसतिलं तस्मैस्वधा ३
श्रीं अद्यामुक्कगोत्रो बृहप्रमातामहो ऽमुकशर्मा तृपा-

टीका ।

अपः शब्दः सान्नः अपोभिर्मांजनं कृत्वेत्यत्रयथा, तेना
 क्षालिशेषसमाप्तः ॥ 'आपः कर्माख्यायामित्यौषा
 दिकेऽमुनिः' इति च अपः शब्दः साधुः ॥ तर्पणेसौवर्ण्यं
 राजत ताम्रस्वडगपांदादि प्रशस्तानि ॥ वाक्याकां-
 चायां, तृपातामितिसेक्तव्यं गाम्नातुप्रणवादिनेति
 योगिवाच्यवक्तव्योक्तमुपतिष्ठते । नामतस्तुस्वधाकारै
 स्तत्पांः स्फुरन्तुपूर्वशब्दवचनात्स्वधायोगस्ततश्च श्री
 अद्यामुक्तगीतः पितामुक्तशर्मातृपातामिदंजलंसतिलं
 तस्मैस्वधा इत्यादिवाक्यमिध्यति तत्तु प्रत्यक्षस्तथाव-
 र्तनीयमिति वचनः, सकृदेवेति केचित् ॥ अत्र प्रथमा
 न्तमेव नामोच्चार्यम्, 'शर्मन्नद्यादिके कार्यं शर्मातर्पणक-
 र्मणि । शर्मन्तोऽद्यकालेऽस्यादेवं कर्त्तान्मुह्यतोति
 गोभिलवचनात् । वाक्येऽस्मत्पितृत्यं प्रयोज्यमतएव
 आद्यन्तुनः पितरद्वैतमंत्रः संगच्छतद्वैतकल्पतरु वाच-
 स्पतिमिश्रादयः ॥ वस्तुतस्तु सम्बन्धिगद्गादेवतदर्थं
 लाभाद्गतयाप्रयोगः । पारिजातश्रीदत्ताङ्गिकादिषु पो-

मूलम् ।

तामिदंजलं सतिलं तस्मैस्वधा ३ श्री तृपाध्वम् ३
 श्री अद्यामुक्तगीतामातामुक्तदेवी तृपातामिदंजलं
 सतिलं तस्मैस्वधा १ श्री अद्यामुक्तगीता पितामहमुक्तदे-

वी हपातामिदं जलं सतिलं तस्यै स्वधा १ ओं अद्यामुक-
गोवा प्रपितामहमुकदेवी हपातामिदं जलं सतिलं
तस्यै स्वधा १ ओं अद्यामुकगोवा मातामहमुकदेवी
हपातामिदं जलं सतिलं तस्यै स्वधा १ ओं अद्यामुक
गोवा प्रमातामहमुकदेवी हपातामिदं जलं सतिलं
तस्यै स्वधा १ ओं अद्यामुकगोवा वृहत्प्रमातामहमुक-
देवी हपातामिदं जलं सतिलं तस्यै स्वधा ततः पत्नी

टीका ।

वम् । आचारोऽपितयैव एवं च एतपितरः सोम्यासद्वृत्ति
मन्त्रोऽपिव्याख्यातः किंच सागच्छन्तु मे पितर इति मन्त्रे च
स्वपितृणामेवावाहनात्कोऽपि शब्दे वर्णित इत्याह्यच्छब्दप्र-
योगः एवं येभ्यो वापि पितादयान्तेभ्यो वापि च दापयेत् ।
एनांश्च वक्ष्यमाणं सप्रमीतपितृकोद्विजः ॥ वसून्, द्रा-
क्षादित्यान्नमस्कारस्वधान्वितान् । एतैः सर्वस्य पितर
एषायत्ताश्च मानुषाः । आचार्यान्स्वान्पितॄन् चैव पितृ-
प्रभृतिनामत इति योगि याज्ञवल्क्यवचनात्स्वपितृणां
मपि स्वधानमवश्यं तन्त्यागवाक्यमिति कल्पत इत्युक्त्वा-
गदयः । स्वपितृणां दिव्यत्वाभावेन नमो योगेमानाभा-
वात्स्वधेत्युक्तमेव त्यागवाक्यमुक्तवचनं दिव्यपितृपर-
मिति त्रीदशः । आचारोऽप्येवम् ॥ प्रपितामहपर्यन्तं
तर्पयित्वा कातीयतर्पणोक्तं तपाध्वमिति विरवापिशिष्टाः

पठन्ति वृद्धप्रमातामहतर्षकोत्तरं तत्पाठिमूलं मृग्यम् ॥
तर्षकस्तु धीवो जीवति तंतं परित्वज्य परं परं पुरुषमन्त
मूलम् ।

पितृव्यभाटमातुलादीनपि यथाकामन्तर्पयेत् ततः
र्षी येऽवाश्ववा वाश्ववावा येऽन्यजन्मनि वाश्ववाः ।
तं तस्मिन्मखिलाग्रान्तु यथास्मत्ताऽभिवाञ्छति ॥ इत्य
वसानाञ्जलिन्दत्वा र्षी ये चास्माकंकुलेजाता अपुत्रा
गोत्रिणो मृताः । तपिबन्तुमयादत्तं वस्त्रनिष्पीड्य नो-
दकम् ॥ इति मन्त्रं यजलादुत्तीर्यान्तु तक्रुणवयायां
भूमौ दक्षिणाभिमुखः स्नानवस्त्रं निष्पीडयेत् ॥ ततः

टीका ।

र्षीर्यकार्यम् । एवं षट्पुरुषतर्पणं विधाय देव्यन्तनामान्यु
च्चार्यते षांस्त्रयस्तर्पणः त्रीन्पितृस्त्रोन्माहृतः पत्न्यश्चेति
गोभिलवचनात् पितृतः पितृपत्ने माहृतः माहृतपत्ने ।
स्त्रीतर्पणे तु नाहृतिर्मानाभावात् ॥ षट्पुरुषतर्पणं
मोटकमपञ्चमोटकान्तरेण मात्रादितर्पणम्, पि-
रुद्धार्थं ये स्मृतादभ्यायेः कृतं पितृतर्पणम् । मूत्रोच्छिष्टे
धृताये च तेषां त्वागोविधीयत धृतिलघुहारीतवचनादि-
तिमिथाः ॥ तदनन्तरं पत्नीदीनां काम्यतर्पणेषु स्त्रो
चामेकैकोऽञ्जलिः पुंसां त्रयस्त्रय इति केचित् ॥ वस्तुत-
स्त्वाहृत्तौ मानाभावात्सर्वेषां मेकएवाञ्जलिः, प्रामाणिक

निवर्त्तय्यैवम् ॥ मित्रादयस्तु सर्वकर्णवतर्पणोदाः
सर्वर्णोभ्योजलन्देयं नामवर्णोभ्यएवर्चतियोगियास्तुप्रत्यक्ष
वचनात् ॥ मावशुक्लाष्टम्यै मीष्मतर्पणबोधक, भी-
ष्मायतुजलन्देय, स्वयोवर्णाहिजातयइतिविशिषवचनं
यदिसमूलं तदात्रैवर्णिकेनैव तत्तर्पणंकार्यं, नोचिन्नकै-
नापि ॥ अमवर्णस्यापिपितुः कार्यमेवतर्पणम् ॥ अत्र
पित्रादितर्पणोत्तर मात्रास्तस्वपर्यन्तन्देवर्षिपितृमन्त्र-
वाः । त्वय्यस्तुपितरः सर्वमातृमातामहादयः ॥ अती
तकुलकोटीनां सप्तहोपनिवामिनाम् । आत्रक्षभुवना
स्त्रीकानिदमस्तुकुगोडकमितिश्लोकद्वयं क्वाचित्कौकेवि-
त्पुत्रिपन्ति तदयुक्तं पद्मपुराणे तस्मिन्वादर्शनेनानङ्ग
व्यवायापत्तेर्निर्मुक्तत्वाच्च अतएवशिष्टानपि न्ति ॥ ततो

मूलम् ।

ओं नमोविवस्वतेब्रह्मन् भास्वतेविष्णुतेजसे । जगत्स-
र्विचे शुचयेमविचे कर्मदायिनेणोऽर्घः ॐ सूर्यायनमः
इति -सूर्यायार्घन्दत्वातंनमस्कुर्यात् ॥ अथ कातीय
तर्पणविधिः ॥ पूर्वाभिमुखः ॐ विश्वे देवास आगत
शृणुतामृद्धमण्डवम् । एद्वर्हिर्निषीदत ॥ ॐ वि-
श्वे देवाः शृणुतेमण्डवस्मेयेचनारिजेयउदयविष्ठ । ये
अग्निजिह्वाउतवायजत्राचासदपस्मिन् बर्हिषिमादय-
ध्वम् ॥ इत्यावाह्यसयवजलेनवामान्वारब्धदक्षिणकरेण

दमैर्दमैषुपूर्वायेषु देवानृषींस्तर्पयेत्, ओं ब्रह्माहूय-
ताम्, ओं विष्णुस्तृप्यताम्, ओं रुद्रस्तृप्यताम्, ओं
प्रजापतिस्तृप्यताम्, ओं देवास्तृप्यन्ताम्, एवं छन्दांसि
वेदाः ऋषयः पुराणाचार्याः गंधर्वाः इतराचार्याः
सर्व्वेक्षरः सावयवः देव्यः आप्सरसः देवानुगाः नागा-
नुगाः सागराः पर्षताः सरितः मनुष्याः यक्षाः रक्षांसि
पिशाचाः मुषणाः भूतानि पशवः वनस्पतयः ओषधयः
भूतयामस्तृविधः मरीचिः अत्रिः अङ्गिराः पुलस्ताः
पुलहः क्रतुः प्रचेताः वमिष्ठः भृगुः नारदः एतानिप्रण
वादिनैः कवचनाद्यृहेनलोडुन्तहृष्यत्यन्तवाक्यं नतर्पणी-
यानि, ततोनिवीतीप्रजापति तीर्थनोटङ्मुखः केवल-

टीका ।

येऽवाभवाइतिमन्त्रं गौकोऽवसानाञ्जलिर्दयः ततोयेचा
स्माकमितिगोभिलोक्तमंत्रेण पितृदामादीनुद्दिश्यवस्त्रं
पौडयेत्, यन्नास्मातंस्वशाखायांपारक्यमविरोधयत् ।
विहङ्गिस्तदनुष्ठेयं मन्निहीतादिकर्मवदिति वचनात् ॥
ततस्तर्पणोत्तरकर्म ॥ विष्णुपुराणे ॥ आचम्यप्रयतो
दद्यात्पूर्यायसलिलाञ्जलिम् । नमोविवस्वतेब्रह्मन्
भास्वतेविष्णुतेजसे । जगत्सवित्रे शुचयेसवित्रेक्षर्मदा-
यिनेइति ॥ कातौयतर्पणविधिरिति ॥ कात्यायनः ॥
ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुरुद्रं प्रजापतिन्देवांश्छन्दा

मूलम् ।

वलेन श्रीं सनकस्तृप्यताम् श्रीं सनन्दस्तृप्यताम्, श्रीं
सनातनस्तृप्यताम्, श्रीं कपिलस्तृप्यताम्, श्रीं चासुरि
स्तृप्यताम्, श्रीं वीढस्तृप्यताम् श्रीं पञ्चमिषस्तृप्यताम्,
ततोऽपसव्येन पातितदक्षिणजानुर्दक्षिणाभिमुखोदक्षि
णायकुशेषुप्रत्येकं सतिलजलाञ्जलिद्वयेण पितृतीर्थेभ्य
तर्पयेत् श्रींकव्यवालस्तृप्यतामिदंसतिलजलंतमौखधा
नमः एवं नलंसीमं यममर्यमणमभिष्वत्तान् सौम्यान्
हविष्मत्तज्जपान् मुक्कालिनोवर्हिषदथाज्यपान्दिव्य
पितृस्तर्पयेत्प्रयमैकवचनाद्युहेन ॥ ततः श्रीं यमाय
नमद्वत्यादिक्रमेण चतुर्दशयमौद्यतर्पयेत् । ततः श्रीं
उशन्तस्त्वानिधीमद्युशन्तः समिधीमहि । उशन्नृशत
आवहपितॄन् हविषेभ्यस्तवे ॥ श्रीं आयन्तुनः पितरः

टीका ।

एति वेदान्तवीन् पुराणाचार्यान् गंधर्वानितराचार्यान्
तं वत्सरश्च सावयवन्देवीरसरसो देवानुगा ग्नागानुगान्

मूलम् ।

सोम्यासोऽग्निध्वान्ताः पयिभिर्देवयानैः । अस्त्रिन्यञ्च
स्वधयामदन्तोऽधिद्रुवन्तुतेऽवस्वस्मान् ॥ श्रीं चाग-
च्छन्तुर्मेपितरद्वमंष्टकस्वपोऽञ्जलिम् ॥ इतिपितृना-
वाञ्छ श्रीं उदीरतामवरउत्परासउन्मध्यमाः पितरः
सोम्यासः । असुर्यैर्व्युरहकाञ्चतज्ञास्तेनोवन्तुपितरो

टीका ।

त्सागराग्न्यर्वतान्त्सरितीमनुष्या न्यञ्चान्वाप्सि पि-
शाचान्मुपर्णान् भूतानिपशून् वजस्यतीनोषधीर्भूतयाः
मञ्चतुर्विधगृह्यतामित्योकारपूर्वम् ॥ ततो निवीतीमनु-
ष्यान् सनकश्चसनन्दश्च तृतीयश्चसनातनम् । कपिल
श्चासुरिश्चैव वोढुं पञ्चशिखनाया ॥ ततोऽपसव्यं तिल
मिश्रं कव्यदालंनलंसोमंयम मर्यमणमग्निध्वान्तान्त्सो-
मपोवर्हिषदश्चयमौशैके ॥ यमायधर्मराजायमृत्यवेचान्-

इवेव ॥ श्रीचयामुकगोत्रः पिताऽमुकशर्मादृष्यतामिदं
 सतिलजलंतस्मै स्वधा इति प्रथमम् श्री अङ्गिरसो नः
 पितर इति मन्त्रेण वाक्यं न च द्वितीयम् श्री अथ्यस्तु नः
 पितर इति मन्त्रेण पूर्ववद्वाक्यं न च तृतीयमञ्जलिं पितृवेद
 द्यात् ततः श्री ऊर्जिवहन्ती रमृतमिति मन्त्रेण श्री च
 यामुकगोत्रः पितामहोऽमुकशर्मा दृष्यतामिदं सतिल
 जलंतस्मै स्वधा इति वाक्यं न च प्रथममञ्जलिम् श्री पितृ
 भ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः
 स्वधानमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः अक्ष
 न्पितरोऽमीमदन्तपितरोऽतोऽपन्तपितरः पितरः शुभ्य
 ध्वम् इति मन्त्रेण वाक्यं न च द्वितीयम् श्री ये च ह
 पितरो ये च न ह र्यासु विद्यायां ॥२॥ उंच न प्रविद्यात्वेत्य
 यतिर्न जातवेदः स्वधाभिर्व्यञ्जं मुक्तं जुषस्व इति मन्त्रेण

टीका ।

कायच । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ श्रीदुष्य
 राय दध्नाय नोनाय परमेष्ठिने । हकीदराय चित्राय
 चित्रगुप्ताय वैनमः ॥ एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्तो स्त्रीन्दद्या
 ज्जलाञ्जलीन यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 जीवत्पितृकोऽयेतानन्यांश्चेतरः ॥ उदीरतामङ्गिरसो
 नचायन्तूर्जिवहन्तीः पितृभ्यो ये च ह मधुवातादवज्ञपन्

त्रिष्टुप्पध्वमिति विर्जमोव इत्युक्ता मातामहानेवमाचा
र्यगृगिष्यत्विग्ज्ञातिदान्धवा अर्तर्पितदेहाद्रुधिरम्पि
मूलम् ।

वाक्ये न च तृतीयमञ्जुलिं पितामहाय दद्यात् श्रीमधु
वाता इतिमन्त्रे वा श्रीं अद्यामुकगोवः प्रपितामहोऽमु
कगमां तृप्यतामिदंमतिलजलं तस्मैस्वधा इतिवाक्येन
च प्रथमम् श्रीं मधुनक्तमुतोषम इतिमन्त्रं वा वाक्यं न
च द्वितीयम् श्रीं मधुमाद्वोवनस्पतिरितिमन्त्रे वावाक्यं
न च तृतीयमञ्जुलिंप्रपितामहायदद्यात् श्रीं तृप्यध्वम्
इतिविः ३ श्रींनमोवःपितरोरसायेतिमन्त्रं वा श्रींअद्या
मुकगोवो मातामहोमुकगमां तृप्यतामिदंमतिलजलं
तस्मैस्वधा इतिवाक्यं न च मातामहायाञ्जुलित्वयंदद्यात्
एवमेवप्रमातामह इहप्रमातामहाभ्याम् ॥ श्रीं अद्या
मुकगोवामाताऽमुकदेवी तृप्यतामिदंमतिलजलं तस्यै
स्वधा इतिमन्त्रन्मातरं तर्पयेत् एवंपितामह्यादि इह
प्रमातामह्यन्ताः ॥ ततोऽन्यानपिसखिसम्बन्धिवान्ध
वादीन्कामतस्तर्पयेत् ॥ ततः श्रीं देवामुरास्तथानागा
यचागन्धर्वराक्षसाः (किन्नराः) । पिशाचा गुह्यकाः
सिद्धाः कृष्णाण्डास्तरवःखगाः ॥ जलेचराभूःनिलया
वायुाभाराश्चजन्तवः । तृप्तिमंतेप्रयान्ताशुमइत्तेनाम्बु
नाऽऽबिलाः ॥ नरकेषुममस्तेषुयातनामुचयेस्थिताः ।

मूलम् ।

तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलम्भया ॥ येऽवाभवावा
भवावायेऽन्यजन्मनिवाभवाः । तदृप्तिमखिलप्रयान्तुये
चास्मत्तोयकांचिणः ॥ इतिदेवविधिनाऽवसानाञ्जलिन्द
यात् ततोभूमौमोटकेनकुशोपर्य्यभसव्यं न दक्षिणाभि
मुखःस्नानवस्वन्निष्पीडयेदनेनमन्त्रेण श्रीं येचास्माक
ङ्गुलिजाताश्चपुत्रागोतिशोभताः । तेषिवन्तुमयादत्तव्यं
स्वनिष्पीडनोदकम् ॥ ततःस्नानाद्भृत्याकात्यायनेनाभि
हितम्ब्रह्मादिपुजनरूपन्तर्पणोत्तरकर्म्मकुर्यात् ॥ इति
कातीयतर्पणविधिः ॥ ततोवस्त्रमप्रक्षाल्यमृज्जलाभ्यामू
रुहस्तौचप्रक्षाल्याचम्यवरुणन्नमस्कृत्य जलपूर्णपात्रमा
दायमोमानत्कोट्टहम्ब्रजेत् ॥

टीका ।

वन्तीति अत्रसावयवमिति सस्वत्स रस्यचतुर्विधमिति च
भुतग्रामस्यविशेषणं साकांचित्वात् ॥ अत्रकात्तयायना
नुक्तंस्मृतिमहार्थवादिकतिपयनिबन्धालिखितमपिमरी
च्यादितर्पणन्देवमनुष्यतर्पणयोर्बर्ध्वाकृष्यन्तरानुमत्या
शिष्टाःकुर्वन्ति ॥ मार्धादितर्पणन्तुक्तगोभिलसम्वादात्
ततोदेवामुरादित्वादिसन्त्रैस्तर्पणंविष्णुपुराणानुरोधान्
तर्पणोत्तरकर्म्मति कात्यायनः ॥ निष्पीडयवस्त्रमाचम्य
ब्राह्मणैश्चवरोदसाविचमै चवारुचैस्तज्जिह्वैरर्चयेदहम्ब्र

इत्थं स इत्युपस्थाय सूर्य्यमग्निं दक्षिणैः कृत्य नमस्कृत्य दिग्दक्ष
 देवतासु ब्रह्माग्निं पृथिव्योषधिवाय्वाग्नेरुत्पत्तिं विष्णुमरु
 द्भ्योऽङ्गोपास्मत्तये वरुणाय नम इति सम्पुञ्जं सेति मुखं
 विमृश्य देवागातुं विद्वद्वति विसर्ज्य देवैः स्नानविधिं
 ति ॥ एष स्नानविधिरित्युपसंहारादितदन्तः स्नानप्र-
 खोग इति बोध्यं जलपूर्णपात्रमिति योगियास्त्रवत्कथः ॥
 प्रक्षाल्यतीरदेशं तु गत्वा स्वस्वर्गमाचरेत् ॥ गत्वा गृहमि-
 ति शेषः ॥ तथा ॥ सवत्स्यादिष्वथ च मयी पानत्को
 द्यमं स्पृशन् । आगतः सोऽप पात्रं यत् न शुचिरेव सः ॥
 तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्या च मृतया गृहे । ततः कर्माणि
 कुर्वीत नित्यं वैयानिकानि चित इति स्नानकाण्डम् ॥

मूलम् ।

अथ देवपूजा तत्र शुचिगोमयी पलिप्तं ऽग्निहोत्रं शब्दवर्जिते
 शुचौ देशे देवासनाग्नीचासने दिवा प्राङ्मुखोऽङ्गु खोवा
 रात्रौ बुद्धिः खण्डशुचि वस्त्रहयधरः शुचिर्मौनी ध्यानप-
 रायणः कामरागादिरहितः स्वस्थोऽक्षिणपार्श्वे पुष्पकर
 शङ्खं ध्याम पार्श्वे जलपात्रमन्यच्च पूजोपकरणस्यैवा स-
 द्विवेशमासाद्य जलपूर्णं मर्चपात्रमयतो धृत्वा तज्जलेन
 पूजास्थानं द्रव्याणि च प्रोक्ष्य गन्धादिनात्मानमस्त्रार्च्य पू-

टीका ।

अथ पूजाप्रकारमाह देवपूजितिसाधयद्यपि न्यासेन वैष्ण-

टीका ।

देवान्तरमभिहितातथाप्यन्यैस्ततः प्रागेवाभिधान्प्रदा-
 चाराश्चावैवकर्तुमुचिता । एवञ्चमध्याङ्गज्ञानोत्तरन्देव
 पूजाविधानात्पूर्वाङ्गएवकुर्वीत देवतानाञ्चपूजनमिति
 मनुवचनद्वाम्यपूजापरम् ॥ अथवाराजसभागमना
 भ्युदयिकाद्यावद्व्यक्ताकार्यवतांसूदर्योदयानन्तरमध्या-
 ङ्गात्पार्गापिज्ञानसम्भावन्दनदेवपूजादिकरणमित्यमथ
 दृष्टमेवतथाचमहाभारतम् ॥ सुखोषितास्तारणनीं
 प्रातःसर्व्वकृताङ्गिकाः । विविशुस्तांसभान्दिव्याङ्गि-
 तवैरनुमोदितामिति ॥ श्रुचिगोमयोपपत्तिप्रद्व्यादि
 यन्यगौरवभयात्तत्प्रमाणवचना न्यनुस्मिष्यैवसिद्धव
 स्मिषितम् ॥ देवपूजायाञ्चसर्व्ववर्णानामधिकारः ।
 क्षमाशौचन्दमःसत्यन्दानमिन्द्रिवनियहः । अहिंसागु
 रुशुश्रूषानोर्यानुसरणन्दया । आर्ज्यवैष्णोभशुग्यत्वन्देव
 ब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूयाचतथाधर्मःसामान्यउ-
 च्यते इतिविष्णुवचनात् शिवपूजनेस्वधर्मत्यागिनोब्रा-
 ह्मणतरस्यनाधिकारः विष्णुपूजनेतुस्वधर्मपराधामेव
 सर्व्ववर्णानामधिकारः । शालग्रामशिलायाः स्पर्शपू-
 र्व्वकपूजनेस्त्रोशुद्रयोर्नाधिकारः अनुपनीतेनापिविष्णु
 शिवौनस्पृश्यौ । इयञ्चपूजानित्याशिवकृष्णस्करमन्त्रिञ्च
 केशवहौशिकौमपि । मनसानर्चवन्वातिदेवलोका

टीका ।

दधोगतिमितिकालिकापुराणात् । कौशिकीदुर्गाव-
 द्वापभिन्नक्रमः तेनपुण्याद्यभावेननमायेतेपृथ्याइत्यर्थः
 ब्रह्मपूजापि नित्यैवश्रुत्यैदित्यधिकारब्रह्माण्डपुराणसू-
 र्य्यन्तयेवमधुमूदनमितिकर्मपुराणात् ॥ एतमिष्टदेव
 तापूजादिनित्यां ततोऽष्टहार्चनकुर्यादभौष्टमुपपूजन-
 मितिबिष्णुपुराणात् ॥ गणपतिपार्थिवशिवलिङ्गपूज-
 तु काम्यं एवमहागणपतेः कर्ममिष्टिम्प्राप्नोतिमानवः ।
 सर्व्वभृगदशौकुर्यान्महागणपतिःमदितिदेवीपुराणात् ।
 यःकृत्वापार्थिवलिङ्गपूजयेच्छुभवेदिकम् । ब्रह्मैवधन-
 वान् श्रीमानन्तरुद्रोभिजायतइतिभविष्यपुराणाच्च म-
 हागणपतेरित्यत्रमहत्पदंमहाभारत वत्प्रशंसार्थेनतुतेन
 रूपेणदेवतात्वप्रतिपादकमेवञ्चोक्तदेवानांमूर्त्यगणपत्य-
 निदुर्गाशिवविष्णादि पदवाच्यत्वेनैव देवतात्वंगि-
 हाचारादिति शूलपाणिवाचस्पतिमिश्रादयः एवंशिव
 स्मास्करमग्निश्चेत्युक्तवचनेक्रमोपिनविवक्षितः - अपूज्य
 प्रथमंमूर्त्यमपरान्यःप्रपूजयेत् नतद्वृत्तकृतम्पाद्यं सम्प्रती
 छन्तिदेवताइतिब्रह्मपुराणान्मैथिलाचारविरोधाच्च तत
 यगौडमैथिलराक्षिणात्यमतभेदेनयद्यप्येषाम्पूजनेपूर्वा
 परीभावेवहवःक्रमभेदाःसन्ति तथापिप्रामाणिकमैथिला
 चारसिद्धएवक्रमोऽतलिखितः ॥ वामदेवोपाध्यायक-

टीका ।

तसंचिप्रकन्दोगाङ्गिकेशङ्करमिश्रकृताङ्गिकीद्वारे ऽभिन
वबुर्हमानकृताङ्गिकविवेके मिथिलामहाराजकुमार
श्रीमद्गोश्वरमिंहविक्रान्तकारितेपूजापङ्कजभास्वरेचा
र्यं पणवक्रमस्तदाह ॥ तवक्रमइति ॥ पूजाधारमाह
शातातमः ॥ भूमावधु तथास्मीचदिविसूर्यचदेवताः ।
नित्यमर्त्रं हिरण्यं च गोषुचब्राह्मणेपुच ॥ एषुस्थानेषु
देवताः पूज्याइत्यर्थः तत्र भूमीजलेवाकाशचभावेन
देवतामावाह्यगम्यादिभिः पूजाकार्या अस्मीहोमरूपा
पिसूर्यमगडलेध्यानेनेतिविवेकः अन्नादीनास्तुनदेवता
न्तराधारत्वमाचारविरोधात् किन्तुपूज्यत्वमेव तथाच
मनुः पूजयेदशनन्नित्यमिति ॥ तथा ॥ अप्सुदेवामनु
ष्याणान्दिविदेवामनीषिणाम् । काष्ठमोष्टुमूर्खाणा
य्यं कृत्वात्मनिदेवताः ॥ योगिनावाह्योपचाराभावेऽस्त-
य्यजनमेवकर्तव्यमितितुरीयपाठार्थः ॥ जलेशिवपूजा-
निविर्ति तदागमविदः ॥ भागवते ॥ शैलीदारुम-
यी लौही लेप्यालेख्याचसैकतौ । मनोमयोमणिमयी
प्रतिमाष्टविधास्मृता ॥ पात्राणितु दारुमृत्तिकापद्मप-
त्रपलाशपत्रताम्रकृष्यसुवर्णमयान्युत्तरीत्तरम्प्रशस्तानि ।
त्रिष्टोःज्ञानीयदानेशङ्कःप्रशस्तः, शङ्कस्थितेनतीयेनयःज्ञा
पयतिकेशवम् । कपिलानांसहस्रस्यदत्तस्यफलमाप्नुया

टीका ।

दिति विष्णुधर्मोत्तरीयात् दक्षिणावर्त्तस्त्वतिप्रशस्तः ।
 शिवे तु शङ्को निषिद्धः न गिर्वंशङ्कवारिणेति वचनात्, द-
 क्षिणामूर्तिशिवपूजायां शङ्कत्र निषेधन्ति बहवः गौ-
 ङ्गास्तु सूर्य्यार्धेऽपि शङ्कत्र निषेधन्ति । विष्णोर्नैवेद्यदाने
 ताम्रपात्रं सर्वतः प्रशस्तम्, ताम्रमुत्र च रूप्याश्ममुक्तास्फ-
 टिकशंखशुक्तिपात्रातिरिक्तानि भस्मरात्राणि निषिद्धा-
 नि, तानि वष्ट्वंशङ्क, लिखितानि च, समानि च-
 ष्टाङ्गुलान्यूनानितु न कार्याणि । शङ्कं परिमाणनियमो
 नास्ति ॥ उपचाराश्च यद्यत्रिंशानां विधाः सन्ति तथापि
 बहुभिः परिग्रहात् सप्तयष्ट्यैव लिख्यन्ते ॥ तत्र पञ्चोपचारा
 विकारकालिकापुराणम् ॥ गन्धपुष्पं तथा धूपो दीपो
 नैवेद्यमेव चेति ॥ अथ दश उपचाराः ॥ अर्घपाद्याचमनी
 यमधुपर्काचमनानि च । गन्धादिपञ्चकं चेति उपचारा
 दशो दिता इति ॥ अथ षोडशोपचाराः ॥ आसनं स्वा-
 गतञ्चाख्यं स्पाद्यमाचमनीयकम् । मधुपर्काचमनज्ञान
 वसनाभरणानि च । गन्धपुष्पं धूपदीपौ नैवेद्यञ्च न-
 न्त्वेति ॥ क्वचिद्वन्दनन्त्वेति पाठः वन्दनं प्रणामः स्तु-
 तिरिति ॥ एते कल्पाः काम्यपूजाकार्येणाविभवमादेया
 सत्त्वापि प्रथमः कल्पो नियत एव सोऽपि पाद्यादिज्ञानीया
 नान्दत्तौ विविधेयः नित्यपूजातुल्यया लब्धोपचारेणैव निर्वा-

टीका ।

द्या ॥ अथ कति रयान्युपचारद्रव्याणि निरूप्यन्ते ॥
पाद्यम्पादप्रक्षालनार्थञ्जलम् १ अर्घोदेवौपराशेऽभिहि-
तः । रक्तविल्वाक्षतेः पुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः । सा-
मान्यःसर्वदेवानामर्घोऽयम्पुष्पिकीर्तितः । अभावेऽधि-
दूर्वादिर्मानसञ्चा प्रकल्पयेदिति ॥ इदन्तुमतिमम्भवे,
अमतितुजलमेव नियतम् आचमनीयं शुद्धजलम् ।
ज्ञानीयानि वृत्ततैलदधि क्षीरेक्षुरसमधुजलप्रभृतिज्ञान
द्रव्याणि । पुनराचमनीयंपुनः शुद्धजलैः क्षालनम्,
गन्धश्चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमान्यतमस्य समुदितस्य शप-
ङ्गम् । तच्च गन्धपदमभिलष्यैव देयमितिकेचित् । अनु-
लेपनपदाभिलापे बहूनां शिष्टानां माचारोद्दिश्यते । अ-
नुलेपनानन्तरं विष्णवे यवतिलावन्य भ्योऽक्षतन्ददति
तवाचारएव शरणम् ॥ पुष्पाणित्वरण्यादिसम्भवानि
स्वामिना वाटिकापालनं वा मिर्जच्छयादत्तान्यन्यवा-
टिकासम्भवान्यपि सुरभीणि निष्कृद्राणि प्रोक्षितानि
सामान्यतो विहितानि, विशेषतस्तु जातीयमौकुक्षक-
कुशकरवीरनागपुन्नागमल्लिकाशोकचम्पकरक्ताल्पलनी-
क्षोत्पलवकुलपद्मपुष्पाणि सर्वदेवानां विहितानि नि-
क्षिप्वाऽपि मालायाम्देयानि । उद्यमन्तानि विशेषवि-
हितभिन्ननिर्गन्धानि सक्नेयकौटकौटविहस्रं पतितशुष्क

टीका ।

परिधानवस्त्रधृताशुचिदृष्टोद्भवानिनिषिद्धानि एवंशुद्धा
 नानानिपर्युषितान्यकाराभवानिच ॥ देवोपरिधृतस्म
 स्तकोपरिधृतज्वांसहस्तद्वृतमन्त्रज्जलक्षालितञ्चपुष्पंहरि
 भक्तनामकेयर्थं निषिद्धम् । कलिकातुमर्वषाद्विषिद्धा
 अभिवादनकालेऽभिवाद्याभिवाद्क करस्थितानिपुष्पा
 णिनिषिद्धानीतिकेचित् । अयभागत्यागात्प्रोज्ज्वालता
 निशुद्धानीत्यपरं ॥ याचितंनिष्फलं पुष्पंक्रयक्रीतत्सु
 निष्फलमितितुप्रवादएवमहाजनेरनादृतत्वात् तुलस्या
 म्बिस्वपक्षे जलपुष्पेषुच पर्युषितत्वदोषोनेत्यपि प्रवाद
 एवेति श्रीदत्तोपाध्यायकेशवमिश्रादयः ॥ पर्युषितेषुपि
 मालाकारगृहस्थितेषुनदोषइतिशैवागमः । मालाकार
 स्यशूद्रत्वऽपितत्पुष्पग्रहणमेतत्प्रामाण्यादेव । नचमाला
 कारपदमत्कर्तृद्विजातिपरमेव रथकाराधिकरणग्याय
 विरोधात् । भूमिपतितेष्वपि शुचिभूमिष्ठशेफालीवकु
 लेषुनदोषः ॥ हारोतः ॥ स्नानकृत्वातुर्यकेचित्पुष्पसि
 न्ध्वनिर्वद्विजाः । देवतास्तन्नगृह्णन्ति भस्मीभवतिदारुव
 दिति ॥ एषनिषिधोमध्याह्नस्नानविषयः प्रातःस्नानाग
 न्तरन्दलेषपुष्पांहरणविधानात् । किञ्चस्वार्थपुष्पचयन
 एषनिषिधः स्नानकृत्वं त्यक्त्वावलीन समानकर्तृकत्वत्वा
 भात् तदित्यस्यतेभ्यद्वैत्यर्थः यत्पदापेक्षत्वात् कन्दसोवि

टीका ।

भक्तिलुक् ॥ देवनाथठक्कुरस्याप्ये तदेवाभिमतम् ॥
 नित्यपूजायान्तुचौर्ध्यादिनाऽभिपुष्पग्रहणमदृष्टमेव देव-
 तार्यन्तु कुसुममस्तयस्मानुरब्रवीदिति वचनात् ॥ पक्षेषु-
 विभिनिषेधोपुष्पवदृष्ट्यो तत्र विह्वपत्वं सर्वेषां विहितं
 मन्त्रहिस्तरभयात्र त्विहितम् ॥ धूपः सद्यतगुग्गुलुः सच
 कस्मिंश्चित्पात्रे देवता वामभागे देयः दीपे द्युतं विहितं
 शिवभिर्न तैलमपि सच भूम्यतिरिक्ताधारे देवता दक्षिण-
 भागेऽयवादेयो न च निर्वापणीयः वर्तिकातु शुद्धदशादि-
 भवाकार्या । नैवेद्यानि भक्ष्यभोज्यकन्दमूलफलान्नपान
 कादीनि विहितानि उक्तद्रव्यालाभे केवलमामात्र
 मग्निनिवेदनौयम् । एते चोपचारा दक्षिणहस्ते नैवेद्याः
 कर्मादिप्रत्येत्यवकर्तुरङ्गवन्नचोच्यते । दक्षिणस्तत्र
 विज्ञेयः कर्मणाम्भारगः करवृत्तिहृन्दागपरिशिष्टीय
 परिभाषावज्ञात् तत्रापि देवतीर्थेनैव समस्मार्चनार्चन
 बलिकर्मभोजनप्रदानानि दैवेनेति हारीतवचनात्
 एवञ्चाञ्जलिपूजायां यद्यपि शिष्टाचारोऽस्ति तथापि
 सनप्रमाणं श्रुतिस्मृतिर्विहितो धर्मस्तद्वत्तामेशिष्टाचारः
 प्रमाणमिति वसिष्ठोक्तेरिति निबन्धनः । घण्टावादनन्तु
 वामहस्ते नैव दक्षिणहस्तस्यावांदिनाऽवकृत्वा दाह
 मन्त्रवासे वामहस्तेन जलपात्र धारणवदिति हरिभक्ति

टीका ।

दीपिका । सर्वेषोपचाराचर्चपात्रस्थतीवैरुत्तानकरेण
 त्रिप्रोक्ष्यदेयाः । पूजातृत्तरा भिमुखेनैवकार्य्या रात्रा-
 बुदङ्मुखः कुर्याद्वैवकार्य्यमदैवहि । शिवार्चनं सदाप्येवं
 शुचिः कुर्यादुदङ्मुख इति गोभिलवचनेन शिवपूजाया
 उत्तराभिमुखत्वनियमात्तत्प्रमाणज्ञालिकान्यदेवपूजाया
 अपि तथैवकर्तुमुचितत्वात् तदसम्भवेप्राङ्मुखेनैशान्याभि-
 मुखेन वा । स्थिरप्रतिमायां मम्मुखस्तिष्ठन्नेवकुर्यात्
 अर्चयामयसम्मुखइतिवचनाच्छिष्टाचाराच्च ॥ दाक्षि-
 णात्यास्तु प्राङ्मुखीः प्रतिमा उत्तराभिमुखो यजेदुत्तरा-
 भिमुखीः प्राङ्मुखइतिवदन्ति ॥ सूर्यपूजति ॥ यद्यपि
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यम्पदैः पूषेस्तथाश्वभिरितिकूर्मपु-
 राणवचना त्पुत्युपचारमन्त्रान्वययुक्तइतितथैवमूलेऽ-
 लेखितथाप्याधुनिकाचोरात्पुष्पमात्रे मन्त्रमनुगमयन्ति ॥

मूलम् ।

वामारभेत तत्रक्रमः ॥ प्रथमंसूर्यपूजा ध्यात्वाऽक्षत-
 पुपाग्रादाय ओं भूर्भुवःस्वर्भगवन्मूर्त्य इहागच्छइह
 तिष्ठेत्यावाह्यस्थापयित्वा पूजयेदनेनमन्त्रेण ओं आकृ-
 ष्ण नरञ्जसा वर्तमानोनिवेशयन्नमृतममर्त्यञ्च । हिरण्य-
 येनसवितारथेनादेवो यातिभुवनानिपश्यन् ॥ एतानि
 पादार्चार्चमनोयस्नानीयपुनराचमनीयानि ओंसूर्याय

नमः, इदमनुलेपनम्, इदंरक्तचन्दनम्, इदमक्षतम्,
एतानिपुष्पाणि३ एषधूपः एषदीपः इदंनैवेद्यमिति
क्रमेणपूजयेत् ततोमन्त्रमुपित्वासंप्रकृत्यः प्रदक्षिणी
कृत्यप्रणम्यस्तुत्वाध्यायेत् ॥ ततोगणपतिम्वात्वा
ओं भूर्भुवःस्वर्भगवन् गणपतेइहागच्छइतिहेत्या
वाह्यस्थापयित्वा ओं गणानान्त्वागणपतिं५ह्वामहे
प्रियाणान्त्वाप्रियपतिं५ह्वामहे निधीनान्त्वानिधिप
तिं५ह्वामहे व्यसोममचाहमयानिगर्भधमात्वमयासि-
गर्भधम् ॥ इतिमन्त्रेणपाद्यादिभिः ओं गणपतयेनम

टीका ।

एवमन्यदेवतामन्त्रेऽपि बोध्यम् ॥ स्त्रीशुद्राभ्यान्नम-
स्कारेणमन्त्रेण पौराणिक मन्त्रेण वा पूजाकार्या ।
सूर्यपूजनेपुष्पेषु पिण्डीतगरं विहितनिषिद्धमपराजिता
कुसुम्भवनतगरीप्रभृतिपुष्पाणिनिषिद्धानि वित्त्वपचं
न्दमनकद्रोण मन्दारशिंशपापुष्पाण्यपिनिषिद्धानीति
केचित् ॥ संप्रकृत्यःप्रदक्षिणी कृत्येति ॥ तथाचवचनम्,
एकञ्चण्डारबौसप्तवीणिकुर्याद्विनायके । चत्वारिकेशवे
कुर्याच्छिवेचार्हप्रदक्षिणमिति ॥ अनुक्तदेवानामनुवि-
ष्कार्यमाचारात् ततोगणपतिपूजनम् तत्राशोकतगर
वासन्तीपुष्पाणि तुलसीपत्राणिचनिषिद्धानि, वित्त्वपत्र
मपिकश्चिन्निषेधति ॥

मूलम् ।

इत्यनेन च वाक्येन पूर्वोक्तक्रमेण पूजयेत् ॥ ततोऽग्निं
ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वर्भगवन्नमो इहागच्छ इह तिष्ठेत्या-
वाद्यास्थापयित्वा ॐ अग्निन्दुतं पुरोदधे हव्यवाहमुपब्रु-
वे । देवाँ ॥ आमादयादिह ॥ इति मन्त्रेण ॐ
अग्नये नम इत्यनेन वाक्येन च सद्यः प्रदिभिः पूजयेत् ॥ त-
तो दुर्गाध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वर्भगवति दुर्गे इहागच्छ इह
तिष्ठ इत्यावाद्यास्थापयित्वा ॐ अर्घ्यं अग्निं केऽभ्यालिके
नमानयति कथन । समस्त्यज्वकः सुभट्टिकां काम्यौल
वामिनौम् ॥ इति मन्त्रेण ॐ दुर्गाये नम इति वाक्येन
च पाञ्चादिभिः पूजयेत् ततो नार्मदलिङ्गे आवाहनमकृत्यैव
शङ्कातिरिक्तपात्रेण ॐ नमस्त इत्यादिभिः षोडशमन्त्रैः
षट्षष्टिमन्त्रैर्व्याजलन्दत्वा ॐ वाम्बकं यजामहे मुग्धं

टीका ।

ततो मूलोक्तरीत्या अग्निं सम्यज्य दुर्गां स्पृशयेत् । दुर्गाया
अपराजितां करवीरार्कमन्दार प्रभृतिपुष्पाणि प्रशस्तानि,
देवीनामर्कमन्दारावतिशालातपीयनिषेधो दुर्गा तरदे-
वीविषयः । कोमलाङ्कुरातिरिक्तदृज्वा निषिद्धा ॥ ततः
शिवपूजाविधिमुपक्रमते ॥ नार्मदलिङ्ग इति ॥ नार्मद
ङ्गिरिजं श्रेष्ठमिति वचनादिदमतिप्रशस्तं नमो भावे हिर-
ण्यमथादिलिङ्गमपि पूज्यम् । वाञ्छलिङ्गार्हापलं निषिद्धं

टीका ।

पद्मत्रयफलकारणप्रतिप्रशस्तम् ॥ अवावाहनप्रति-
ष्ठा विसर्जनानि न भवन्तीति स्मृतिदीपिका । अस्त्र
कमलकुमुदार्क धुतूर चम्पक करवीरा पराजिताशमी
प्रभृतीनि पुष्पाणि प्रशस्तानि । अङ्गोलकुन्दकेतकीकर
अनिम्वधातकीवन्धू कभटि कामाग्निसमदन्तिकाञ्चिता-
पराजितामाधवी विभीतकयूयिकागिरीष श्वेतपाट

मूलम् ।

पुष्टिवर्धनम् । उर्वारकमिश्रवन्धनान्मृत्पुष्पेषु वीर्यना-
मृतादिति मन्त्रं च श्रीममः समशायचेति मन्त्रं यथा श्री
शिवाय नम इति वाक्यं न च पाद्यादिभिः पूजयत्पूजयेत् ॥
ततो विष्णुं ध्यात्वा शालग्रामगिर्यायामावाहनमकृत्यैव
पुरुषसूक्तं न पठेत् ॥ श्रीमहस्रशीर्षापुरुषः सह
स्रावः सहस्रयात् । सभूमिर्भवतस्पृत्वात्यतिष्ठद-
शाङ्गुलम् ॥ १ ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्वम्यशानो यदग्ने नातिरोहति ॥ २ ॥ एता-
वानस्वमहिमातो ज्यार्याश्च पुरुषः । पादोऽस्य विश्वाभू-
तानि विपादस्त्वामृतमिदं वि ॥ ३ ॥ विपादूर्ध्वं उदै-
त्युत्पन्नः पादोऽस्यैव भावः । ततो विष्णुं ध्यात्वा
स्वाश्वानामश्विनीभिः ॥ ४ ॥ ततो विराड्जायन् विराजो
अधिपुरुषः । सजातो यत्परिच्यतं पञ्चाङ्गसिमवीपुरः ॥ ५ ॥

टीका ।

स्नासर्जसिन्दुशराणांपुष्पाणिनिषिद्धानि ॥ वर्षव्या-
मिशिवपूजायाहुन्दपुष्पंमघेविहितम् ॥ त्रिस्वपत्र
मतिप्रियम् ॥ अथ त्रिस्वपूजाविधिमुपक्रमते ॥ शा-
लग्रामेति ॥ तत्पुष्पंसायांलिङ्गपुराणम् ॥ कामासक्तो
ऽपियोनित्यभक्तिभावविवर्जितः ॥ शालग्रामशिलाचक्रं
पूजयेत्तोऽप्युतोभवेदिति ॥ तदभावेप्रागुक्तपूजासा-
मान्याधारेष्वपि ॥ आवाहनमकृत्वमिति ॥ शालग्राम
शिलायत्र तत्रसन्निहितोहरिरिति वचनात्तस्मान्निधाय
स्वतःसिद्धिरितिभावः ॥ आचारोऽप्येवम् ॥ हरिभक्ति
दीपिकायाङ्गशेखरमिश्रास्तु मन्त्रकरणकसान्निध्यबुद्ध
रेशदृष्टजनकत्वाच्छालग्रामशिलायामप्यावाहनादिक
भवति यथा चरुणयापिद्वाद्यैकहायन्यागवासोमं क्री-
णातीति श्रुतिबन्धितः सोमक्रयोयस्यापिगृहेसोमस्ते
नापिक्रियतएवादृष्टार्थत्वादितिवदन्ति ॥ सहस्रशोर्षेति॥

मूलम् ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतःसम्भृतंपृषदाज्यम् । पशून्सांस्रक्ते
वावव्यानारव्यायाभ्यासये ॥ ६ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत
कचःसामानिजश्चिरे । इन्द्राण्सिजश्चिरे तस्माच्चक्षु
स्त्वस्मादजायत ॥ ७ ॥ तस्मादश्वापजायन्तयेकेचोभया
दतः । गार्बोऽजश्चिरेतस्मात्तस्माज्जातापजावयः ॥ ८ ॥

मूलम् ।

तय्यंश्चर्चिर्हिषिप्रौढगुरुषुजातमयतः । तेनदेवाग्रव
 क्षुन्तसाध्याः ऋषयश्चये ॥ ८ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिभा
 व्यकल्पयन् । मुखं हिंसस्यासीत्किम्बाह्वकिमूरुपादौ
 उच्यते ॥ १० ॥ ब्राह्मणोऽस्यमुखं मासीद्वाह्वराजन्यः
 कृतः । ऊरुतदस्ययद्वैश्वः पद्माङ्गुदोषजायत ॥ ११ ॥
 चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोः सूर्योऽग्रायत । श्रोत्राहायुश्च
 प्राणश्चमुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥ नाभ्यामासीदन्त
 रिच्छङ्गशीर्षौ द्यौः समवर्तत । पद्माभूमिर्दिशः श्रोत्रा
 त्तथालोकौ ॥ १३ ॥ यत्पुरुषेण हविषा
 देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोऽस्यासीदाज्यं घीघ्नद्धमः
 शरद्विः ॥ १४ ॥ सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्तसमिधः
 कृताः । देवायद्यज्ञान्त्वानाचबध्नन्पुरुषम्यशुम् ॥ १५ ॥
 यज्ञं नयन्समयजन्त देवा स्तानिधर्माणि प्रथमान्यासन् ।
 तेहनाकम्माहिमानः सचन्तयत्पूर्वसाध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

टीका ।

यद्यपि विष्णुपूजनेषोऽङ्गोपचारे पुरुषमूक्तस्य तत्तन्म
 न्ने च तत्तदुपचारदाने विनियोगो नरसिंहपुराणे दृश्यते
 तथाहि, आद्ययाऽऽवाहये हेवमृचातुः पुरुषोत्तमम् ।
 द्वितीयावासानन्दयात्पाद्यञ्चै वदतीत्यया ॥ चतुर्थ्याऽर्घ्यं

मूलम् ।

ततः श्रीविष्णोरराटमसिविष्णोःश्रमं स्थोविष्णोःस्वरसि
विष्णोः वीसिवैष्णवंमसिविष्णवेत्वा ॥ एतानिपाद्या
र्षचमनीय स्नानीयपुनरावमनीयानि श्रीविष्णवेनमः
एवमनुलेपनयवतिसप्तपुष्पतुलमीपत्रधूपदोपनैवेद्यादीनि
दद्यात् ॥ ततः श्रीं नमोनारायणाय इत्यष्टाक्षरम् श्रीं
नमोभगवतेवासुदेवाय इतिद्वादशाक्षरं वा विष्णुमन्त्रं
यथाशक्तिजपित्वा चतुष्पदचिखीकृत्य प्रथमेऽस्त्राभिम्
तप्तवा दक्षपठेत् ॥ ततश्च देवतापूजा ॥ साचदेवता
भेदेन कल्पभेदेनच नानाविधाऽतीन लिखिता किन्तु

टीका ।

प्रदातव्यं पञ्चम्याचमनीयकम् । षष्ठ्यास्नानं प्रकुर्वीत
सप्तम्यावस्त्रमेवच ॥ यज्ञोपवीतमेष्टम्या नवम्यागन्धमे
वच । दशम्यापुष्पदानंस्यादेकादश्यातुधूपकम् ॥ द्वाद
श्यादीपकन्दद्यात् त्रयोदश्याचरुन्तथा । चतुर्दश्याऽञ्ज
लिहृत्वा पञ्चदश्याप्रदक्षिणम् ॥ षोडश्याद्वासनुर्य्या
च्छेषकर्माणिपूर्ववत् । ज्ञानेवस्त्रं चनैवेद्यो दद्यादाच
मनीयकम् ॥ षण्मासात्सिद्धिमाप्नोतिदेवदेवंसमर्चयन्
दद्यात्पुरुषसूक्तेन यःपुण्याख्यपण्यवा ॥ अर्चितंस्त्राख्य
मदिदस्तेनसर्वाध्वराचरमिति ॥ चरुं वैवेद्यम्, उद्वासनं
विसर्जनम्, ज्ञानाद्यनन्तरमाचमनीयदानमपिपञ्चम्यै

मूलम् ।

स्वस्वगुरुपदिष्टप्रकारेण कर्तव्या ॥ ततः पार्थिवशिव
लिङ्गपूजनम् ॥ भस्मविपुण्ड्रं त्रिधा यकटश्चमास्ता
गृत्वा ओं हराय नमः इति शृङ्गमृत्तिकाङ्गुलीत्वा ओं
महेश्वराय नमः इति सङ्कट्टा ओं शूलपाणये नमः ओं
शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भव इति पात्रे प्रतिष्ठाप्य ओं
ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं रत्ना
कल्पोज्ज्वलाङ्गम्य रशुमृगवराभौतिहस्तम्पन्नम् । प-
द्मासीनं समन्तारस्तुत ममरगणैर्याघ्रकृत्तिर्व्यंसनं
विश्रवाद्यां विश्वबीजं त्रिखिलभयहरम्य श्वक्त्वं विनेत्रम् ॥

टीका ।

वस्तुचेति बोध्यं तथाप्याधुनिकानामलसानामाचारात्पु-
रुषसूक्तेन जलन्दद्यादिति मूले लिखितम् ॥ यद्यपि च
कुचिन्निवम्भेऽक्षतरक्तचन्दनयोर्विधानं दृश्यते तथाप्या-
चारविरोधान्न तेददति शिष्टाः ॥ एवं नैवेद्यं मांसमपि ॥
पुण्याष्टांगं स्थापराजिता सर्ववर्णोत्पलकदम्बकरवीरक-
र्णिकारकिंशुककुङ्कुमकुन्दकुमुदकुसुम्भचम्पकतगरद्रोण-
नवमल्लिकायूथीबन्धुकशमी वकुलशतपत्रप्रभृतीनि प्र-
शस्तानि, निषिद्धान्यर्ककण्टकारी काञ्चनाराल श्वेताप-
राजिताधुत्तरशालमलीप्रभृतीनि । नृसिंहैतरविष्णुमूर्ती

टीका ।

केतव्यपिनिषिद्धा । दृष्ट्वादिलिख्यपत्रतुलसीपत्राख्य-
 तिप्रियमिषि ॥ धूपाः मशकैराज्यमहिषाख्यगुग्गुलुजटा
 मसौप्रभृतयः शस्ताः ॥ 'स्कन्दपुराणे ॥ गीतं वाद्यञ्च
 नृत्यञ्च तथा पुस्तकवाचनम् । पूजाकाले तु विप्रेन्द्रसर्वदा
 केशवप्रियम् ॥ गीतनृत्याद्यभावेऽपि कुर्यात्पुस्तकवाचन
 मिति ॥ पुस्तकवाचनं गौताभागवतादिपाठः । गरु-
 डचिह्नितघण्टावाद्यमारातिकञ्च विष्णोरतिप्रियम् ॥
 अथेष्टदेवतापूजाप्रकारः पूजाप्रदीपपूजापङ्कजभास्करा
 दिषु जिज्ञासुभिर्द्रष्टव्यः ॥ अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजति
 कर्तव्यतामाह भस्मविपुण्ड्रमित्यादिना ॥ काम्यशिव

मूलम् ।

इति ध्यात्वा ओं पिनाकधृजनमः ओं पिनाकधृगिहाग
 ऋद्धतिष्ठ इत्यावाह्यस्थापयित्वा ओं पशुपतये नमः
 एतानि पाद्यार्घ्याचमनीयस्नानीयपुनराचमनीयानि ओं
 पशुपतये नमः ओं नमः शिवाय इदमनुलेपनम्, ओं
 शिवाय नमः इदमक्षतम्, एतानि पुष्पाणि, एतानि वि-
 रूपाणि, एषधूपः, एषदीपः, इदं नैवेद्यम् ओं शि-
 वाय नमः इति क्रमेण पूजयेत् । ततो वामावर्तेन लिङ्ग-
 पूर्वाद्यान्नेय्यन्तमष्टासु दिक्षु वेद्यामष्टमूर्तीर्गन्धमाक्षतपुष्पैः
 क्रमेण वक्ष्यमाणमन्त्रैः पूजयेत् ओं शर्वाय नमः इति मूर्तवे-

मूलम् ।

नमः १ श्रीभवायत्नमूर्त्यनमः २ श्रीरुद्रावाग्निमूर्त्ये
नमः ३ श्री उपायवायुमूर्त्येनमः ४ श्रीभीमयाकाश
भूर्त्यनमः ५ श्रीपशुपतयेजमानमूर्त्येनमः ६ श्रीमहा
देवाय सोममूर्त्येनमः ७ श्री ईशानायसूर्यमूर्त्येनमः
८ ॥ ततः सकलदेवपूजापकरणद्रव्यशेषैः श्रीब्रह्मणेनमः
इतिभृग्वेकदेवब्रह्मपूजाकुर्व्यात् । तत आवाहित

टीका ।

पूजाकाले भस्मत्रिपुराङ्गकरणरुद्राक्षधारणयोरावश्यक
त्वम् विनाभस्मत्रिपुङ्गुं वा विनारुद्राक्षमालया । पूर्वि-
तोऽपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रद इतिवचनात् ॥ शुभ
मृत्तिकाकृहीत्व त्ति ॥ पार्थिवलिङ्गपूजाफलं भविष्य-
पुराणे ॥ यः कृत्वापार्थिवलिङ्ग मर्चयेच्छुभवेदिकम् ।
इहैवधनवाञ्छीमानन्तं रुद्रोऽभिजायतइति ॥ शु-
भवेदिकं शोभनपिण्डकायुक्तम् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥
हरोमहेश्वरश्चैव गुलपाणिः पिनाकधृक् । पशुपतिः
शिवश्चैव महादेवतिसर्जयेत् ॥ मृत्तिकायहश्चैव
घट्टनेचप्रतिष्ठने । आवाहनेच स्तपने पूजनेच विस-
र्जने ॥ हरादीनिचनामानि महादेवान्नानि कीर्तयेत् ॥
अथ हरादिनाम्नां मृत्तिकायहणादिषु यथासंख्यमन्त्र-
यः ॥ भविष्यपुराणे ॥ शर्वायचित्तिमूर्त्येनम इत्यादौ

टीका ।

नह्यौमन्त्रानभिधाय ॥ मूर्तये ऽष्टौशिवस्यैताः पृथ्वादि
क्रमयोगतः । आर्म्ने द्यन्तोः प्रपृज्याद्यवेद्यांलिङ्गे शिव
र्यैर्जिदिति ॥ श्रीनमःशिवायतिमन्त्रे ण लिंगेशिवंसम्पु-
ज्याष्टौमूर्तयः पृज्यादित्यर्थः अत्रपाठक्रममनादृत्यार्थक्र-
ममनुरूपदीयं व्याख्या, अस्मिहोत्रं जुहोति यवागृह्यच-
तौत्थयेव ॥ अत्र पिनाकधृज्जनम इतिमन्त्रस्यैव
प्राचप्रतिष्ठा, प्रयोजकत्वात् श्रीं मनोज्ञतिर्जुषता
माज्यस्यहस्यतिर्यञ्च मिसन्तनोत्वरिष्ट्यञ्जं ममिमन्द
धातुविश्वे देवासइहमादयन्तामोंप्रतिष्ठ ॥ इतिवैदिक
मन्त्रपठन्तिमाम्प्रदायिकाः ॥ अत्रदम्बोध्यम् ॥ हरो
महेश्वरश्चैवशूलपाणिः पिनाकधृगिति ब्रह्मपुराणीय
वचने पिनाकधृगितिरूपघान्तस्य जान्तस्यचसम्भवति
तत्र प्रथमायान्तरूपेविशेषः किन्तुचतुर्थ्याम् । यद्यपि
शूलेनधृष्योतिप्रगल्भते इतिशूलधृक्शूलधृषौ, ऋत्वि
ग्धृगिति किनोविधानादन्यत्रापि पदान्तविष्णुयैकुत्व
मिति जिघृषाप्रागल्भ्यं इतिधातौमनोरमातत्वबोधि
न्युक्तरौत्याऽत्रापि पिनाकधृषेनमइत्येवयुक्तं तथापि
सम्प्रदायानुसारात्पिनाकधृज्जनमइत्येवमूले लिखितम्
पिनाकधृज्जतिधरयतौतिपिनाकधृक् क्षिप्चेतिकर्तरि
क्षिप् धातूदामनेकार्थत्वाद्भत्यर्थोऽपि धृजिर्धारणार्थः,

मूलम् ।

पूजितान्देवान्यथाक्रमम् श्रीभगवद्भक्तदेवपूजितोऽसि
प्रसीदन्नमस्व इतिप्रार्थ्यं स्वस्थानद्वर्षेति विसर्जयेत्,
देव्यांस्त्रीलिङ्गोद्भिः, पार्थिवशिवलिङ्गे श्रीमहादेवायनमः
श्रीं महादेवपूजितोऽसिप्रसीद नमस्व इतिप्रार्थ्यं स्व-

टीका ।

शूलंशूलाहनिष्कृष्यददौतस्यै मिनाकधृ गितिमप्रशतौ
श्लोकव्याख्यायां पुष्पाञ्जलिसमाख्यायामप्येतयैवरीत्या
जान्तत्वमूरीकृतम् ॥ शिवस्यमुखवाद्यमतिप्रियम् ।
गन्धपुष्पनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्चसर्व्वतः । योमामर्चयते
तत्र तस्यतुष्ट्याम्यहंमदेति शिवपुराणात् ॥ यत्तुकीचि
त्पार्थिवशिवलिङ्गपूजातः प्राक्कीर्तिमुखपुजनकुर्व्वन्ति
प्रमाणयन्तिच, त्वंकीर्तिमुखसंज्ञोहिभवमद्वारगःसदा ।
त्वदस्त्रार्थेनकुर्वन्तिनैवतमत्पुण्यद्वारा इतिपद्मपुराणीयं
म्पुरुषंप्रतिशिववाक्यन्तन्मैथिलनिबन्धा धृतत्वात्पामा
णिकानानुतिष्ठन्ति ॥ ब्रह्मपूजामिति ॥ यद्यपिपद्मपु
राणेनतुतेब्राह्मणाःपूजाद्वरिष्यन्तिकदाचनेतिसावित्री
शापेनब्रह्मणोऽपूज्यत्वंलभ्यते तथापि अद्यप्रभृतियः
पूजामन्त्रयुक्ताद्वरिष्यति ॥ तवमर्त्योधरामृष्टेयथान्येषां
दिवीकसाम् । भविष्यतिचतद्वंशोदरिद्रौदुःखसंयुत
इतिस्कन्दपुराणैक वाक्यतानुरोधात्समन्वजपूजाविषय

मूलम् ।

स्याज्जहतिविसर्जयेत् ओं चण्डे श्वराय नमः इति नि-
र्माल्यं क्षिपेत् ततस्ताम्नादिपावस्यंसतुलसीपत्रं विष्णोः
पादोदकंपौत्वा शिरसाधारयेदनेन ओं चकालमृत्युहरं
मर्त्यव्याधिविनाशनम् । विष्णोः पादोदकंपौत्वा शिरसा
धारयाम्यहम् । नैवेद्यञ्च भुञ्जीत । अन्यं वामपि स्वेष्ट
टीका ।

नात् ॥ आवाहितपूजितानिति पूर्वमावाहितान्वद्यात्
पूजितानित्यर्थः विसर्जनस्यावाहनपूर्वकत्वात् दभावे
निवृत्तिरेवेति भावः तेन शालग्रामशिला वाणलिङ्गप्रति-
ष्ठितप्रतिमादिषु न विसर्जनमिति क्वचिद्विद्वद्भ्यः देवता-
नाम्निर्भाल्यक्षेपेण विशेष उक्तः ओं चण्डभास्कराय नमः
इतिसूर्यस्य ओं चण्डेश्वराय नम इति शिवस्य ओं
विष्णुक्षेत्राय नम इति विष्णोः ओं उच्छिष्टचाण्डालि-
न्यै नम इत्येवान्यान्मण्डलकृत्वा शक्तं सयनिर्भाल्यं
क्षिपेदिति ॥ निर्भाल्यलङ्घने दोष उक्तो नरसिंहपुराणे
शक्तनुप्रतिनारदेन । अतः प्रभृति निर्भाल्यमालङ्घ्य
महामते । नरसिंहस्य देवस्य तथान्ये षान्दिवीकसाम् ॥
भविष्यपुराणे । यथानलङ्घयेत्कश्चित्पुनर्भास्करस्य च
तथाकार्यं प्रथमेन लङ्घितं चाशुभावहम् । तामिसं-
नरककृत्ता लङ्घयेद्यः संगौरवमिति । चरन्तोदकनैवेद्ये

मूलम् ।

देवानामपादोदकनैवेद्ये दृष्टीवात् सूर्यस्वनेवेद्यकर्मभिः
शिवस्यभस्माङ्गेभ्यस्तपस्विभ्योदुर्गायाःस्त्रीभ्योविष्णोः सा
त्वतेभ्यश्चप्रतिपादयेत् ॥ निर्भाल्यञ्चतनुमूलजलेवा
क्षिपेद्यथानकोपिलङ्घयेत् ॥ वैश्वदेवकरणेतुतदनन्तर
मेवपादोदकादियहयम् ॥ इति पूजाविधिः ॥

टीका ।

अप्यवश्ययाह्यं तथाच विष्णुयामलेपीत्वापादोदकन्देवि
नैवेद्यं स्वयमुहरेत् ॥ त्यजेत्पादोदकंयस्तुनैवेद्यव्यात्यजि
ञ्चयः ॥ षष्ठिवर्षसहस्राणिरीरवेनरकेपचेत् ॥ उहरेत्
भुञ्जीतकीभ्यःकस्यनैवेद्यन्देयमित्याहब्रह्मपुराणे ॥ विप्रे
भ्यस्त्वयतहेयब्रह्मणेयन्निवेदितम् ॥ वैष्णवंसात्वतेभ्यश्च
भस्माङ्गेभ्यश्चशान्भवम् ॥ सौरस्यगेभ्यःशाक्येभ्यस्तायिने
यन्निवेदितम् ॥ भूतप्रेतपिशाचेभ्योयत्तद्हीनेषुनिःक्षिपे
दिति ॥ सात्वतोविष्णोरायतनेपूजाधिकारी । तायी
बुधः । शाक्योबौद्धभिन्नुः इतिपूजा ॥ अथदिनपञ्चम
भागकृत्येवैश्वदेवत्रलिकर्मणीव्याख्यायेते ॥ तत्रमनुः ॥

मूलम् ।

अथ वैश्वदेवत्रलिकर्मणी ॥ पर्युक्षितेसमिद्धे
ऽज्जीतदभावजलेस्थलेवापाकायमुहयत् फलमूलादिना
वा प्राञ्जलः पश्चादुतीर्ज्य हुयात् ॥

टीका ।

पञ्चमनागृहस्यस्यचृद्धीपेषथ्य, पस्करः । कण्डनी
 चोदककुम्भश्चवध्यतेयास्तुवाइयन् ॥ तासांक्रमिणसर्वा
 सांनिष्कृत्वर्थमहर्षिभिः ॥ पञ्चक्लृप्तामहायज्ञाःप्र-
 त्यक्षगृहमेधिनाम् । सूनापशुवधस्थानंसेवसूनाःहिं-
 सास्थानयोगात् ॥ चृद्धीपाकस्मधनोप्रसिद्धा पेषणो
 दृषदुपलात्मिका उपस्करःशृणुसम्मार्जन्यादिः कण्ड-
 नीउदृखलमुमलेउदकुम्भोजलाधारकलशः ऐतेगृह-
 स्यस्यचुद्रकीटपतङ्गादिहिंसाहेतुत्वेनसूनाःयाःप्रवर्तयन्
 सूनादोषणसम्बध्यते । तासांप्रतिक्रियार्थमेतेवच्यमाण
 यज्ञागृहस्थानाङ्कर्त्तव्यत्वं नोक्तामन्वादिभिरित्यर्थः ॥
 तथा ॥ अध्यापनस्त्रययज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् होमो
 देवोबलिर्भौतोऽनृत्यज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान्योमहा-
 यज्ञाग्नहापयतिशक्तितः । सगृहेपिवसन्नित्यंसूनादोषै
 र्ब्रूयिष्यतेदेवताऽतिथिभृत्यानांपितृणामात्मनश्चयःननि-
 बंपतिपञ्चानामुच्छृणुसन्नसज्जीवति ॥ व्यासः ॥ वैश्वदेवन्तु
 कूर्बीतस्वशाखाविहितन्तुयत् ॥ संस्कृताग्नौहविष्यैश्च
 हविष्यव्यञ्जनान्वितैः ॥ तैरेवाःनैर्वलिन्दद्याच्छेषमा-
 ग्राव्यवारिणा । कृतापसव्यःस्वधयापितृन्दक्षिणतोहरेत्
 हन्द्गोपरिशिष्टे ॥ हविष्येषुयवामुस्यासदनुव्रीहयः
 स्मृताः ॥ माषकोद्वगौरादौन्सर्वालाभेपिवर्जयेत् ॥

टीका ।

गीरः ॥ सितसर्षपः ॥ आदिपदेन च चक्रमसूरकूलत्वानां
 यङ्गलिखितोक्तानां संयहः ॥ आं पलम्बः ॥ बलौना
 न्तस्व तस्य देशस्य संस्कारो हस्तेन प्रमृज्या बोध्यन्त्युप्य प-
 द्यात्परिषेचनम् ॥ तस्य तस्येत्यभ्यासात्पुल्येकस्मार्जना
 दिकर्मभिद्यते समिधो यजति तनूनपातय्यंजतीत्यव-
 वत् ॥ तथा च द्वितीये जैमिनिः ॥ एकस्यैवंपुनः शु-
 तिरविशेषादनर्थकं हि स्यादिति ॥ अवोच्यसिक्ता न्यु-
 प्यबलिन्दत्वा । परिषेचनं बलिरूपरिसेकः ॥ एतद्वलि
 दानमविभक्तभातृणां ज्यैष्ठ्येनैव कार्यम् ॥ विभक्तद्रव्या
 णाममुस्यस्यादौ पाके तेन तृष्णीमंवाग्नीकिश्चिप्रक्षिप्य कि-
 ष्चिच्च ब्राह्मणाय दत्त्वा भोक्तव्यम् ॥ पश्चात्पाके तु न किमपि
 कर्तव्यम् ॥ वाजसनेयिगृह्ये पारस्करः ॥ अथातः पञ्चम
 हायज्ञा वैश्वदेवाद्ब्राह्मण्युच्यस्वाहाकारैर्जुह्याद्ब्रह्मणे
 प्रजापतये गृह्यास्यः कश्यपायानुमतय इति भूतगृह्ये
 भ्यो मणिके वीनं रज्ज्वान्यायाद्वाः पृथिव्यै धात्रे विधात्र च
 दार्ययोः प्रतिदिशं रज्ज्वायवे दिशाश्च मध्ये वीन् ब्रह्मणेऽन्त
 रिचायसूय्याय विश्वं भ्ये देवेभ्यो विश्वं भ्यश्च भूतेभ्यस्तेषां
 मुत्तरत उपसे भूतानां पतये परस्मिपदभ्यः स्वधानम इति
 दक्षिणतः पात्रत्रिंशि ज्योत्तरापरस्यान्दिशि निनयेद्यज्मै
 तत्त इति ॥ अथ समावर्त्तनानन्तरं कृतं विवाहस्य पञ्चम

मूलम् ।

सत्त्वं बलिस्थानान्यभ्युक्ष्य तदुपरिवलीन्दत्वात्तदुपरिजले
नाभिषिञ्चेच्च ओं ब्रह्मणे स्वाहा १ ओं प्रजापतये स्वा-
हा २ इति मनसा ओं गृह्याभ्यः स्वाहा ३ ओं कश्यपा
य स्वाहा ४ ओं अनुमतये स्वाहा ५ ततो हुतशेषान्ने
टीका ।

हायस्त्र्यध्वधिकारः ॥ चतुर्थोऽहेतोः पञ्चमङ्गाकामहाय
स्त्रादेव यज्ञादिरूपाव्याख्यास्यन् इति शेषः तत्र पञ्चमुब्रह्म
ण्ये स्वाहेत्येवमादि होमात्मकः पूर्वो देवयज्ञः ततो मणिके
लो नित्येवमादि बलिरूपो भूतयज्ञः ततः पितृभ्यः स्वधानम
इति बलिदानं पितृभ्यः हन्तकारातिथिपूजादिको मनु-
ष्ययज्ञः पञ्चमो ब्रह्मयज्ञः स च तर्पणात्प्राकृतश्च तदाना-
वकर्तव्यः कर्तव्यो वामनुष्ययज्ञात्प्रा गृह्यैश्चामित्या-
दिशान्ताध्यायपाठरूपो ब्रह्मयज्ञः ॥ वैश्वदेवादिति ।
विश्वदेवबल्यर्थसाधितात् ॥ यद्यपि तदन्नस्य बल्यन्तरे
भक्ष्ये च विनियोगस्तथापि प्राधान्यादयन्निर्देशो मन्त्रया-
मादिबहुमाधिकरणत्रयायाञ्च उक्त्येति शेषः अन्नादित्य
बल्यन्तोऽपि पञ्चमी अन्नम्पात्रान्तरे कृत्वा पर्युक्ष्य चारिधा-
रयावेष्टयित्वा च निमित्ति शेषः । स्वाहाकारैरिति ।
वर्णमङ्गात्कारः । उच्चैः सराञ्च वषट्कार इति निर्दे-
शात् अत्र पर्युक्ष्य स्वाहाकारौ यद्यपि होमसासान्ध-

मूलम् ।

नोदकपावसग्निधौभूमौबलिदानत्रयम् ॥ ओं पञ्च
न्यायनमः २ ओं अहो नमः २ ओं पृथिव्यै नमः ३ त

टीका ।

स्यतथैवप्राप्नोतथापितयोरुपादानमेषएवविधिर्यत्रकचि
होमइत्यतिदेशप्राप्तस्वहोमेतिकर्तव्य •तान्तरस्यनिरा-
साय अतएव त्यागोपनिवर्तते ॥ वामुदेवहस्तिहरपद्म
त्यादिषुदम्ब्रह्मण्डल्यादीनि त्यागवाक्यान्त्यपिलिखि-
तानिमैथिलाचारविरुद्धानि ॥ जलादौहोमपक्षेपयु-
क्तमपिनास्ति ॥ अनुमतय इतौतित्कारोहोमसमा-
प्तिज्ञापकः एवञ्चानुमत्यन्ताः पञ्चाहुतीःखाद्यान्ताः ।
कुर्यात् ॥ प्रजापतिहोमोमनसाकार्यः प्रजापति
मनसाध्यात्वा तृष्णां होमेषुसर्व्ववेत्याश्वलायनवचनात्
शुद्र णत्वं तावपिपञ्चाहुतयोनमोन्ताःकार्याःनमस्कारे-
णमर्च्यं वा पञ्चयज्ञान्नहापये दितियाज्ञवल्क्यवचनात्
शुद्राचारविवेकनास्मिन्नन्ये वाचस्पतिमिश्राणामन्यैवप्र-
योगः संचिप्रशुद्राङ्गिकेच ॥ भूतगृह्णभ्योमणिकेवौनि-
ति ॥ अस्यैवविवरणंपञ्चन्यायाह्नयः पृथिव्यै इतिमणि-
कइत्यवमामौप्येलक्षणा उदपात्रसन्निधावित्पात्रस्तम्भ
सूतः मणिकउदपात्रम् अलञ्जरःस्यान्मोषकइत्यमरः
इदम्प्राक्संस्थमुदक्संस्थव्यौदियम् दार्य्ययोःदारदक्षिण

मूलम् ।

तःसाम्निनाऽग्निशालायांनिरग्निनामामालिङ्ग्यद्वारवा
 खयोर्दक्षिणोत्तरयोः क्रमेण ओं धातेनमः ओं विधाते
 नमः इतिहौबलीदेयौ तत्तच्चतसृषुदिक्षु ओं वायवेन-
 मः ४ प्राच्या ओं प्राच्यै दिशेनमः दक्षिणस्याम् ओं
 अपाच्यै दिशेनमः पश्चिमायाम् ओं प्रतीच्यै दिशेनमः
 उत्तरस्याम् ओं उद्गीच्यै दिशेनमः ॥ ततोऽगृहमध्ययथा

टीका ।

वामपार्श्वयोः । दिशाञ्चेति चतस्रकारात्प्रतिदिशमित्य
 नुक्रुष्यते चतसृषुदिक्षुदिग्भ्योबलीन्दद्यादित्यर्थः ॥ चतु
 र्यर्थेबहुलैस्कन्दमीतिसूत्रेणातचतुर्यर्थेष्वष्टौ । य
 त्तुदिशामितिप्रवक्ष्याद्विग्भ्योन्मद्वत्येवबलिचतुष्टयमिति
 वामुदेवस्तन्नप्राच्यै दिशेस्वाहेत्यादि श्रुत्याश्रययुक्तविशेष
 रूपेणैवदेवतात्वनिर्णयादतएवप्राच्यै नम इत्यादीन्यपि
 रुद्रधरदेवतायाद्य, ज्ञानिवाक्यानिनिरस्तानि ॥ अत्रद
 क्षिणदिग्बलिदानेदक्षिणायैदिशेनम इतिवाक्यंहरिहर
 नीलकण्ठभट्टादयोलिखन्ति, दक्षिणायैदिशेस्वाहेतिश्रुतेः
 वेदेदक्षिणदिग्वाचकत्वेनप्रायोर्दक्षिणाशब्दस्यैव प्रसिद्धि
 रितितेवामाशयः प्रतिभाति तद्दृष्टानुमन्ये एतस्मिन्वेद
 मन्त्रत्वाभावात्कल्पितं वाक्येऽश्रुत्वन्तसाहचर्यमद्विज्ञा
 युक्तत्वादेकस्याप्राकृतत्वेनचरितः प्रयोगइतिन्यायाच्चकिन्तु

टीका ।

अपाच्यै दिशेनमद्वयेववाक्यम् ॥ एवमेव सर्वमैशिल
निबन्धनः प्रयुज्यते ॥ यत्पाचाच्यै दिशेनम इति बहवः
पठन्ति तत्पामादिकस्माध्यन्दिनेषां खोय इति विंशधाध्याये
प्राच्यै दिशेस्वाहेति यजुष्यधोदिक्तात्पर्थ्यैवावाच्यै दिशि
स्वाहेति मन्त्रदर्शनाद्वाच्यधोदिगिति . व्याडिसंज्ञातेषु
अतएव प्राच्यपाचौ प्रतीच्यस्ताः . पूर्वदक्षिणपश्चिमादित्य
मरटीकायामपाचौ गच्छं संसाध्यावाचोत्ययमपपाठएव
अथ पूर्वस्वाच्यतेरधोमुखीभावेवृत्तेरिति भानुदोक्षितो
ऽवोचत् युक्तस्यैतत् स्वादवाङ्म्यधोमुख्यद्वयमरदर्शना-
त् ॥ पृथक्पर्यस्तद्वृत्तताततिर्ज्वानिलाघूर्णितसा
लचन्दना । गणाधिपानाम्भरितः प्रसारिणीवनान्यवा
स्त्रीवचकारसंहतिरिति भारविप्रयोगे । तस्मिन्मन्त्रे
पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुच्यम् ॥ अ-
वाङ्मुखस्योपरिपुष्पहृष्टः पपातविद्याधरहस्तमुक्तेति
कालिदासप्रयोगेचाधोदिगर्थस्यावाच्छः इत्यदर्शनाच्च वा
ङ्मुखस्य चधोमुखस्य तिरधुवंशटीकायाम्भिनान्नः किं
चिद्यु प्रागपागुदक्प्रतीचौवदिति पाणिनिस्त्वस्यमनोरमा
यामप्यपाचौदक्षिणादिक्छितौचौवर्षः पकारो न तु द-
क्तोऽङ्गः यदिन्द्रप्रागपागुदगित्वादौ मन्त्रे तथैव दर्शना-
दिति द्दोक्षितेनाप्युक्तम् किञ्च प्रागपागुदगभरागिति

मूलम् ।

पूर्वम् श्रीं ब्रह्मदेवतः श्रीं अन्तरिक्षावनमः श्रीं सूर्या
वनमः एषामुत्तरतः श्रीं विश्वेभ्योदेवेभ्योनमः श्रीं
विश्वेभ्योभूतेभ्योनमः इतिप्राक्स्थम्बलिङ्गयम् तयोर
प्युत्तरतः श्रीं उपसेनमः श्रीं भूतानाम्प्रत्येनमः ।
इतिङ्गलिङ्गयमरिप्राक्स्थम्बयथोत्तरम्बलिचतुष्टयम्

टीका ।

माध्यन्दिनषष्ठाध्यायमन्त्रं प्यपाकच्छन्दएवदृश्यतेशब्दक
ल्पद्वेमेपिदक्षिणदिगाचकत्वं न सर्वमस्मत्पापाचीशब्द
एवलिखितोस्तिअवाचीशब्दस्तुमतभेदेन एतदभिप्रेत्यैव
अपाच्यैदिग्गिनमद्वैतमुख्यं भवाच्यैदिग्गिनमद्वैतिकेचि-
द्वैतिवैतपरिशिष्टे महामहोपाध्यायकेशवमिश्रपादाच
भ्यदधुः । एवञ्चावेत्यस्यमध्यार्थत्वमत्वाऽऽहोमध्यऽष्ट
त्वस्यांसूर्यद्वैत्यवाचीति वदन्तोयोपदेवजौरस्वामिप्रभृत
योवभमुवेव । अस्त,वालोकिऽवाचीशब्दापि तथापिवेदा
नुसारिभिरपाचोशब्द एवपठनीयो वेदेतथेवप्राठनिर्ण
यादार्थ्यम्लेष्टाधिकरणमिहान्ताहायथायवमयं स्रुत्वं
वतीत्यवयवपदेन सुप्रसिध्दाम्लेष्टः प्रियङ्गुशामेवोपादा
नेप्राप्तिं आर्य्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वाद्देदीर्घशृङ्गानामेवमह
अन्तवाचतेष्वदर्शनान्निरोधस्यसमाविप्रतिपत्तिःस्यादिति
पूर्वपक्षोत्तरं सिद्धान्तसूत्रम् शास्त्रस्यावातन्निमित्तत्वा

मूलम् ।

तिवाक्रमः ततः प्राचीनावोतीद्विषाभिमुखः पातित
वामजानुः पितृतीर्षेन ब्रह्मादिवलीर्हन्त्रिषस्यान्दिसिं श्री
पितृभ्यः स्वधानमः इति पितृर्जलिन्दद्यात् ॥ ततो बलि
शेषानुलिप्तम्यावम्पञ्चाल्यब्रह्मादिषु लिभ्योवायव्याम् ।

ठोका ।

दिति ॥ तदाहुर्भट्टचरणाः । अविप्रतस्य शब्दार्थीयो
वेदेषूपलभ्यते । तत्रत्यनिर्णयान्तरास्ते के भवति निर्णय
इति ॥ शब्दार्थद्वयवार्थपदं शब्दस्याप्युपलक्षणम् न्याय
साम्यात् एवञ्च यथायच्छं स्मै कैरपि दीर्घशुका एवोपादेया
न कङ्कवस्तथाचापि वैदिके कर्मणि वेदानुमारिभिस्तरप्र
सिद्धोऽप्राचीशब्द एव पठनीयो नांवाचीशब्दः स्मै काचप-
शब्दभाषिण इति बोध्यमित्युक्तम् ॥ मध्ये च तस्य पुदिक्षु
दत्तानाम् बलीनामन्तराले । तेषाम् ब्रह्मादिवलीनाम् उत्त
रतः उत्तरप्रदेशे विश्वं भ्योर्देवेभ्यो नमः विश्वं भ्योभूतेभ्यो
नम इति द्वौ बली प्राक् संस्थौ । परंतयोरायुत्तरतः उक्-
सेनमः भूतानाम्पत्येनम इति प्राक् संस्थस्त्रिण्डियन्द-
द्यात् । एवमेव कर्कहरिहरवासुदेव वाचस्पतिमिश्र
केशवमिश्रादयः ठकुरदेवनाथश्रीदत्तकृष्णधरगणेश्वरो
पाध्यायादिभिर्बलिचतुष्टयमुत्तरोत्तरक्रमेण, लिखि-
तम् ॥ यद्यप्यत्राचारस्यापि ईदृशं विध्यन्त्यते तथापि

मूलम् ।

ओं यक्षोत्तरे निर्बलनमः इतिबलिशिषात्रसहितस्र-
लमुपवीतीदद्यात् ॥ ततोऽन्यदन्नमादायएहाहहिः
ओं देवामनुष्याः पशवेवयांसिमिहाः सयक्षोरगदैत्य

टीका ।

यक्षसूत्रानुमाय्याद्यएवपक्षः श्रेयानितिप्रतिभाति ॥
यक्षभूतानाम्पतयइत्यत्र चकारस्यन्वान्तर्गतमाहुस्तेऽ-
स्यात्सम्प्रदायविरुद्धाः । अत्रविश्वेभ्योदेवेभ्योनम इ-
त्यादिनैकार्णवबलिः विश्वशब्दस्यसर्वनाम्नोबुद्धिस्त्यापेक्ष-
त्वनमन्निहितदेवपदान्वयादिशिष्टं स्यैवदेवतात्वात्
यथात्वाद्दुष्पात्रौव तमालभेत्यत्र पात्रौवतशब्दस्यत्वा-
द्दुपदान्वयइति । एतेत्येवानुक्तविशेषाबलयोनमोन्ताः
कार्याः अमुष्मै नम इत्येवम्बलिदानव्यिंशीयत इति
छन्दोगपरिशिष्टवचनात् ॥ पात्रम् अन्नपात्रम् निर्णि-
ज्यवारिणाप्रक्षाल्य । उत्तरापरस्यांवायव्याम्, उत्तरस्या-
अपरस्याश्चदिशोऽन्तरालमित्वर्थेदिङ्गामान्यन्तरालइति
समासः निनयेत्, दद्यात् । इतिगृह्यार्थः ॥ अथव्यिंशि-
र्निर्गन्नेरपीतिप्रपञ्चयिष्यते ॥ . यक्षमवल्यमन्तरंविष्णु-
पुराणे । ततोऽन्यदन्नमादायभूमिभागशुचौपुनः दद्या-
दक्षिणभूतेभ्यः स्त्रियामुसमाहितः ॥ देवामनुष्याइत्या-
दिपञ्चगोत्रीमुक्त्वाइत्युच्चार्यनरोदद्यादन्नं श्वांसमन्वितः
भुविभूतोपकारायगृहीसर्वाश्रयोयतः ॥ इदम्बलिदान

टीका ।

ह्यर्थस्वेक्येति श्रवणात्सर्वशाखिमाधारणसप्तहोर्विमा
नाभावात्सर्वशाखाधिकरणन्यायाच्च ॥ अत्र इत्युच्चार्येति
इतिनापञ्चश्लोकाएवकरणत्वमप्रतीयते प्रत्येकमन्वयेऽ
च्चार्य्यदद्यादितिपदयोरावृत्तिकल्पने वाक्यभेदापत्तेस्त
स्मात्पञ्चश्लोकैकएववलिः अत्रन्दद्यादित्यत्रविधेयगतत्वे
नैकत्वसङ्गायाविवक्षितत्वाच्च ॥ एवमेवाचारादर्शप्रदी
पचिन्तामणिप्रभृतयः । तथा । श्रवणालालविहङ्गाना
म्भुविदद्यात्ततो नरइति अत्रान्ये पिकतिपयेयाश्चास्तथा
चमनुः ॥ शुनाञ्चपतिनानाञ्चश्रवणाम्यापरोनिशान्
वायमानाङ्गुमीणाञ्चशनकैर्निःक्षिपेद्बुवीति ॥ चण्डा-
लश्रवणचोर्भेदस्तुमनौ व्यक्तस्तथाहिशूद्राद्ब्राह्मण्याञ्जात
श्चागडालः क्षत्रकयायाञ्जातः श्रवणपाकइति त्यागवाक्ये श्रव-

मूलम् ।

सङ्काः ॥ प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्तायेषां नमिच्छन्ति मया
प्रदत्तम् ॥ १ ॥ पिपौडिकाकौटपतङ्गकाद्याबुभुक्षिताः
कर्कशनिबन्धवद्वाः ॥ प्रयासुतेऽस्मिन्निदमया नमोभ्यो
विहृष्टमुखिनोभवन्तु ॥ २ ॥ येषां नमता नपितानवन्तु
नैवां नमसिद्धिर्न तया नमसि । तत्तु प्रयेऽन्नम्भुविहृतमेत

टीका ।

षष्ठेभ्य इति क्वचिद्व्यतिरेकस्य तस्य चासङ्गतः मनुना क्लृप्तः श्रवणकृ
 त्स्त्वैवोपादानादन्तर्गवः श्रवणभ्योनम इत्येव प्रामाणिक
 पुस्तके पाठः ॥ आचारविधौ के श्रवणपाणिमहामहोपाध्या
 यास्तु श्रवणकः श्रवणः श्रवणगतिवयः पर्यायास्तत्र यथोप
 देसं प्रयोग इति निर्णयार्थं प्रयोगलेखनाऽवसरे श्रवणभ्यो
 नम इत्येव लिखितवन्तः मातङ्गण्डेयपुराणे श्रवणपादीना
 मिति पाठदर्शनात् श्रवणभ्य इत्येव प्रयोज्यं श्रवणमिति
 निर्देशस्त्वगमविधेरनित्यत्वान्न दुभावेनार्थ इत्येके इति
 द्वैतविषयप्रकाशमधुसूदनसहामहोपाध्यायाः ॥ ततो
 व्यासः । ऐन्द्रचारुणवायव्यायाम्यावैनैर्कृतास्तथा ॥

मूलम् ।

ते यानुद्विष्ममुदिता भवन्तु ॥ ३ ॥ भूतानि सर्वाणि
 तच्चान्नेतद्विष्ममुद्रियतोऽन्यदस्ति ॥ तस्माद्विष्म
 तनिकायभूतमन्नमयच्छामि भवाय तेषाम् ॥ ४ ॥ चतु
 र्विंशोभूतगुणोऽयं तदस्थितायेऽखिलभूतसङ्गाः ॥
 तप्तार्धमन्नं हिमया विरुष्टन्तेषामिदन्ते मुदिता भवन्तु ५
 इति धूम्रौषधभिः श्लोकैरेकमेव बलिन्दद्यात् ॥ ततः श्रीं
 श्रवणो नमः श्रीं चाण्डालो नमः श्रीं विहङ्गे नमः
 श्रीं वृत्तितो नमः श्रीं श्रवणभ्योनमः श्रीं पापरो गिभ्यो
 नमः श्रीं वायसेभ्यो नमः श्रीं क्लृप्तेभ्यो नमः इति प्रत्येकं

मूलम् ।

शनकैर्निःक्षिपेत् ॥ ततः श्रीं ऐन्द्रवारुणवायव्याना
म्यावेनैर्ऋतास्तथा ॥ वायसाःप्रतिगृह्णन्तु भूमौपिण्डं
मयार्पितम् । इत्येकं बलिन्दत्वा श्रीं श्वानीदौश्या
वशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्वा
तामेतावहिंसकौ । इत्यपरं बलिन्दत्वात् ॥ सर्वा

टीका ।

वायसाःप्रतिगृह्णन्तु भूमौपिण्डंमयार्पितम् ॥ श्वानी
दौश्यावशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ॥ ताभ्यामपिण्डंमया
दृष्ट्वा मि स्यातामेतामेतावहिंसकौ ॥ इत्यनेनविधाने
न बलिमप्यद्यादुपस्पृशेत् ॥ वायमवलिदानमर्थं वा
स्याइत्येव पाठोयुक्तो न तु सौम्या इति पौर्वमास्त्रास्त्रा
योगे वायसाः पञ्चजक्षिरे ॥ इन्द्राश्ववत्तथा दायोर्व्यमाद्
यच्च निर्ऋतेरित्यवयमात्काकोत्पत्तिश्च बात्सोमस्तदुत्प
त्तेः कचिदप्यश्ववत्तथा आश्वनायनगृहेपि वास्त्रा इत्येव
पाठो दृश्यते अत एव सर्वे प्रामादिकमैयिषनिबन्धनीयान् ॥
इत्येवैकवाक्यतया लिखन्ति स्म ॥ एतेन सौम्या इति पाठः
आङ्गिरसतत्त्वाचारमयूख हरिहरपठितकामधेनुपितृदधि
तादिधृतोपि हि य एवेति दिक् ॥ अथ नित्यप्राप्तमिति ।
इदमपि पितृवत्प्राप्ततया च कर्त्तव्यं प्राप्त्वापि पितृवत्प्रा
प्त्वापि त्रिर्बलिरवापि वेति ॥ आह नित्यप्राप्तम् ॥ मनुः

दद्यादहरहः श्रावमन्नाद्यो नोदकेनवा । पयोमूलफले
 र्व्यापिपितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ भविष्ये । नित्यश्राव
 मदैवस्याहर्निशापिगण्डवर्जितमिति ॥ दक्षिणापिगण्डा
 भ्यार्व्यर्जितमित्यर्थः अद्विविवेकीरुद्रधरोपाध्यायास्तु हत
 र्व्यैकमदक्षिणमिति वाक्याहर्निशाया आवश्यकत्वे नोक्त
 वाक्यमन्यथाव्याचक्षते तथाहर्निशश्रावमदैवविश्वदेव
 रचितस्मिण्ड रहितस्रुकार्यं दक्षिणाचर्दयेति एवञ्चा
 पात्रकेपिनित्यश्राव दक्षिणादातव्यं च आङ्गिकतत्त्वश्राव
 पञ्चर्वापष्टभक्तादिष्वप्येवमेव ॥ स्मृतिमार्ग हरिनाथ
 महामहोपाध्यायास्तु सपात्रके नित्यश्राव दक्षिणादानं
 लिखन्तिस्म ॥ मदनपारिजातेष्वेवम् ॥ तमिमन्दं
 क्षिणादानपञ्चम्बह्वीनानुमन्यन्ते दक्षिणापिगण्डवर्जित
 मूलम् ।

नबलीनुपस्पृशेत् । अथ नित्यश्रावम् । ओं अपवित्रः
 पवित्रोवेतिमन्त्रं च पुण्डरीकाक्षं स्मृत्वा श्रावद्रव्याणि
 सिक्ता प्राप्नुयुः कुशवयतिलजलैः ओं अंदा नित्यश्राव
 महर्हरिष्ये । इति सङ्ख्या गायत्रीन्विर्ज्यपित्वा ओं
 देवताभ्य इति विर्ज्ययेत् । ततोऽपमव्यं कृत्वा पातित
 वामजानुर्दक्षिणाभिमुखः ओं अद्यामुक्तगोत्रपितरमुक्त
 शर्मन्निदमासक्तस्वधा इति मोटक तिल जलैरसृज
 म्पित्रे दद्यात् । एवं पितामहादिभ्यः पञ्चभ्यः ततः ओं

टीका ।

मितिनिषेधविशेषवाक्येसम्भवत्येकशक्यत्वं वाक्यभेदे
नान्वयस्यमीमांसाविरुद्धत्वात् । इदमेवश्रीदत्तोपाध्याय
गणेशोपाध्याय वाचस्पतिमिश्र शङ्करमिश्रादीनाम्ना
तम् । आचारोप्येवम् । काशीखण्डे । नित्यश्राद्धम
दैवस्यादर्घपिण्डविज्जितम् ॥ दक्षिणारहितगत्वेतद्वा
हभोक्तृव्रतोष्णितमिति । पिण्डनिषेधादेवावाहनाम्नो
करणादिनिवृत्तिः । नात्रभृश्वाम्यन्नदानमपिमहायज्ञा
न्तर्गतत्वाच्छ्राद्धत्वं नविधानाभावात् । अत्र सेक
सङ्कल्पजपासनतिलक्षेपान्नोत्सर्गजपा आवश्यकःपुष्प
चन्दनादिदानह्वाम्यमितरत्तुनास्ताव । क्वचिन्नित्ये
ऽन्नहीनमितिपाठापिदृश्यते । श्राद्धपक्षे । नित्यश्राद्धं
कृत्वा नित्यदेवपूजादिनकार्यं श्राद्धान्तानिकर्माणीति
वचनादित्युक्तम् काम्यन्तुकर्तव्यमेव अतएवनित्यश्राद्धा
नन्तरमपिशिष्टानाङ्गुपतङ्गागयागदेवप्रतिष्ठादानुष्ठानन्न
विरुद्धात् । पार्व्यादिनेनित्यश्राद्धकार्यमित्याहशूत्र
पाचिश्राद्धविवेकमदनपारिजातयोर्भार्गवदेयपुराणम् ।
नित्यक्रियांपितृभानुर्कोचिदिकृन्तिसत्तमाः । नपितृभानु
न्यैवान्येषांपूर्ववदाचरेदिति । नित्यक्रियां नित्य
श्राद्धम् । पितृभानुश्राद्धदिनेकेचिदिकृन्तिकेचिन्नशिवैश्वर्य
देवादिकांपूर्ववत्कुर्यात् । इदमत्रव्यवस्था । यत्रपार्व्या

टीका ।

दिनेभित्वाग्राहदेवताः षट्पुरुषादृष्टाभेवन्तिनतत्रनित्य
ग्राहं वक्ष्यसाव्यं त्रिकैकोद्दिष्टादिषुतेनेष्टास्तं वक्ष्य

मूलम् ।

अपहृतादृष्ट्यादिनातिलान्विकीर्यं ओं आयन्तुन इत
पठित्वा ओं अद्यामुक्तागोत्र पितरमुक्तागोत्रं तानिगन्ध
पुष्प धूपदीपताम्बूलानितेस्त्रधा इतियथाभस्मवह्न्यादि
दद्यात् । एवंम्यतामहादिभ्यः । ततोऽन्नपातेगायत्रा
चतुरस्रं मण्डलं कृत्वाऽन्नम्यरिविष्य तत्रमधुदत्त्वा ओं
मधुवातेतिष्ठ चम्यठित्वा पादमालभ्य ओं पृथिवीतेपात्र
मित्वादि ओं इदं विष्णुरित्यादि ओं कृष्णकव्यमित्यादि
अपठित्वा ओं इदमन्नमित्यन्नं इमांश्चानृत्यमुदमाज्य
मितिष्ठते इदं हविरिति पुनरन्नं चाहुषन्निवेश्य ओं अप
हृतादृष्ट्यादिनातिलान्विकीर्यं ओं अद्यामुक्तागोत्रपितर
मुक्तागोत्रमन्नं सतिलकोस्त्रधा इति मोटकादिभिः
पिबेऽन्नन्दत्वा पितामहादिभ्यः पञ्चभ्योदद्यात् । ओं
देवताभ्य इति विज्यपित्वा ओं प्रमादात्कुर्वताहर्षोति
अपठित्वा तदन्नम्राक्षायप्रतिपादयेदिति ततः ओं
इदमन्नमनुष्येभ्यो हन्ता इति कुशवतिलजलैः प्राजापत्य
तीर्त्वेन निषीत्तुदक्षुषोमं नुष्यानुहिष्याकिञ्चिदन्नन्दद्यात्

टीका ।

मिति । तथाच । चमत्कारखण्डे । नित्यश्राद्धश्रुत्वा
तत्प्रसङ्गाद्यवसिङ्गाति । श्राद्धान्तरेकृतेऽन्यन्नमित्यत्राज्ञ
प्रज्ञापयेदिति । वैश्वदेवादिकमपि पार्ष्णीतोत्तरमेवकार्त
व्यं वैश्वदेवन्तः कुर्यान्नित्ये श्राद्धकर्माधीतिवचनात्
पितृभ्यस्तर्प्यं विधिवदिति न्दद्याद्विधानतः । वैश्वदेवन्त
तः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मण तर्पणमिति वचनात् । एतद्
शक्तावाहकन्दोगपरिशिष्टे । अप्युक्तं यथाशक्तिकश्चि
दन्नस्यैवाविधिः । पितृभ्योऽथमनुष्यैभ्यो दद्यादहरहर्द्विजः
पितृभ्य इदमित्युक्तास्वधाकारमुदीरयेत् । इति कारक
नुष्ये भ्यस्तदन्तेनिनयेदपइति । एवञ्च श्रीं इदमन्नं
पितृभ्यः स्वधा इतिलघुं नित्यश्राद्धप्रयोगम्वहवचाचरन्ति
अपरेतु पितरो देवता इत्यादौ पितृत्वपितामहत्वादिना
पृथगेवत्यागोद्दिश्यत्वरूपदेवतात्वस्य सर्वैर्निर्णयान्मिलित
देवतात्वपक्षस्य श्राद्धकल्पादि प्रामाणिकनिबन्धे मुख्यसं
नादमुक्तामुक्तगोत्रैस्तत्तुभ्यमन्नं स्वधा नम इति वचनवि
रोधाच्चोक्तलघुनित्यश्राद्धप्रयोगोऽप्रामाणिक एव ततश्च
श्रीं चमुक्तगोत्राः पितृपितामहप्रपितामहाचमुक्तामुक्ता
मुक्तशर्माश्चोऽमुक्तगोत्रामातामहप्रमातामहहहप्रमाता
महाचमुक्तामुक्तामुक्तशर्माश्च इदमन्नं स्वधा इत्येवमत्र
र्त्ति त्वश्राद्धप्रयोगो युक्त इति वदन्ति चाचारसूत्रमवगाह्यस्यै

ततो मनुष्ययज्ञमाह । इदमन्नमिति नमः स्वस्तीति सूत्रे
 वषट्शब्दस्योपलक्षणात्वाद्दन्तशब्दयोरेपि मनुष्ये भवत्वव
 चतुर्थीगोक्तनाथोपाध्यादादयोप्येवम् । पारस्करः । उह
 त्वायम्ब्राह्मणायावनेनित्यदद्याद्दन्ततदिति । यदि साक्षा
 दब्राह्मणायादन्तदीयते तदा इदमन्नमनुष्याय हन्तते इति
 वाक्यकार्येण न दम्भावे मूलोक्तरीत्या । केचित्त्वन्नमनुष्य
 पदेन मनकादौ नामेव यज्ञं तर्पणे तथा निर्णयादतएव
 इदमन्नं मनकादिमनुष्येभ्यो हन्तति वाक्यम्बहवः प्रयुञ्जत
 इति वदन्ति । यद्यपी द्रव्यं न्नवत्पदनन्तरमेव पारस्करे
 योक्तन्तथापि काम्यवलिदानानन्तरमेव कार्यं नैकस्मिन्क
 र्माचिते कर्मान्यजायते यत इति कण्टो गपरिशिष्टात्
 एवं नित्यश्राद्धाधिकारिणापितदनन्तरमेव कार्यं पितृ-
 मूलम् ।

ततो यतिर्ब्रह्मचारिणे चोपस्थिताय भिक्षां दद्यात् ।
 अथ गोयासदानम् । श्रीसौरभेयः सर्व्वहिताः पवित्राः
 पुण्यराशयः । प्रतियुक्तमेवासावस्त्रैः लोकमातरः
 इति मन्त्रेण साग्नं घासमुष्टिं परस्वगवेदयात् । इति गो
 यासदानान्तप्रयोगाः ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥

टीका ।

श्रीधमनुष्येभ्यो दद्याद्दहरहर्दिज इति क्रमविधायककण्टो
 गपरिशिष्टात् भिक्षामिति । विष्णुपुराणे । दद्या

टीका ।

अभिज्ञानत्रयपरित्राड्ब्रह्मचारिणाम् । स्वेक्ष्याचबुधो
दद्यादिभवेसत्यवारितम् । तथा । व्याधितस्यान्नहीनस्य
कुटुम्बात्पूच्य, तस्य च । अध्वानज्वाप्रपन्नस्यभिन्नाचर्या
विधीयतइति । यमः ॥ हस्तदत्तात्तुयाभिज्ञासलिलं
व्यञ्जनानिच । भोक्तात्वशुचिताय्यातिदातास्वर्गान्न
गकतीति । एतावताग्रन्थे न वाजसनेयिनांस्नानादि

मूलम् ।

अथ कन्दोगानानंरसिंहपुराणीयस्नानविधिः । शुचौ
देशकुशमृत्तिलानभ्य, ज्यमंस्थाप्य मृत्तोयेनदेहंप्रक्षाल्य
स्नानशाटीमंशोध्द्विह्राचम्य शनैर्जलंप्रविश्यवरुणमप्य
तिन्नत्वा हरिंबुधशस्मरन् स्नातमिस्नोतोभिमुखस्तडागा
दौमूर्याभिमुखः शरवत्तिराप्रवत् ततस्तोरंसमामाद्या
चम्य ओं उपास्म्यगायतानरःपवमानायन्तवे । अभि
देवां॥ इयच्छते । ओं अभितेमर्धनापयोऽथर्वी॥

टीका ।

कमांस्य, क्ष्वाऽधुनाकन्दोगानान्तानिप्रक्रमते अथ कन्दो
गानामिति ॥ आधुनिकैश्चकन्दोगैः प्रायेण नरसिंह
पुराणीयस्नानविधेरवानुष्ठानात्पुनस्तमेवाह नरसिंह
पुराणीयस्नानविधिरिति ॥ नरसिंहपुराणम् ॥ विधिं
स्नानस्यवक्ष्यामिसमामात्पापनाशनम् । स्नात्वायेन

विधानेन मद्योमुच्येत किञ्चिद्विषात् ॥ ज्ञानार्थमृदमा
नीयश्चक्ष्णां कुगतिलेः मह । मुमनास्ततो गच्छन्तर्दी
शुद्धां नो रमाम् ॥ नद्याश्च विद्यमानायां न ज्ञायादन्य
वारिणा । न ज्ञायादत्यतोयेषु विद्यमाने बह्वदके ॥
नद्यांस्रवणां ज्ञायात् प्रतिस्रोतो द्विजोत्तमः । तद्वा
गादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं ज्ञानमाचरेत् ॥ शुवौर्देशममभ्युत्थ
स्थापयेत्कुशमृत्तिलान् । मृत्तोयनस्वकन्दहस्वहिः प्रचा
त्ययवतः ॥ ज्ञानशाटोच्चसंशोध्य कुर्यादाचमनम्बुधः ।

मूलम् ।

अग्निप्रयुः । देवन्देवाय देवयुः ॥ ओं मनःपवस्व शङ्खे
शङ्खनाय शमवर्त्ते । शंराजन्नोषधीभ्यः ॥ इति त्वचन
कुशापस्थतोयेनात्मानमभ्युत्थमृदमादाय ओं इदं त्वि
ष्णुर्विचक्रमेवेधानिदधेपदम् ॥ समृद्धमस्य पांमुले ॥
ओं वीषिपदा विचक्रमेविष्णुर्गोपाचदाभ्यः ॥ अतो ध
र्मो विधारयन् ॥ ओं विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि
पश्यन्ते ॥ इन्द्रस्वयज्यः सखा ॥ इति त्वचनमृदागाता
व्यालभ्य नारायणमन्त्रं स्मरन्मूलं प्रविशेत् । ततः ऋषम
र्षेण सूक्तस्याचमयन् ऋषिरनुष्टुप्कन्दो भाववृत्तो देवता

टीका ।

अग्नैर्जलं प्रविश्याय न मे ह रुचमप्यतिम् । हरिमेव स्मरन्बु
धानि मर्कं चरवज्जले ॥ ततस्तीरं समासाद्य अपचाचस्य

यत्नतः ॥ त्वमर्थहरुणन्देवन्तैर्मन्त्रैः पावमानिभिः ।
 कुंशाग्रस्थेन तोयेन प्रोज्झ्यात्मनं प्रयत्नतः ॥ आलभेन्मृत्ति-
 काङ्क्षाते दुष्टं चिन्मरुतिद्विजः ॥ ततो नारायणन्देवं संस्म-
 रन्प्रविशेज्जलम् ॥ निमज्ज्यान्तर्ज्जलसम्यक्त्तुः प्रठेद्वचमर्ष-
 मिति ॥ मन्त्रत इति ॥ गायत्रीमन्त्रेण सावित्रानुमन्त्रितं
 मूलम् ।

ऽत्र त्रैधावभृथे विनियोगः ॥ श्रीं ऋतञ्च सत्यञ्चाभीष्टा-
 न्नपमोऽध्यजायत । ततो राजा जायत ततः समुद्रोऽर्णवः
 समुद्रादर्णावा दधिमर्च्यै त्मरोऽजायत । अहोरात्राणि
 विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । मूर्त्या चन्द्रमसौ धाता यथा
 पूर्वमकल्पयत् । दिवश्च पृथिवीश्चान्तरिक्षमयोस्वः ॥
 इति जले निमग्नस्त्विर्ज्जपेत् ॥ इति नरसिंहपुराणीय-
 स्नानविधिः ॥ अथ वेदपारां गाणां ऋन्दोगानाङ्गोभिलीय-
 स्नानविधिः ॥ तत्र प्रथमम् श्रीं पावकानः सरस्वतीवाजि-
 भिर्यजिनीवती । यज्ञं च पुष्टिदायकम् । इति मन्त्रेण
 तीर्थं त्रयमर्च्यः तत्ततः पूर्वस्थापितमृद्भागेन पादावारम्भ-
 नाभिपर्यन्तं वामहस्तेनैव त्रिप्रक्षाल्यापरमृद्भागेन दक्षिण-
 हस्तेन शिरः सक्तत्पुत्राण्यहर्तीयमृद्भागेन दक्षिणहस्तेनैव
 नाभिरुद्धं कृत्वा देवीद्विप्रक्षालयेत् । ततो हिराचम्य ब्रह्म-
 मूलम् ।

शिशोयज्ञोऽवीती प्राङ्मुख उद्गृह्यो दाक्षयहस्तः समाहि-

तः ओंभुः ओंभुवः ओंस्वः ओंमहः ओंजनः ओंतरः
 ओंसत्यम् ओंतत्सवितुर्वरेण्यम्भर्गोदेवस्यधौमहिधियो
 योनःप्रचोदयात् ॥ इतिसंस्कृज्जपित्वामप्रकृत्यःमावित्रा
 नुमन्वितमुदकंसकृदावभ्य यथाविध्यावमेत ॥ ततो

टीका ।

सकृदुदकमाचामेदिति गोभिलैकवाक्यतानुरोधात् ॥
 पावमानिभिरितिवक्ष्यमाणयुक्तापावमानीपदेनोपास्मै
 गायनेत्यादिकृत्यपरिग्रहइति ॥ गोभिलीयस्नानमन्त्रे
 धियावसुरिति । अत्रकचित्पुस्तकेधियावस्वितिपाठः ॥
 गुणविष्णुभार्य्यं पि पुस्तकभेदेन पाठभेदोव्याख्याभेदश्च
 दृश्यते । यथासंख्यतीनद्वीपावकापावनीवाजिनीवती
 वाजोन्नंतत्कारणतयांवाजिनीपृथ्वीतद्वतीनोऽस्माकंयज्ञं
 वष्टुवहतुशर्जभिः साधनैः बाजांअन्नानिअत्रे नचात्रका
 रणभूतामृदचाप्रश्नलक्ष्यन्ते । धियावसुरिति । धीगच्छः

मूलम् ।

भिमतदेवतांस्मृत्वा ओंसहस्रगीर्पांपुरुषःसहस्राक्षःसह
 पात् । सभूमिंसर्वतोदृत्वात्यतिष्ठदृशाङ्गुलम् ॥ ओं
 छतवतीभुवनानामभिधियोर्वींपृथ्वीमधुदुधेमुपेशमा ।
 व्यावापृथिवीवरुणस्यधर्मणाविष्कभिते प्रजरेभूरिरेतमा
 ओं अश्वक्रान्तेरथक्रान्तेविष्णुक्रान्तेवसुम्भरे । मृत्तिके
 त्वाङ्मृगक्रांसिप्रजयाचंधनेनच ॥ इत्याभिकर्तृभिर्मृत्ति

कामादाय । ओं इदं विष्णुर्विचक्रमेवेधानिदधेपदम्
संमृदुमस्यपांसुले ॥ ओं त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गो
पाचदास्यः । अतोधर्माणिधारयन् । ओं विष्णोः कर्मा
णि पश्यतयतोव्रतानिपश्यन् । इन्द्रस्ययुज्यः सत्त्वा । ओं
तद्विष्णोः परमस्य दंसदापश्यन्ति सूरयः । दिवीवचक्षुरा
ततम् । ओं तद्विप्रासोविपन्यवोजागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्ग्यत्परमस्यदम् ओं च नो देवाश्च वन्तु नो यतो विष्णु
र्विचक्रमे । पृथिव्या अधिसानवि । इति षड्भुवनतां
मृदंसंमृज्य ओं उदयन्तमसस्पृज्योतिः पश्यन् उत्तरम्
स्वः पश्यन् उत्तरम् देवन्द्रेण वासुदेव्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ।
ओं उदुत्तमव्वंरुणपाशंमस्मदवाधमव्वंमध्यमंशथाय ।
अथादित्यव्रतेवयन्तवानागमोर्दितयेस्याम । इत्येता
भ्यान्तयामृदाउर्होपाणीप्रतिलिप्य आदित्यमवेक्षते ।
ततः ओं उदृतासिवराहेण कृष्णानशतबाहुना । मृत्ति-
केहरमेपापय्यन्मयादुक्कृतदृढम् ॥ आरुह्यममर्गां
निसर्व्वपापमममोचय । ओं अमोसिप्राणतहतम्बुवी
म्यमाह्वोसिसर्व्वमनुप्रविष्टः सामजरांरोगमपमृज्यगरी
रादपामपधिमामृथानइन्द्र ॥ इत्याभ्यान्तयामृदापा

टीका ।

कर्म्मवचनः सारस्वतमन्त्राभ्यानेन कर्म्मणासहवसतीति
तथोच्यते । वसुरितिवसेरीणदिकउरिति । वसिति

पाठेयस्तु वमुधनञ्च धियात्ताः करणेन वटुकामयतामृशं
प्राकृतम् । सामवेदः संज्ञतायानुधियात्तुः इति सवि सग्ने
एव पाठो दृश्यते मृद्गुहं मन्त्रं सर्वतो हृत्यंति । इत्यापरि
वार्य्यं त्यरीगुणविष्णुताञ्चाख्यातः साध्यन्ति नो यपुरुष
मूलम् ।

दावारभ्यगिरः पर्य्यन्तान्यङ्गान्यनुलिख्येत् ततः पुनर-
नेनैव विधितामृदानाद्यङ्गाभिमर्शनात्तद्वत्त्वा श्रीं गात्र
द्यिङ्गाममन्यवः सजात्येनमरुतः सवन्धवः । । रिहते ककु
भोमिथ । इत्यनेन राटावारभ्यगिरः पर्य्यन्तान्यङ्गानि
गोमयेनाभिस्पृशेत् ततः श्रीं ऋतञ्च सत्यञ्चाभीहात्तप
मोहाजायत ततो राताजायत ततः समुद्रोऽथर्णवः
समुद्रादर्णवादधि । सञ्ज्वंस्मरो यजायत यहोराताणि
विदधद्दिश्वस्यमिपतो वशीसूर्य्याचन्द्र ममोधातायथा
पुञ्चमकल्पयत् दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथोत्तः ॥
इति तीरेति र्ज्येतेत् । ततो भिमतदेवतां स्मृतवानाभि
माचञ्जले प्रविशेत् ततो वस्यमाणवतुर्हं शङ्कभिः पवित्रेण
गिरसि जलं क्षिपेत् श्रीं शन्नो देवीरभिष्टये शन्नो भवन्तु
पीतये । शय्यो रभिस्रवन्तु नः । श्रीं आपो हिष्ठा
मयो भुवस्तानजर्ज्येदधातन । महेरवाय चक्षसे ॥ श्रीं
वोष्टुः शिवतमो सस्रस्य भाजयते हवः । उशतीरिवमा-
तरः । श्रीं तस्माच्चरद्गमामवो वस्य वया यजिन्वथ ॥

आभोजनयथाचनः श्रीं उरास्मै गाय तानरः पवमानाये
न्दवे । अभिदेवं ॥ इयच्छते ॥ श्रीं अभिते म
धुनापयोशर्वाभोयगिप्रयुः । देवन्देवायदेवयुः । श्रीं
सनः पवस्वशङ्खवेगञ्जनायजमर्चते । शंराजन्नीषधीभ्यः ॥
श्रीं तरत्समन्दीधावतिधारामुतस्यम्वसः । तरत्समन्दी
धावति ॥ श्रीं उखावेद्वसूनास्मर्त्यस्यदेव्यवसः ॥
तरत्समन्दीधावति ॥ श्रीं ध्वसुयोः पुरुषन्त्यिरामइसा
निदृष्टहे । तरत्समन्दीधावति ॥ श्रीं आययोस्त्रिंशत
जनासइसानिचदृष्टहे । तरत्समन्दीधावति ॥ श्रीं
एतोन्विन्द्रंस्तवामशुहंशुहं नभाम्नाशुहंरुक्थैर्वाहधांसं

टीका ।

मूर्त्तं तु पृथ्वेति पाठः ॥ विष्णुर्गोपादिति । यद्यप्यस्मिन्मा
न्त्रे क्वचित्पुस्तके विष्णोर्गोपादिति पाठः एवमयिममन्त्रे प
म्यशेदत्वपश्यसेदिति पाठः गुणविष्णुभाष्ये विपुस्तकभे
देन पाठभेदो व्याख्याभेदश्च दृश्यते तथापि प्रामाणिकाङ्गि
कपुस्तकानुगामी सामवेदसंहितानुसारी च मूलोक्तः पाठः

मूलम् ।

शुद्धे राशीर्वान्ममत्तु । श्रीं तमुद्वामयस्त्रिरुद्रमु
क्थानिवाहधः । पुरुष्यस्वर्षीस्यासिषासन्तोवनामहे ।
श्रीं नक्किन्द्रत्नदुत्तरं नभ्यायो जसिहवहन् । नक्षे

वर्यंयात्वम् । ततोवस्यमावविधिनाप्राच्यामवयं
 कृत्वासहस्रशीर्षत्वादिव स्युरुषश्चविरनुष्टुप्छन्दो
 विष्णुर्देवताऽन्तर्ज्यलंजपेविनि योगः श्रींसहस्रशीर्षापु-
 रुषःसहस्राक्षःसहस्रपात् । सभूमिंसर्वतोहृत्वाऽत्यति
 सहशाकुलम् । श्रीं त्रिपादृर्हउदैत्युरुषःपादोस्यं हाभ-
 वत्पुनः ततोविध्वङ्गव्यक्रामत्साशनानगनेचभि । श्रीं

ट्टीका ।

पवित्रेनशिरसिजलंविपेदिति । गोभिलः । नाभिमात्रे
 जलेस्थित्वाशन्नोदेव्यापोहिष्ठीयाभिः पावमानोभिस्तर
 त्समन्दीभिरेतोन्विन्द्रन्तमुष्टवामनकिङ्करत्वादुत्तरमित्या
 भिरङ्गभिःपवित्रवतीभिर्भार्ज्यंयदिति । पवित्रवतीभिः
 कुशपवित्रयुक्ताभिः सूत्रोक्तचतुर्दशङ्गभिर्जलेनशिरसि
 मूलम् ।

पुरुषएवेदंसर्ज्यंयैहूतय्यंश्चभाव्यम् । पादोस्यविश्व
 भूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि । इत्यन्तर्ज्यलेजपेत् ।
 ततोमौगीस्रोतसिस्रोतोऽभिमुखस्तडागादौचसुर्य्याभि
 मुखः शरवतिराग्नवेत् । ततोहिराचम्यपुनः शन्नो
 देव्यादिभिःपूर्ववद्विरसिजलंजपेत् । इतिगोभिर्षी
 यज्ञानविधिः । अथछन्दोगानांसन्ध्यावन्दनम्

ट्टीका ।

माज्यंनङ्कार्यमित्यर्थः एतेनपवित्रवतीभिरित्यनेनपेवि

मूलम् ।

ऐशान्याभिमुखोभूत्वा द्विरावम्यगायत्रीमन्त्रं च शिखा
म्वद्धावामेपाशौबङ्गन्कुशान्द्विषेऽनामिकाप्रथमपर्वणि
पवित्रम्भृत्वापुनराचम्य अचमर्षयत्सुक्तस्याचमर्षयत्तद्वि
रनुष्टुप्छन्दो भावहृत्तोदेवताऽऽश्रमेधावभृथेविनियोगः

टीका ।

अन्तेवित्तमित्यादीनां पवित्रपदवतीनामृचाङ्गहृथमि
तिमतंप्रत्युक्तम् । एवंमाञ्जनात्पाक्प्रपद्ये वरुणमित्या
दिनातीर्थावाहनमप्ययुक्तम् तस्यशङ्कज्ञानकल्पप्रविष्ट
स्यात्रमम्बस्याभावादसम्बद्धव्यवायापत्तेर्गोभिलीयक्रम
विरोधाच्च । अत्रपावमानीपदंपवमानसम्बन्धिकृत्परं
बहुवचनन्तुकपिपुष्पाधिकरणन्यायात्तत्त्वपर्यवसितंता
स्वपिकाण्डादिपठितानामेवतिष्ठणामुपादानंकपालाधि
करणन्यायात्तेन उपास्मैगायतेत्यादिकृत्त्रयपरिग्रहः
केचित्तुपावमानोपदेनयः पावमानीरित्यादिकाः पाव
मानीपदयुक्ताःषड्वचःपरिगृह्यन्तेअतएवगुणविष्णुभाष्ये
प्यस्मिन्नवसरेताएवकचोव्याख्या तादृत्याहुस्तन्नलक्षणा
पत्तेः अतएवसमुच्चयपञ्चोपनयुक्तः तरत्तममन्दोभिरिति
कृत्चतुष्टयस्यग्रहसंगोतमादि स्मृतिषुतावतएवपावन
त्वेनकीर्तनादिति । नकिञ्चन्द्रेति अस्मिन्नमन्त्रे नकथा
पौंसिष्ठवह्नितिकचित्पाठः ॥ छन्दोगान्नांसध्यावन्दन

मूलम् ।

शौं ऋतञ्चसत्यञ्चाभीष्टात्तपसोध्यजायत ततोराजाजा
यत्त ततःसमुद्रोचर्चवः समुद्रादर्चवाद्घिसर्वैस्सरोच
जायत अहोरात्राच्चिविदधद्विष्वस्य मिषतोवशोसूर्या
चन्द्रमसौधातायवाधूर्ध्वमकल्पयत् दिवञ्चपृथिवीञ्चान्त
रिचमयोत्सःइतिजलमभिमन्त्राग्रामेत्ततोद्दयंनाभिं

टीका ।

मिति ॥ तत्रसाधारणविषयावाज्रमनेयिमन्त्राप्रकरण
एवद्रष्टव्याः विशेषास्तुवक्ष्यन्ते ॥ तत्रकण्डोगानाम्मूल
सन्ध्यावन्दनवक्ष्यैवमुख्यत्वादुपस्थानपर्यन्तांसन्ध्यापि
दृढतर्पणञ्चजलेकृत्योत्थैर्यधौतेवाससीपरिधाय गायत्री
अपोत्रह्मवस्त्रस्यलेकार्थः । शीतालुतयावातूलतया
वास्थलेसन्ध्यावन्दनेष्यमुमेवक्रममाद्रियन्तेसामगाः तर्प
णानधिकारिणस्तुसन्ध्यावन्दनानन्तरमेवगायत्रीजपमा
चरन्तीतिबोध्यम् । कण्डोगानामप्रमर्षणसूक्तप्राज्ञाया
मयोरेवष्टप्यादिस्मरणन्नान्यत्रअविधानात् तयोस्तुअवि
दित्वातुयःकुर्याद्याजनाध्यापनञ्चपम् । होममन्त्रार्जला
दीनितस्य बाल्यफलम्भवेदितियाज्ञवल्क्यवचनं ब्रह्माऽऽ
मनंनियस्यासूतृमृत्वाचर्यादिकन्ततः । सन्निमीलित
हृष्ट्मूनीप्राणायामान्समभ्यसे दितिबृहस्पतिवचनञ्चप्र
माणम् ॥ अन्तर्जलादीनिजलमध्ये क्रियमाणान्यधम

मूलम् ।

स्कन्धौचस्पृशेत् ततः श्रीं चापोमामभिरक्षन्तु इति वारि
चात्मरक्षां कृत्वा श्रीं हारस्वप्नस्य कर्षिर्गायत्रीकन्दोऽग्नि
र्देवताशुक्लोवर्णः सर्वकर्म्मभारम् विनियोगः ॥ सप्तम्या
हृतीनां प्रजापतिर्क्षिर्गायत्र्याग्निगनुष्टुबह्वहृतीपंक्ति
विदुष्यगत्वचन्दस्त्रिन्निवात्वादित्यस्य सप्ततिवरुचेन्द्रविश्वे
देवादेवताः प्राचायामेविनियोगः, गायत्र्या विश्वामित्र
क्षिर्गायत्रीकन्दः सवितादेवता प्राचायामेविनि
योगः, शिरसः प्रजापतिर्क्षिर्त्रिन्निवायुसूर्यादेवताः
प्राचायामेविनियोगः इत्यृष्यादिकं स्मृत्वा दीर्घघण्टानि
नादवत्तिमान्निर्कप्रबवं मुञ्चार्थाङ्गुष्ठेन नासादक्षिणपुट
न्निरुध्य वामनासापुटेन गनैर्षायुमाकृष्य सर्वनाडीः
पूरयन्नाभौ चतुर्भुजनीलोत्पलदलग्र्यामं विष्णुं ध्यायन्मौ

टीका ।

र्षादीनीति याज्ञवल्क्यव्याख्यातारः श्रीदत्तोपाध्याय
हरिनाथोपाध्यायादयोर्ष्यवम् ॥ यद्यपि गोभिलकात्या
यनाभ्यामौदाव घमर्षसूक्तज्ञोक्ततथापि कामधेनुस
म्नोद्गोतानुसारात्सकलमैथिलसामगाचाराश्चतदादौ
युक्तमेवेत्याह अघमर्षसूक्तस्येति । वाक्सनेविसाह
चर्यादवस्मन्तकन्दोगैरपि कृत्वं दीय एव पठ्यते न तैजि
रीयशास्त्रीयः ॥ प्राचायामादिगायत्रीजपार्त्तसम्नो

मूलम् ।

नीर्मनिमीलिताक्षः श्रीभूः श्रीभुवः श्रीसः श्रीमहः श्री
जनः श्रीतपः श्रीसत्यम् श्रीतत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् श्रीं आपोज्योतीरसो
ऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरो ३ इति त्रिष्यठित्वा पुरकास्य प्रा
णायामं कुर्यात् , ततोऽहुष्टानामिकाभ्यां नासापुटद्वयं
दृढं निरुध्य श्वासमत्यजन् हृदिकमलासनं ब्रह्माक्षं रक्त
वर्णं चतुर्भुजं ध्यायन् पूर्वोक्तमन्त्रं विज्रपेदितिकुम्भकाख्यः
प्राणायामः ततो दृढं निरुह्य वामनासापुटः शनैर्दक्षिण
नासापुटेन रायं त्यजन् नलाटे शुद्धस्फटिकमंकाशं त्रिने
त्रं शिवं ध्यायन् पूर्वोक्तमन्त्रं विज्रपेदिति रेचकाख्यः प्राणा
यामः तत आचम्य कुंशत्रयं गृहीत्वा श्रीं इत्येकम् ,

टोका ।

पासनविधिमाहुर्गोभिलः । अथातः सन्ध्योपासनविधिं
व्याख्यास्यामः सुप्रक्षालितपाणिपादवदन उपविश्योपस्पृ
श्य प्राग्वेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उद्गुखो वायस्योपवीती ततो
भूर्भुवः स्वर्भो हर्षजनस्तपः सत्यमिति सप्तव्याहृतयः प्रतिप्र
णवाद्या गायत्र्या पोज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरो मि
ति शिरोदशप्रणवसंयुक्तं स्मिरभ्यस्त पुरककुम्भकरेचका
ख्यप्राणायामं एवं त्रीन् कृत्वा सप्तवायोद्गशवाचामेत् ॥
ततो मार्ष्जं नं प्रणवेन व्याहृतिभिस्त्रिभिरथ गायत्र्या पो

मूलम् ।

भूर्भुवः स्व इत्यपरम्, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
 धियो यो नः प्रचोदयात् इति तृतीयम् । ओं आपो हि स्वा
 मयो भुवस्तान ऊर्जे दधातन । महेरवायवचसे ॥ योः
 शिवतमोरसस्तस्य माजयते हनः । स्वगतीरिव मातरः ॥
 तस्मात्परं कृमामवो यस्त्वयाम्बिजम्बव । आपोजनयथा
 चनः ॥ इति तृचनचतुर्थमार्जनं शिरसि जलेन कुर्वात्
 ततः करेण नासिकाये जलं संयोज्या यता सुरनायता सु
 वांतिः स मकृदाऽधमर्षणसूक्तं जपेत् अधमर्षणसूक्तस्या

टीका ।

हिं हतितिसृभिर्ऋग्भि रथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिका
 माधाय यता सुरनायता मुख्यां सक्तुः त्रिर्वाजपेदतस्तस्य
 स्नेति विरुदकाञ्जलिमादित्यं द्विपे त्सात्रिवगोपस्थानमुद
 त्वञ्चितमित्यथ ध्यायन् युक्तमावर्तयेदोम्पूर्वागायत्रीमष्ट
 कृत्व एकादशकृत्वोद्गादशकृत्वः पञ्चदशकृत्वः शतकृत्वः
 सहस्रकृत्वश्च इति ॥ तथामध्याह्नसन्ध्यासूर्योपस्थानेनो
 भिलः ॥ अथ नित्यवत्सन्ध्यामुपासीतोदुत्त्वञ्चितमा
 यङ्गैरपत्येतायवस्तरङ्गिरुद्रामेषीत्यादिभिर्ऋग्भिः सवितु
 रूपस्थानमिति ॥ तत आचम्येति ॥ योगियाञ्चकृत्वाः
 प्राचस्थाय मनं कृत्वा आचामेत्युपयतोऽपि सन् । आनाय
 स्विद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतमिति ॥ इति निर्देशः ।

मूलम् ।

चमयैव च धिरनुष्टुप्कन्दोभावहृत्तोदेवताऽऽजमेधावभृते
विनियोगः ॥ श्रीं चतस्रसत्त्वज्ञाभीवातपमोध्यवायत
ततोरावावायत ततःसमुद्रोषर्षवः समुद्रादर्शवादधि
सर्व्वत्परोषवायत ॥ श्रीरावाचिविदधद्विष्वस्यमिवतो
वशो । सूर्याचन्द्रमसौधातायवापूर्वमकल्पयत् दिवश्च
पृथिवीज्ञानरिचमयोः ॥ ततः श्रीं चतस्रसिभूतेषु
तुहायाविश्वतोमुखः । त्वय्यँश्चस्त्वय्यँषट्कारभापो

टीका ।

त्वय्यँवैवप्राच्यायामे चाचमनकार्यम् यत्त्वाङ्गिकतत्त्वं
सायमग्निहमेत्युक्ताप्रातःसूर्येत्यपःपिबेत् । आपःपुनस्तु
मध्याह्ने ततश्चाचमनक्षरे दितिभरद्वाजवचनात्समन्त्रक
माचमनंरघुनन्दनोलिखतिसं तदयुक्तं गोभिलेनामन्त्र
काचमनस्यैवविधानात् भरद्वाजमैवावधीयगृह्य परि
शिष्टादिबचनानितुमाकाशान्तरिक्षवाचीति ॥ यदप्या
ङ्गिकतत्त्वमदनपारिजातयोर्बोधायनवचनं समन्त्राचम
नेप्रमाणमुपन्यस्तान्दध्यसत् सन्ध्याप्राक्कालिकप्रोक्षणा
त्प्रागेवाग्निहमेत्यादिमन्त्राणामचमनेविनियोगात्तथा
च बोधायनः ॥ अवातः सन्ध्यापासनविधिंन्यास्यास्या
वृत्तीर्यङ्गत्वा प्रयतोऽभिविक्तः प्रक्षालितपाणिपादोऽप
चाचम्याग्निहमामन्युः सतिसायमपःपीत्वासूर्यं चमाभ

मूलम् ।

अथोत्तरसोऽनृतम् ॥ इतिमर्थं वाचम्योत्यावप्रचवन्वा
इतिवयसहितगायत्राप्रत्यर्थमेकमंशुलि नञ्चलिचयवा
दयात् तत ऊर्ध्वबाहुरादित्वाभिमुखोभूम्यसंलग्नगुरुक
तलभागोभूमिलम्नेकचरबोभूमिलम्नार्धचरबोवा सूर्य
मुपतिष्ठतैभिर्मन्त्रैः । ॥ ओं उदुत्यञ्जातवेदसन्देवव्यं इति
टीका ।

न्युञ्जेतिप्रातःसपवित्रं च पाविनामुरभिमत्याग्लिङ्गाभि
वाङ्मयीभिर्हरिर्गवर्चाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिरन्यैश्च
पवित्रैरात्मानमोक्ष्यप्रयतोभवतीति ॥ ततोमार्जनमाह
कुशत्रयं गृहीत्वेति ॥ छन्दोगपरिशिष्टे, शिरसोमार्जनं कुर्या
त्कुशैः सोदकविन्दुभिः । प्रचवोभूर्भुवः स्वस्वनायतोचतती
यिका । अन्देवत्वं द्रवश्चेतिचतुर्थमितिमार्जनम् ॥ कुशै
रित्यत्र बहुवचनं कपिञ्जलाधिकरणन्यायात्तत्त्वपर्यवसि
तम् ॥ यद्यपीदंमार्जनं प्राच्यायामारप्राग्नेवाभिहितं कर्म
प्रदीपेतथाप्युक्तगोभिलानुसारात् प्राच्यानायम्यसंमो
क्ष्यद्वेनैवैवतेनत्वितियाज्ञवल्क्यवचनात्प्राच्यायामा
नन्तरमेव मार्जनं सकलसामगाचारसिद्धिमितिबोध्यम् ॥
मार्जनानन्तरं करेणोदृत्यसलिलं प्राच्यामासज्यातवच ।
अपिदनायतामुवाचिः सकृदावमर्षश्चमितिछन्दोगपरि
शिष्टोक्तमृतञ्जसत्यञ्जेतिसूक्तं अपेत् तदनन्तरमाचमन

मूकम् ।

कृतवः । इहविश्वायसूर्यम् । श्रीं चित्तन्देवानामुदगा
दनोक्ताष्टुर्मिदस्त्वर्गस्त्वान्मेः । आप्राद्यावापृथिवी
चत्वारिंशसूर्यं चात्मावगतस्तस्युषसः ॥ श्रीं पायज्ञैः पृश्नि
रक्तमौदसदन्मातरम्पुनः । पितरश्च प्रयन्तस्वः ॥ श्रीं अप
त्यंतायवोयथानज्जवायन्तात्तुभिः । सूरायविश्वचक्षसे ॥

टीका ।

माह शंखः उपस्पृशेत्ततः पश्चान्मन्त्रं शानं न धर्मतः ॥
अन्तरसिभूतेषु गुहायां त्विंशतो मुखः । त्वय्यंशस्त्व
य्यंशत्कारवापो ज्योतीरसोऽमृतमिति ॥ एतच्चाचमनं
स्मृतुं कृत्वा त्वर्गशास्त्रिसाधारणं मत एव गोभिलश्चन्दोग
परिशिष्टाद्यनुक्तमपि चन्दोगैः क्रियत एव ॥ ततः सूर्या
वाञ्छुनिदानं चन्दोगपरिशिष्टे उक्त्वा वाक्यं प्रतिप्रोहेत्सिक्के
वाञ्छुनिमन्त्रसङ्गति । इदञ्च विरुदकाञ्छुनिमादित्यक्षिप्रे
दिता गोभिलोक्तेन देशकुलाचारादिव्यवस्थया त्रिकल्प
तेतदाह एकमञ्जलिमञ्जलित्रयं वेति ॥ अञ्जलिमित्येक
त्वस्य विवक्षितत्वाद् अञ्जलिद्वयदानमशुद्धमिति स्मृतिसारः
रूपमायाङ्गिकादीनामप्ययमेव स्वरसः प्रागुक्तगोभिल
वाक्यमनुसरन्तो वा मदेवोपाध्याया अञ्जलिद्वयमेव लिख
यितव्यम् ॥ ततः सूर्योपस्थानमाह ऊर्ध्वं बाहुरिति ॥ चन्दो
गपरिशिष्टे, तदसंसक्तपार्श्विर्वाणकपादर्धपादपि । कूर्वा

मूलम् ।

ओं तरबिर्विश्वदर्शतोऽज्योतिष्कदसिपूर्व । विश्वमाक्षा
सिरोचनम् ॥ ओं उद्ग्रामेषिरजःपृथ्व्यामिमानोऽक्षुभिः ।
पश्यञ्जन्मानिसूर्य ॥ प्रातःसायंसम्भ्रायोस्तु, उदुत्थं, चित्त

टीका ।

त्कृताश्रुनिर्वापिकर्तृवाङ्मुरथापिवेति ॥ तथा ॥ उच्चित्र
मृदयन्तेन चोपतिष्ठेदनन्तरम् । सम्भ्राहयेप्युपस्थान
मेतदाहुर्मनीषिणः ॥ मध्याह्नउदयेवापि विभाङ्गादी
च्छयाजपेदिति ॥ सम्भ्राहयेप्रातःसायंसम्भ्रायोः उत्
उदुत्थं चित्तं चित्तवन्देवानाम् उदयम् उदयन्तमसस्पति
इति ऋक्त्रये चोपतिष्ठेतेत्यर्थः यद्यपिमध्याह्नसम्भ्रायां
माध्यन्दिनशास्त्रीय विभाङ्गादिज्योऽमेनोक्तस्तथापि ऋ
षितगोभिलसूत्रोक्तमन्त्रैरेवोपस्थानं छन्दोगाचारसिद्ध
न्तथैवमुलेप्रयोगोऽपि ॥ उच्चित्रमृदयेनेति तच्चित्रमृद
येनेतिवापाठो राजाद्यननुमतः ॥ आयङ्गैरिति ॥ क्वचि
त्पृष्ठिरक्तमीदिति पाठः स चास्माभिरनाहतः । यद्यपि
मृद्वन्यमर्धमपि पृष्ठिशब्दं केचिन्मन्यन्ते तथापि वेदेता
लव्यमध्यएवेति निर्णयः । पृष्ठिशब्दस्तु छत्रिपृष्ठिपार्श्वं
चूर्चिभूर्चिर्त्युवादि सूत्रे च स्पृशतेः सलोपे निपातितः अत्र
भेदेतालव्यमध्यप्रकरणे गदसिंहस्य, ईशानविशदक्षेश्वर-
विश्वलुकोशीरवैश्रवणदक्षिणः । वैशम्पायनपृथ्वीपरः

मूलम् ।

ऋवानाम्, श्रीं उदयस्मससपरि ज्योतिषप्रयत्नउत्तरं
स्वःपश्यन्उत्तरम् । देवदेववासूर्यमगन्मज्योतिरुत्त
मम् ॥ इतिऋक्त्रयेण्येपस्थाममितिविशेषः ॥ अथ
तर्पणम् ॥ नरसिंहपुराणीयज्ञानविधिमाचरद्भिर्विष्णु

टीका ।

प्रतानशननीशाराडति ॥ अत्र असदस्मातरम्पुनरुति
पाठं मत्वाअसदमितिषदलृ विग्ररगगत्ववसादनेपुलुङ्
मिप् लृदिच्चात्पुषादिसूत्रेबच्चैरडितिगुणविष्णुराह ॥
तैत्तिरीयशास्त्रायांमाध्यान्दिनशाखायांढतौयाध्यायेतदी
यमहिधरभाष्येमेयिलनिबन्धं पुचासदन्मातर मित्येव
पाठ इतिसएवच्छन्दोगैराद्रियते प्रयम्भुद्वत्वन नष्टेति
धुट्चत्वम् ॥ अपत्येतायवइति ॥ कचिद्गुणविष्णुभाष्य
पुस्तके अपत्येतापवइतिसूरायविश्वचक्षुषइतिअपाठो
हंभ्यतेसोऽस्माकमनभिमतः प्रामाणिकभाष्यपुस्तकेषु
मूलोक्तएवपाठोलभ्यते । कचित्सुरायेतिह्रस्वोकारयुक्तः
पाठः ॥ तरचिर्विश्वदर्शतइति ॥ अत्र विश्वदर्शित
इतिपठित्वा विश्वन्दर्शितव्यं न सदितिगुणविष्णुव्याच
क्षेसोवमपिपाठोऽस्माकमनभिमतएव माध्यान्दिनशा
खायां चयस्त्रिंशाध्याये तदीयमहिधरभाष्येप्रामाणिक
मेयिलनिबन्धपुस्तकेषुच विश्वदर्शतइतिपाठस्यैवनिर्ण

मूलम् ।

पुराणीयमेवतर्पणकृतव्यं नरसिंहपुराणीयज्ञानकल्प
तर्पणानभिधानादनारभ्य ।धीतविष्णुपुराणीयतर्पणक
वान्वयौचित्यात् तत्पुयोगस्तु श्रीं देवास्तृप्यन्ताम् ३ श्रीः
श्रीं क्षपयस्तृप्यन्ताम् ३ श्रीं प्रजापतिस्तृप्यन्ताम् १ इति
सङ्कृत-देवविधिना पूर्वाभिमुखस्तर्पणं कृत्वा दक्षिणाभि
मुखोऽपसव्ये न पितृविधिना षट्पुरुषादि तर्पणं कुर्यात्

टीका ।

यात् दर्शतो दर्शनीयः । भृष्टदृशियजिपर्विपच्यमितमि
नमिर्ह्यभ्योऽतजितिसूत्रेण ह्येतेतत्प्रत्ययः दर्शतः सो
मसूर्ययोरित्युणादिकौमुदी ॥ उद्गामेपीति ॥ मन्त्रा
र्थस्तु हेसूर्य पृथुहाः पृथून्यहानियस्मात्सःसेषादिषट्के
भारतेवर्षतुलादिषट्केकुरुषत्तरेषुतेनायं सर्वकालेपृथु
हाःसूर्योभवति त्वमुदेषिकिंकुर्वन्त्यां दिवंरजोभूतक्षरसं
निविष्टमिमानःपरिष्किन्दन् तथाजन्मानिपश्यन् उत्प
त्तिभाजामुत्पत्तीरवलोकयन् कैरुदेषि अक्षुभिःकुटिञ्च
गमनैर्ह्यैरिति । उद्गमेपीतिव्यवहितोपसर्गसम्बन्धः ।
क्वचित्पृथुहामिमानकृतपाठः गुणविष्णुभाष्येऽपिपु
स्तकभेदेन पाठभेदोव्याख्या भेदसदृश्यते अपरातुपृथुहा
विशेषश्च पृथुगमनइत्यर्थः । पृथुहाइति । ओहाड-
गतौभावेक्षिप्ताः पृथ्वीमहत्योयस्यसपृथुहाः अन्यत्स-

मूलम् ।

ओं अद्यामुकगोत्रः पिताऽमुकशर्मादृष्यतामिदन्तिलो
दकन्तस्मैस्वधा ३ ओं अद्यामुकगोत्रः पितामहो
मुकशर्मादृष्यता मिदन्तिलोदकन्तस्मैस्वधा ३ ओं
अद्यामुकगोत्रः प्रपितामहोमुकशर्मादृष्यतामिदन्ति-
लोदकन्तस्मैस्वधा ३ ओं अद्यामुकगोत्रोमातामहो

टीका ।

मानमिति ॥ अथतर्पणम् ॥ विष्णुपुराणे ॥ त्रिरपः
प्रीत्यनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ॥ ऋषिभ्यश्चतथान्यायं
सकृञ्चापिप्रजापतेः ॥ अनेनचविधिनातर्पणान्तुशुचिः
कुर्यात्पुत्र्यहंस्नातकोद्विजः ॥ देवेभ्यश्चऋषिभ्यश्चपितृ
भ्यश्चयथाक्रममिति वचनेन प्राप्तस्य नित्यतर्पणस्यैवानुष्ठा
नमिति देवऋषिप्रजापतिपितादिषट्कतर्पणान्येवाव
श्यकानि ॥ पितृभ्य इत्यत्र मातृभ्यश्च पितृभ्यश्चेत्येकशेष
वृत्तिबोधम् ॥ यत्तु काम्यस्नातः गृण्यत्वमदृत्य पक्वम्
मात्रे प्रमात्रे इत्यभिधानं विष्णुपुराणे तदन्यफलार्थम् ।
रत्नाकरादयोप्येवम् ॥ अथ काम्यम् मात्रे प्रमात्रे-
तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथानृप ॥ गुरुदेमातुलादिभ्यः स्निग्ध
मित्राय भुभुजे ॥ इदञ्चापि जपेदम्बुदं ददात्मे ऋष्यान्तप ॥
उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥ देवामुरास्तथा
नागायक्षगन्धर्वकिन्नराः ॥ पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः

मूलम् ।

ऽमुकशर्मात्प्यतामिदन्तिलोदकन्तस्यै स्वधा ३ श्रीं च
 द्यामुकगोत्रः प्रमातामहोऽमुकशर्मात्प्यतामिदन्तिलो
 दकन्तस्यै स्वधा ३ श्रीं च द्यामुकगोत्रोद्वप्रमातामहो
 ऽमुकशर्मात्प्यतामिदन्तिलोदकन्तस्यै स्वधा ३ श्रीं च द्या
 मेक्योद्वामाताऽमुकदेवी तप्यतामिदन्तिलोदकन्त
 स्यै स्वधा १ श्रीं च द्यामुकगोत्रापितामहमुकदेवीत्प्य
 तामिदन्तिलोदकन्तस्यै स्वधा १ श्रीं च द्यामुकगोत्राप्र
 पितामहमुकदेवीत्प्यतामिदन्तिलोदकन्तस्यै स्वधा १
 श्रीं च द्यामुकगोत्रामातामहमुकदेवी तप्यतामिदन्ति
 लोदकन्तस्यै स्वधा १ श्रीं च द्यामुकगोत्राप्रमातामह

टीका ।

कृष्णागडास्तरवःखगाः ॥ जलेचराभुनिलयावायवा
 धाराश्चजन्तवः ॥ तन्निर्मतेप्रयान्त्वाश्रमहर्त्तुनाम्बुना
 खिलाः ॥ नरकेषुसमस्तपुयातनामुचयेस्थिताः तेष
 माप्यायनायैतद्दीयतेसलिमन्मया ॥ इदन्देवासुरादि
 काम्यतर्पणन्देवविधिनाकर्त्तव्यमिति ॥ शीतादिव
 शात् स्थलतर्पणपक्षेप्यन्मलिप्रक्षेपोजलएवकार्य इति
 शङ्करमिश्राः ॥ गोभिलीयमिति ॥ आधुनिकैरलसैर्गो
 भिलीयस्नानविधेरननुष्ठाना तद्दीयतर्पणमपि नानुष्ठी
 यतैऽतोयज्यगौरवमयान्नतत्पयोगोलिखितोजिज्ञामुभिः

मूषम् ।

मुक्कदेवीदृष्यतामिदं निलोदकनखैः स्वधा १ श्रीं च यथा
मुक्कगोवाहवप्रमातामह्यमुक्कदेवीदृष्यतामिदं निलोदक
नखैः स्वधा १ ततोऽन्यानेपि भ्रातृपितृव्यादीन् सत्त्वाद्वा
मनादान्तर्पयेत् ततः श्रीं येवाश्ववावाश्ववावायेऽन्वज
न्मनिवाश्ववाः ॥ तेष्टमिमखिलाग्रानुयसास्मत्तोऽग्निर्वा
न्वति श्रीं येचास्माकङ्कुले जाता अपुत्रागोविन्दोमृताः
तेपित्रन्तुमयादत्तव्यं स्वनिष्पीडनोदकम् इति मन्त्रं च
प्राचीनावीतीदक्षिणाभिमुखं चास्तीर्षकुशत्रयेः स्वलेपि
दृतीये न सतिलं वासोनिष्पीडयेत् ॥ गोभिलीयस्नान
विधिमाचरन्निस्तु नमो ब्रह्मणे नमो ब्राह्मणेभ्य इत्यादि
गोभिलीयमेव तर्पणं कर्त्तव्यम् एव तर्पणं कृत्वा जलादु
त्तीर्य धौतेवाससीपरिधायोरुजङ्घे चरयो हस्तौ मृदा
चिप्रक्षाल्या च म्यतिलकङ्कृत्वा तिष्ठन् सूर्याभिमुखो
गायत्रीं जपेत् श्रीं चागच्छ वरदे देवि चाक्षरे ब्रह्मवादिनि ।
गायत्रिं हृन्द्वा सास्मात्तर्ज्यं मे सन्निधीभव ॥ गायन्तस्या
यसेवस्माद्गायत्रीत्वनतः स्मृता इत्यावाह्यं श्रीं हारस्य ब्र-
ह्मक्षिणां यवी हृन्दोऽग्निर्हवतः सर्व्वकस्मार्त्तम् विनि-
योगः भूर्भुवःस्वरित्यस्य प्रजापतिर्हविर्गायत्र्याग्निमनुष्टु-
भं हृन्द्वांस्वन्निवायुदित्या देवताजपे विनियोगः गाय-
त्र्या विंशतिमवकृत्वा विर्गायत्री हृन्दः सविता देवताजपे

मूलम् ।

विनिर्बोगः इति श्रद्धादिकं स्मर्त्तव्यम्, जपमन्त्रस्तु श्रीं
भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो
योनः प्रचोदयात् श्रीं ॥ जपस्तु सङ्कल्पः शतकृत्वो
दशतच्छ्रृङ्गतादूर्वागपरिमितन्दशकृत्वो वा यथावकाशं
प्राक्षादिमात्रयाकार्यः ततः श्रीं उत्तरे गिखरे जाते
भूम्याम्पुर्व्वतवासिनि ॥ ब्रह्मन्वासमनुज्ञाते गच्छ-
देवियथासुखमिति विसर्जयेत् ॥ अथ ब्रह्मयज्ञः ॥
सचवाजसनेयिवदुक्तप्रकारेण हृन्दोगैरपि स्मर्त्तव्यः ततः
स्तिलजलपुष्पपुष्पमञ्जलिमूर्ध्नि पर्यन्तमुत्थाप्य श्रीं नमो
विवस्वते ब्रह्मन्भास्वते विष्णुते जसे ॥ जगत्सर्वत्र श्रु

टीका ।

श्रीदत्तहृन्दोगान्निहकादौ द्रष्टव्यः तिलकमिति ॥ ब्रह्मवै-
वर्त्ते ब्रह्मखण्डे, ज्ञात्वा ज्ञात्वा महापूतः कुर्यात्तु तिलक-
म्बुधेः ॥ बाह्योर्ध्वलेललाटे च कण्ठदेशे च वक्षसि ॥ ज्ञान-
न्दानन्तपोहोमन्दैव श्रुपिठकर्म्मण ॥ तत्सर्व्वं त्रिष्कलं यथा
तिललाटे तिलकं विना ॥ तथा ब्राह्मणस्ति जगत्कृत्वा कुर्यात्
तत्सर्व्वं श्रुतार्थं समिति ॥ एष क्रमो वाजसनेयिनाम्बु-
न्दोगान्नामपि स्थलसन्ध्यावन्दनपक्षे इति बोध्यम् ॥ उत्तरे
गिखरे इति अथ यन्मन्त्रो बह्वुहृन्दोगाङ्गिकनिबन्धं पुन-
रुच्यते ॥ जातवेदस इति ॥ यद्यप्यस्मिन्मन्त्रे सर्गः पर्यद-

मूलम् ।

अयेमविवे कर्म्मदायिने ॥ इत्यनेन श्रीं हंसः शु-
चिषादितिमन्त्रं बवा' आध्यात्मिलिताभ्याञ्चासूर्याया
घन्टान्नावरुणमस्तुत्यशुचिः सोपानत्काजलपूर्णपावमा-
दायगृहं व्रजेत् ॥ अथ देवपूजा ॥ साचवाजसनेयि
वत्पूज्योक्तप्रकारेण छन्दोगैरपि कर्म्मज्ञा, मन्त्रे विशिष्टा
च्यते ॥ तवसूर्य्यपूजनेमन्त्रः ॥ श्रीं वगमहं ॥ असि
सूर्य्यवडादित्यमहं ॥ असिमहस्तसतोर्माहमापनिष्ट
ममङ्गादेवमहं ॥ असि ॥ गणपतिपूजनेमन्त्रः ॥
श्रीं आतुनइन्द्रक्षुमन्तस्त्रिवंशभंसङ्गभायमहाहस्तौदत्ति
येन ॥ अस्मिपूजनेमन्त्रः ॥ श्रीं अग्निन्दतृहशीमहेहो
तारविंश्ववेदसम् । अस्थयस्तस्यमुक्रतुम् ॥ दुर्गापूजने

टीका ।

तीतिपाठोबहुपुनिबन्धं पुहृश्यतेतथापिपरिपदतीतिप्रती
कमुपादायलेट् चट् सदिर्गतेरितिपत्वामितिगुणविष्णु
भाष्यानुसारात्कातिपयनिबन्धस्वरमाञ्चसनःपरिपदती
त्यपिक्वचित्पठन्ति ॥ अथेति ॥ देवपूजानन्तरस्तित्यर्थः ।
तथाचनरसिंहपुराणम् ॥ पौरुषं चतुसृक् न तत्र विष्णुं
समञ्चयेत् । वैश्वदेवन्ततः कुर्यादलिकर्म्मततः पर-
मिति ॥ गौतमकल्पस्यहृत्पादिति, तस्यभूपरिसमू
हनाद्यार्थ्यस्थापनान्तकुण्डिकासाध्यत्वादितिभावः कि

मूलम् ।

मन्त्रः ॥ ओं जातवेदसे मुनवांससो ममरातो यतोऽग्नि-
दहातिवेदेः । सनः पर्षदतिदुर्गाणि विश्वानावेवसिग्धु-
न्दुरितात्यग्निः ॥ ओं इमं स्तोममर्हते इति वा ॥ शिव
पूजने मन्त्रः ॥ ओं आवोराजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं
क्षत्वा यत्र रोदस्योः । अग्निं पुरातनयित्वोरचिताहिरण्य-
रूपमवसेत्कृणुध्वम् ॥ विष्णुपूजने मन्त्रः ॥ ओं इदं विष्णु-
र्विचक्रमे वेधानि दधे पदम् ॥ समुद्रमस्य पामुले ॥ अथ
पञ्चमहायज्ञान्तर्गत वैश्वदेवबलिकर्मणी ॥ तव गौत-
मकल्पस्य वृहत्वाक्काकलकल्प एव लिख्यते ॥ क्वचित्पा-
त्रं जलं कृत्वा पात्रद्वयं पृथगंघ्रन्धृत्वाऽग्नीजले स्थले वा जुहु-
यात् ॥ ओं भूः स्वाहा ओं भुवः स्वाहा ओं स्वः स्वाहा
ओं भू भुवः स्वः स्वाहा ओं देवकृतस्यै नमो वयं जनमसि-

टीका ।

अनिरम्भः शाकलकल्प एव प्रशस्तः तथाच वचनम् इत्या-
द्याद्विभिन्नाः मूर्ध्वन्ततोमन्त्रेण शाकलैः । भूतेभ्यश्च
बलिन्दत्वात्तोऽग्नीयादनग्निमान् ॥ शाकलमन्त्राः
देवकृतस्यै नम इत्यादयोऽष्टौ तैर्ग्योतिष्टोमीययूप शक-
लाष्टकेन होमविधानात्तथा चाश्वलायनः अष्टावष्टौ
शकलान्याह वनोयेऽनुहरयुर्देवकृतस्यै नम इति ॥ श-
कलानि खण्डानि एव चान्यत्रापि तन्मन्त्रैरेव को होमः

मूलम् ।

स्वाहा, ओं पितृकृतस्यै नमोवयजन-मसिस्वाहा, ओं
मनुष्यकृतस्यै नमोवयजनमसिस्वाहा, ओं आत्मकृत-
स्यैनसोवयजनमसिस्वाहा, ओं यद्विवाचनक्तश्चैनश्च-
क्रमत स्यावयजनमसिस्वाहा ओं यत्पुनस्तथायतस्यै-
नश्चक्रमतस्यावयजनमसिस्वाहा, ओं यद्विद्वांसश्चाविद्वांस-

टीका ।

शाकल इत्युच्यते ॥ यदापि देवकृतस्यै त्व्यादिमन्त्रै रष्टा
हुत्यात्मक एव शाकलहोमः सामवेदपठितस्तथाप्युक्तमृ-
त्युनुरोधात्मकलङ्घनोपाचाराच्चादौ व्याहृतिचतुष्टया
हुतिरन्ते च शिवेष्टकदाहुतिर्निग्विता ॥ अथ ह्यहोमोऽग्नी-
जलेभ्यस्त्रिवाकाय्यैः लौकिकैर्वेदिके वापि हुतोऽष्टिष्टे जले
क्षितौ वैश्वदेवश्च कुर्वीत पञ्चमूनापनुत्तय इति शातान
पवचनात् इयं स्तुतिश्चेत्यहोमोऽहोमे भृशज्जिमंस्काराः
सर्वेऽपि काय्याः जलक्षित्यास्त्वाहुति मावन्नतयोः संस्कार-
इति ॥ शेषान्नं नेति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ देवैर्बुधैश्च हुता-
दन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरदिति ॥ शेषनाशे त्वन्यदप्यादाय-
कर्त्तव्यमिति भट्टभाष्यम्, अतस्त्वाव्याहृतिभिः पूर्व-
मिति प्रागुक्तवचनेभ्यश्चेत्यवचकारादादौ देवबलि-
रन्ते च पितृबलिरिति स्मृतिमाराजिकतरत्वादयः ॥
यदाप्यस्मिन्कल्पे बलयोनोक्तास्तथाप्याद्यादेवलिखिता

मूलम् ।

सु नञ्कृतमस्यावयवनमसिस्वाहा ॥ ओं एनस एकसो
ऽवयवनमसिस्वाहा ओं अन्नयिस्विष्टकृतेस्वाहा ॥ ततः
शेषान्नं नतत्पातपश्चिमतोभूमौ ओं सर्वेभ्योदेवेभ्योनमः
ओं सर्वेभ्योभूतेभ्योनमः इतिदेवविधिनावलिहयन्दत्ता
अलेनमिक्ता ओं मिहभ्यःस्वधा इतिपितृविधिनाऽप-
सव्यं नवलिन्दद्यादभिपिञ्चच्च ॥ ततः सव्यं न भूतो
पकारार्थमन्नान्तरेणशुचिभूमौ त्रिणुपुराणोक्तकाम्यव-
लीन्दद्या ततप्रथममन्नमादाय ओं देवामनुप्याःपशवो
वयांसिमिहाः सयजोरगदैत्यसंवाः । प्रताः पिशाचा
स्तरवः समस्तावेचान्नमिच्छन्तिमयाप्रदत्तम् ॥ पिपौ-
डिकाकीटपतङ्गकाद्याबुभुक्षिताः कर्मनिबन्धवशाः । प्र-
यान्तुते त्वमिमिदम्नयान्नन्तेभ्यो विमृष्टंमुखिनोभवन्तु ॥
येषान्नमातानपितानवन्धुर्नैषान्नमिद्धिर्नतथाऽन्नमस्ति ।
तत्तृप्तयेऽन्नम्भुविदत्तमेतत्तं यान्तु त्वमिदमुदिताभवन्तु ॥

टीका ।

इतिप्राञ्चः । अपरेतुअग्न्यादिर्गीतमेनोक्तोहोमः शाक-
लएवच ॥ अनाहिताग्ने राय्यपयुज्यतेवलिभिः सहिति-
कर्मप्रदीपवचनम्प्रमाणयन्ति, किञ्चस्कन्दपुराणीय का-
शीखण्डमपिप्रमाणम्, तथाहिभूराद्याव्याहृतीस्त्रिजः
स्वाहान्ताःप्रणवादिक्ताः । भूर्भुवःस्वःस्वोहेति विप्रोद-

मूलम् ।

भूतानिसर्वाणि तथान्नमेतदहञ्चविष्णुर्नयतोऽन्यदस्ति ।
तस्मादहम्भूतनिकायभूतं मन्त्रप्रयच्छामि भवायतेषाम् ॥
चतुर्दशोभूतगणोयण्य तत्रस्थितायेऽखिलभूतसङ्गाः ।
तन्मार्गमन्त्रं हिमयाविमृष्टं नृणामिदन्तं मुदिताभवन्तु ॥
इत्युच्चार्यबलिमेकन्दद्यात् ॥ ततो भूमावेववायमवर्त्ति
श्वबलिसुदद्यात्तत्रमन्त्रौ ॥ ओं ऐन्द्रवारुणवायव्या
याम्यावै नैर्ऋतामृषा । वायमाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ
पिण्डं मयाऽर्पितम् ॥ ओं श्वानौहौश्यामश्वलावैव-
स्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यांपिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेता

टीका ।

द्यात्तथाहुतिम् ॥ तथादेवकृतस्याद्याजहृयादष्टआहु-
तीः । सर्वभ्यस्यापिदेवेभ्यो भूमौदद्यात्तथावलिम् ॥ स-
र्वभ्यस्यापि भूतेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरं । दक्षिणेऽपिपितृ-
भ्यश्चप्राचीनावीतिकोददेदिति ॥ ददेदित्यार्यःप्रयोगः
विश्वं भ्यस्यापिदेवेभ्यइतिपाठान्तरम् ॥ श्मिडिकेति ॥
क्वचित्पिपीडिकाः कीटितिसविसर्गः क्वचिच्च पिपीलि-
केतिसलकारः पाठोऽत्रमन्त्रं दृश्यते ॥ ततोभूमाविति ॥
इमौचश्वकाकबलो तयोरुपयोगिमृश्यामैशतव्याविति-
वृद्धाः श्वबलिमन्त्रे श्वानौहौश्यामश्वलावित्यपिकेचि-
त्पठन्ति वेदेमकारान्तस्यनाम्नोदर्शनात् ॥ ततः सकल

मूलम् ।

वहंसकौ ॥ तत आचामेत् ॥ ततः ओं पतितेभ्यो
नमः ओं चायडालेभ्योनमः ओं पांपरोगिभ्योनमः ओं
कृमिभ्योनमः इति बलिचतुष्टयं शनकैर्भूमावुपनिः
क्षिपेत् अत्र च प्रतिबलिभूमिं प्रोक्ष्य बलिन्दत्त्वा तदुपर्य-
भिषेचयेत् ॥ अथ नित्यग्राहम् ॥ अपवित्रः पवित्रो
वेति पठित्वा पुण्डरीकाक्षं स्मरन् गेनान्नं प्रोक्ष्य दक्षिणा-
भिमुखोऽपसव्यं न मोटकतिलजलान्यादाय ओं इदम
न्नमिष्येभ्यः स्वधा इत्येकदोत्सृज्यत् सतिसमयेऽन्नाधिक्ये च
पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यो मातामहादिभ्यश्चत्विभ्य स्तुतन्नाम
गोवोच्चारणपूर्वकं पृथगेव दद्यात् ॥ ततो निवीत्युदङ्मु-

टीका ।

प्रासांगिकच्छन्दोगाङ्गिकादृतं पतितादिवलिचतुष्टयमेव
दद्यान्नशजसर्पेयिवच्छ्वादिबलीनपीति ॥ अत्रायमा-
शयः प्रतिभाति ॥ शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां प्राप-
रोगिणाम् वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निःक्षिपे-
द्भुवीति मनूक्तबलिषु श्ववायसबल्योः प्रागुक्तव्योसो-
क्तसमन्वकबलिभ्यामेवं सिद्धत्वादवशिष्टं बलिचतुष्टयमे-
व दैयमिति ॥ इदञ्च वैश्वदेवाख्यं कर्म पुरुषार्थमेव
नान्नमंस्कारार्थमतएव अथातः पञ्चमहायज्ञादुत्पन्न-
स्य तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेत्यादिनोऽऽश्वलायनेन

मूलम् ।

श्रवः श्रीं इदमन्नं मनुष्यं भ्योहन् इति मनुष्यं भ्योदद्यात् ॥
ततो यतिने ब्रह्मचारिणे चान्नार्थं मुनस्थितार्थं स्वस्तिवा
चयित्वोदकपूर्वायासमार्ची भिक्षां दद्यात् अन्येभ्योऽ
पि यथाशक्ति ॥ अथ गोयासः ॥ श्रीं सौरभेय्यः सर्व
हिताः पवित्राः पुण्यराशयः । प्रतिगृह्णन्तु मे यासं गाव-
स्त्रैलोक्यमातरः ॥ इति मन्त्रेण मान्नघासमुष्टिरूपं यासं

टीका ।

तेषां नित्यत्वाभिधानं संगच्छते ॥ कात्यायनः ॥ सायं
प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्मच । अनग्रताऽपि सतत
मन्यथा किं त्विषी भवेदिति ॥ परिशिष्टे प्रवासस्थितस्या
प्यवश्यं कर्तव्यता प्रदर्शिता । प्रवसन्नाहितामिष्टं कदा-
चित्कालपर्ययात् । यस्मिन्नमो भवेत्पाको वैश्वदेवस्तु
तत्र वै ॥ मनुष्येऽपि पुरुषार्थत्वेनाह, वैश्वदेवे तु नि-
वृत्ते यदन्योऽतिथिरावर्जित् । तस्माच्चन्नं यथाशक्ति
प्रदद्यान्न बलिं हरेदिति ॥ यद्यन्नसंस्कारार्थं तदा पुनः
कारणनिषेधो न युज्येतेति, अतएव वैश्वदेवात्प्रागपि
सिद्धान्तेन श्राद्धकरणमुपपद्यते ॥ केचिदुभयात्मकत्वं
वैश्वदेवस्येच्छन्ति अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्वजुह-
यादित्याश्रयायनेनान्नसंस्कारकत्वस्याभिधानात् तेषां-
द्रव्यसंस्कारकर्मत्वपक्षेऽन्नार्थता वैश्वदेवकर्मणः पुरुषा-

मूलम् ।

परस्वगवेदयात् ॥ ततो वामदेव्यगानम् ॥ कथान
इतिमहावीमदेव्यगानायत्रीः ॥ इन्द्रोदेवताऽग्निष्टो
मादौद्वितीयपृष्ठेगानिकर्म्मणि च विनियोगः ॥ क-
थानश्चित्राभुवदूती सदाहधःसखा ॥ कथाश्चिष्टया
वृता ॥ कस्त्वासत्योमदानां मंहिष्ठोमत्तदन्धसः ।
हृदाचिद्राजजवसु ॥ अभीषुणःसखीनामविताजरि-

टीका ।

यत्वे वैश्वदेवकर्मार्थताद्वयस्येति परस्परविरोधइति
बोध्यम् ॥ अथनित्यग्राहम् ॥ अत्र यद्वक्तव्यं तद्वाजसने
यिनित्यग्राहं उक्तम्, मनुष्ययज्ञोऽपिप्राग्वत् ॥ यतिन
इति ॥ ब्रह्मचारीयतिश्चैत्र विद्यार्थिगुरुपोषकः । अ-
ध्वगः क्षीणवृत्तिषष्ठं तेभिर्चुकाः स्मृताः ॥ इदन्तु
अत्रे मिह यदेव यतिब्रह्मचारिणोरुपस्थितिस्तदेवकार्यं
ब्रह्मालनियमः । वैश्वदेवात्पागुपस्थितौतु नरसिंह
पुराणम्, अर्कंवेवैश्वदेवेतु भिक्षौचगृहमागते । उह त्व
वैश्वदेवार्थंभिक्षान्दत्त्वा विसर्जयेदिति ॥ यासमात्री
मिति ॥ मार्कण्डेयपुराणे मदालसाऽलर्कसंवादे ॥
यासप्रमर्शाभिज्ञास्रादयं यासचतुष्टयम् । अयंचतु-
र्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ॥ भोजनं हन्तकारं
वा अयंभिक्षामथापिवा । अदत्त्वाच न भीक्ष्व्य यथा

मूलम् ।

दृष्टवाम् । गतस्मवास्त्य तये ॥ स्वस्तिनः स्वस्तिनो बृहस्पतिर्हधातु श्रीं स्वस्तिनो बृहस्पतिर्हधातु श्रीं प्राजापत्यं वामदेव्यस्य प्राजापतावेव प्रतिष्ठायोत्तिष्ठन्ति श्रीं पशवो वै वामदेव्यस्य शुषेव प्रतिष्ठायोत्तिष्ठन्ति श्रीं शान्तिर्वै वामदेव्यं शान्तावेव प्रतिष्ठायोत्तिष्ठन्ति श्रीं अतएतत्कर्माच्छिद्रमस्तु ॥ इति छन्दोगानां पञ्चमहायज्ञविधिः ॥ अथो भयसाधारणो विधिः ।

टीका ।

विभवमात्मनः ॥ पावपूरणे तु फलाधिक्यं पद्मपुराणे ॥ यः पावपूरणीभिर्घां यतिभ्यः संप्रयच्छति । विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ अन्यत्र ॥ यतिहस्ते जलन्दद्याद्वैचन्द्र्यात्पुनर्जलम् । तद्वैचं मेरुतुल्यं तज्जलं सागरोपममिति ॥ अथ गोघासः प्राग्वत् ॥ वामदेव्यगानमिति ॥ गोभिलः ॥ अपहृत् कर्मणि वामदेव्यगानं शान्तार्थं शान्तार्थमिति ॥ अपहृत्ते समाप्ते ॥ कात्यायनः ॥ अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा । अहोमकेष्वपि भवेद्यथोक्तं चन्द्रदर्शने ॥ वामदेव्यं गच्छेत्पुनर्वस्यन्ते वैश्वदेविके । चन्द्रदर्शने जननात् तृतीयशुक्लपक्षे निष्क्रम्य कर्मणि बालकस्य तद्वलोकने ॥

मूलम् ।

विशिषस्तुक्चिद्वच्यते ॥ अथातिथिपूजा ॥ तत्र कृ-
तनित्यक्रियो गोदोहमात्रमधिकंवाकालमतिथिप्राप्तये
स्थित्वाप्राप्तानतिथीनाटरातिथयेनाभ्युत्थाय नमस्कृ-

टीका ।

अथातिथिपूजति ॥ अर्थित्वस्यनित्यश्राद्धानन्तरमित्यर्थः ।
तथाचवसिष्ठः । प्रहभ्योदयाप्ततोऽतिथीन्पूजयेदिति ॥
एवञ्चस्मृत्यन्तरेवैश्वदेवानन्तर्यामिधानं ततः प्रागुप-
स्थितोनातिथिरित्येवम्परम् ॥ तथाच पराशरशा-
तातपौ ॥ प्रियोवायदिवामूर्खोहं प्यः पण्डितएववा ।
वैश्वदेवेतु सम्प्राप्तेसोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमइति ॥ मनुः ॥
सम्प्राप्तायत्वतिथयेप्रदद्यादासनोटके । अन्नञ्चैवयथा-
शक्तिसत्कृत्यविधिपूर्वकम् ॥ तृणानिभूमिरुदकंवा-
क्चतुर्थीचसूत्रता । एतान्यपिसतांगिहेनोच्छिद्यन्ते
कदाचन ॥ एकरात्रन्तुनिवसन्नतिथिर्वाज्ञातः स्मृतः ।
अनित्यं हि स्थितेयस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ नैकया-
मीशमतिथिंविप्रंसाङ्गतिकन्तथा । उपस्थितं गृहे विद्या-
हार्यायवाग्नयोऽपिवा ॥ यत्रगृहेभार्याम्नौपपिस्थातां
तत्राप्युपस्थितमेकयामवासिनं । साङ्गतिर्मांस्त्रिषुवि-
चित्रपरिहासकथादिभिः सङ्गत्याभोजनमात्रार्थमित-
स्ततोभमन्तस्मातिथिं न विद्यात् । एतेनभार्याम्निरहि-

मूलम् ।

स्य स्वागतानामयप्रश्नादिभिः सत्कृत्यबहुपादचामने
तदलाभेऽबहुपादेऽप्युपवेश्य तान्मादिपात्रेजलमाहृत्य
गुरोः स्वयमेवेतरस्य शृङ्गद्वारापादौ प्रक्षाल्य स्वाहन्नादि
वयोत्साहंभोजयित्वा प्रियकथालापेन क्षणंस्थित्वायान-

टीका ।

तस्यप्रवासस्यस्य नातिथिरितिबोधितम् ॥ याज्ञव-
ल्क्यः ॥ अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियोवेदपारगः ।
मात्यावेतौगृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ परपाक-
रुचिर्नस्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥ देवलः ॥ अतिथि-
र्गृहमभ्येत्ययस्यप्रतिनिवर्तते । अमत्कृतोनिराशश्च
सद्योहन्तिसतरकुलम् ॥ यमः ॥ अतिथिर्यत्रवैद्यामं
भिक्षमाणःप्रयत्नतः । शीतेनिराशमस्तत्र ब्रह्महत्याविधी-
यते ॥ बृहस्पतिः ॥ प्रीयते स्वागतेनाग्निरासनेनश-
तक्रतुः । पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥
अभ्यागतानुवृत्तौवसिष्ठः ॥ तंभोजयित्वापासीत ततो
गच्छन्तमनुव्रजदासीमान्तमनुज्ञानाहा ॥ आपस्त-
म्बः ॥ यानश्नन्तमायानाद्यावन्नानुजानीयादितरम-
प्रतिभायमासीद्वोनिवर्तन्त ॥ इतरं यानरहितम् ।
अप्रतिभावमनुज्ञानास्फूर्ती ॥ विष्णुपुराणे ॥ दिना-
तिथौच विमुखेगतेयत्पातकंभवेत् । तदेवाष्टगुणंभुंसां

मूलम् ।

वन्तमायानारोहणा दयानवन्तमनुज्ञापयन्त मन-
नुज्ञाने आसीमान्तमनुब्रज्य विमर्जयेत् तदैव वस्तु-
कामञ्जय्यादिदानेनसंपूज्य प्रातर्विसर्जयेत् अधि-
कदिनवासनेतु फलाधिक्यम् ॥ एवमेव रात्रावपि ॥
अतिथ्यलाभेन्यत्तस्मिन्नर्थमतिविभवे ऽन्य पित्राह्वयो

टीका ।

सूर्योदं विमुखे गते ॥ सूर्योदः सूर्यास्तमनसमयायातः
विष्णुपुराणे ॥ प्रतिश्रयंतथा शय्यां पादाभ्यङ्गं सदीपकम्
प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानममं फलम् ॥ प्रतिश्रयो वास-
गृहम् ॥ देवलः ॥ नाष्टतं भोजयेद्द्विप्रं स्वगृहे सति सर्पिषि
परत्र निरयं घोरं गृहस्यः प्रतिपद्यते ॥ मिष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा
पश्चात्कदशं नलघु । ब्राह्मणं भोजयेन्मूर्खी निरयं चिर-
माविशेत् ॥ मनुः ॥ आसनावसथ्यै शय्यामनुब्रज्या
मुपासनाम् । उत्तमेष्टुत्तमं कुर्याद्दीनेहीनं समेसमम् ॥
बहूनामन्नदानां शक्तावेकस्माच्चपि प्रथमागताय गुणवते ऽ-
न्नन्देयम्, तदसम्भवे यथाशक्ति फलमूलोदकाद्यपि देयमेव
याज्ञवल्क्यः ॥ भोजयेद्दीगतां काले सखि सम्भविष्यन्-
वान् । बालस्त्ववासिनो हृद्गर्भिण्यातुरकन्यकाः ॥
संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्यत्योः श्रेष्ठभोजनम् ॥ द्रुचः ॥
पञ्चमे च तथा भागे सन्निभा गोयथा हतः देवपितृमनुष्याणां

मूलम् ।

भोजयितव्यः ॥ अथभोजनविधिः ॥ भोजनस्थानादहिर-
रेवाजानुपादावामाशिवन्मात्पाशीच प्रक्षालयथाविधि
हिराचम्यगोमयादुपलिप्त शुचिदेशे शुभासनउपवि-
श्योदकेनात्मानमद्रुचं वेष्टयित्वा ब्राह्मणादिक्रमेणच-
तुष्कोणतिकोणवर्तुलाहं चन्द्राकृतिमण्डलंकुर्यात्शुद्धो

टीका ।

कीटानां चोपदिश्यते ॥ संविभागंततः कृत्वा गृहस्थः शेष-
भुग्भवेत् ॥ संविभागो विभज्य प्रतिपादनम् ॥ अन्न-
पाकस्तु पित्तलादिपात्रे कार्यः तदभावे मृन्मयभाण्डेऽपि
तत्र विशेषमाह ब्रह्मवैवर्ते, नित्यं नूतनभाण्डं न कर्तव्यः
पाक एव च । अथवा पक्षपर्यन्तं ततस्तथाज्यं मनीषिभिः
तथा ॥ चन्द्रसूर्योपरागे चाशीचं मृतकजातयोः । स्पृष्टे
चाशुचिना सद्यः पाकभाण्डं परित्यजेदिति ॥ पाकभाण्डं
मित्युपलक्षणं जलघटादीनामपि ॥ अथ भोजनविधि-
मुपक्रमते भोजनस्थानादहिरित्यादिना ॥ तत्र बीधायनः
सुप्रक्षालितपाणिपादोऽपचाचम्य शुचौ देशेऽन्नमुपसंहृत
मुपसंगृह्य कामक्रोधलोभमोहान्महत्सु सर्वाङ्गुलीभिः
शब्दमकुर्वन् प्राप्नोयान्नपिण्डं शेषं पात्रासु तृजेत् ॥ उप-
संहृतमुपनीतम् । उपसंगृह्य चादरेण स्वीकृत्य । शब्दं
स्वीकारादिकम् । पिण्डं शेषं कवलशेषम् ॥ ब्रह्मपुराणे

मूलम् ।

ऽभ्युच्चमात्रं वा कुर्यात् ॥ अथेष्टजनपरिविष्टमद्ग-
मभम्बरखीतादिपावस्थं दृष्ट्वा दृष्टमनाः प्राञ्जलिरस्त्राकं
नित्यमेतदस्त्वित्यभिलष्य पुनर्भक्त्या प्रणमेत् । ततः श्रीं

टीका ।

आसनस्थस्तु यो मोहात्पङ्क्तिमध्य उपस्पृशेत् । विशिष्टो-
जनभूमिश्च अप्रक्षालितपाणिमान् ॥ स सर्वपातुयत्यापं
तद्गृह्णाति नराधमः । तस्माद्दृष्टिरुपस्पृश्य आचान्तः
प्रविशेद्गृहमिति ॥ तथा ॥ पावेष्वाधनुरूपेषु पृथग्भ-
त्वनुजैः सह । भूमीपादं प्रतिष्ठाप्य मौनेनाग्न्युभक्षयेत्
विष्णुपुराणे ॥ विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न शिदिक्षुखः
विदिक्षुखः कोणाभिमुखः ॥ मर्तुः ॥ आयुष्यं प्राक्षुखो
भुङ्क्ते यशस्वदक्षिणामुखः । दियं प्रत्यक्षुखो भुङ्क्ते ऋतं
भुङ्क्ते उदक्षुखः ॥ ऋतं सत्यं सर्वत्र दृष्ट्विति शेषः । द-
क्षिणामुखभोजनं प्रमोतमाह विषयम्, तथा चापस्तम्भः ।
दक्षिणामुखेन भुञ्जीत अनायुष्यं त्वेवं मुखस्य भोजनं
मातुरित्वमिदं गन्तव्यं ॥ गौडनिबन्धे केचित्तु न जीव
त्पितृकः कुर्याद्दक्षिणामुखं भोजनमित्याचाररत्नाकर
धृतवचनाज्जीवत्पितृकस्यापि निषेधमाहुरिति ॥ भोजने
प्राञ्जलिरिति पञ्चतये मौनस्य नियमः पञ्चयासान्नाहामौनं
प्राञ्जलाप्यादनाय तदिति विष्णुपुराणात् महामौनं

मूलम् ।

तैत्रोऽमिश्रकमस्यमृतमसि धामनामासिप्रियन्ते वाना-
मनाष्टुष्टन्दवयजनर्मसिङ्गतिजपग्रथमेत । ततोऽन्नदोष-
मकीर्तयन् दक्षिणपाश्वर्मेमण्डलाभ्यन्तरे स्वदेशकुला-

टीका ।

ह कारादिरहितम्, तथाचाविः । मौनव्रतं महाकष्टं
कुहारेष्वेव नश्यतीति ॥ ततः परन्तु न नियमः काम्यत्वात्
पराशरः ॥ यदीच्छेत्सर्वपापानि हन्तुं निरवशेषतः ।
मौनेनान्नं समग्रीयाद्गन्ताग्निमास्वपेदिति ॥ काशी-
खण्डं ॥ वावर्देवान्नमग्रीयाद्ब्रूयात्तद्गुणागुणान् । यतो
मौनेन योभुङ्क्तेमभुङ्क्तेकेवलामृतमिति ॥ केचित्तु
भोजने सर्वत्रैव मौनमावश्यकम्, स्नातस्य वरुणस्तेजोभुञ्ज-
तोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्नव्या-
हरेत्तृप्त्विति भविष्योत्तरे तदकरणेऽनिष्टश्रवणादिति ॥
यमः ॥ प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत पश्चाद्र्दो वाग्यतः शुचिः
पश्चाद्र्दो पादस्तु भुञ्जानः शतं वर्षाणि जीवति ॥ पश्चाद्र्दं च-
रन् हयेकर हये मुखे च जलक्रिन्नः पुनराद्र्दो पादोपादानं
फलार्थम् ॥ ब्राह्मणादिक्रमेणेति ॥ शङ्कः ॥ चतु-
र्यकोऽङ्गिजायास्य त्रिकोऽङ्गिचक्रियस्य तु । मण्डपाकृति
वैश्वस्य शूद्रस्याभ्युच्चं स्मृतम् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ चतुरस्रं
त्रिकोऽङ्गवर्तुलं सार्वभेन्द्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्ये-

मूलम् ।

चारिणवलीन्द्यात् ॥ तत्र तावदाजसनेयिनान्तद्विधिः
एकस्मिन्पात्रे षड्नेवेद्यानिधृत्वा भृमौचषड्धृत्वा क्र-
मेणोत्सृजेत् श्रीं सूर्यायनमः श्रीं गणपतयेनमः श्रीं

टीका ।

शब्राह्मणादिषुमगडलम् ॥ अत्र शूद्रविषयेऽर्हचन्द्रा-
कृत्यभ्युक्षणयोर्विकल्पः । अभ्यर्चयन्ति । हागीतः न-
काष्णायसे नमस्ताचेनभिन्नावकीर्णं ॥ भुञ्जोतेतिशेषः
काष्णायसे लौहपात्रेभिन्नस्फुटिते अवकीर्णेशूद्रभो-
जनादिनाऽपवित्रं ॥ कामधेनी पैठीनसिः ॥ ताम्र-
रत्नतमुवर्णमुक्ताश्लमशङ्खस्फटिकानांभिन्नमभिन्नम् ॥ न
दृष्टमित्यर्थः ॥ पात्रगुणानां वैद्यकेभावप्रकाशे ॥
दोषदृष्टिदं पृथ्यं हेमंभोजनभाजनम् । रौप्यंभवति
चक्षुष्यं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥ कांस्यंस्वुषिप्रदंरुच्यं
रक्तपित्तप्रसादनम् । पैतलंवातकृद्द्रवमुष्णंरुमिकंफ-
प्रणुत् । पात्रं पयमयंरुच्यं दीपनंविषपापनुदिति ॥
वैद्यकेष्वयमादिपात्राविधिस्तुदृष्टार्थ एव ॥ इष्टमना-
इति ॥ मनुः ॥ पुञ्ज्येदशनंनिखमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
दृष्ट्वाहृथ्यं तृप्तौदक्षप्रणमेच्चैवसर्वदा ॥ मार्कण्डेयपु-
राणे ॥ उपघातादृतेदोषनाशस्योदीर्येदुधः ॥ उप-
घातोऽशौचम् ॥ एवञ्चासवसानमन्त्रादिदोषाननुक्तै-

मूलम् ।

अमयेनमः श्रीदुर्गादेव्यै नमः श्रीशिवाय नमः श्रीभग-
वते श्रीविष्णवे नमः, भूमौ श्री ब्रह्मणे नमः श्री रुद्राय
नमः श्री इन्द्राय नमः श्री चन्द्राय नमः श्री अर्काय
नमः श्री वसुभ्यो नमः । केचिन्नवेव बलीन्ददति पात्रे

टीका ।

वतानितानोष्मितवस्तुनिद्याद्याणि ॥ ब्रह्मपुराणे ।
वामेनपाणिनापात्रं गृहीत्वाभुविसंस्थितम् । तेजोऽसी
तिवपन्नन्नं प्रणमेदमृतश्चतत् ॥ तेजोऽसीतिमन्त्रेण
वामेनपाणिनाधारणन्नकुर्वन्त्याचारविरोधात् किन्तुजलै
रन्नसिकमेव ॥ विष्णुपुराणे ॥ अन्नं प्रशस्तं पथ्यं च प्रो-
क्षितं प्रोक्षणेदकैः ॥ भुञ्जीतेतिशेषः ॥ मण्डलाभ्य-
न्तरइति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्रचन्द्रार्कवसवो
मण्डलान्तरात् । नवेदितं नरैरन्नं यस्माद्भुङ्क्षन्तिना-
न्यथा ॥ अकृत्वामण्डलं येतु भुञ्जतेऽधमयोनयः ।
तेषामनुवचाराणांसिहरन्त्यान्नस्ययद्बलम् ॥ मण्डलक-
रवेदिगुपक्रमनियमोनास्ति प्रमाणाभावात् यद्यप्यत्र
मन्त्रोऽपिनास्तीत्येतथापिमन्त्रानुक्तौ गायत्रीतिशिष्टाचा-
राङ्गायत्त्रामण्डलं कार्यमितिबहवः अतएवरूपनाथा-
ङ्गिके गायत्त्राजलेनचतुष्कोणमण्डलं कृत्वेत्युक्तमिति
केचिन्नवेति ॥ अर्चयित्तेषामाशयः प्रतिभाति पशुदेव

मूनम् ।

वीन् भूमौषट्तेषामुत्सर्गेऽयंक्रमः श्रीं नमो भगवते
श्रीविष्णवेनमः श्रीं दुर्गादेव्यै नमः श्रीं गणपतयेनमः श्रीं
ब्रह्मणेनमः श्रीं रुद्रायनमः श्रीं इन्द्रायनमः श्रीं चन्द्रायन-
मः श्रीं अर्कान्नमः श्रीं वसुभ्योनमः ॥ भैधिलेषु कतिपये
मागडरवंश्याब्राह्मणाः, कुलाचारात्पञ्चदेवताविष्णुभ्यो
नैवेद्यानिदत्वा नागकूर्मकर्कोटकदेवदत्तधनक्षत्रेभ्यो
वाह्यवायुभ्यो नैवेद्यानिददति ॥ केचिद्वैश्वे-
कादशबलीन्ददतितेषां देवतानामपिनियमः तस्मा-
दत्रकुलाचार एव नियामकः ॥ छन्दोगानाञ्चक्रबलि-

टीका ।

ताविष्णूनां पञ्चामध्यमूर्यायार्करूपेण अग्नयेवसुरूपेण
जिवायैरुद्ररूपेण बलीनां दाम्यमानत्वादवशिष्टं विष्णु-
दुर्गागणपतिभ्यस्त्रिभ्य एव पातं नैवेद्यं द्रव्यमिति ॥ नाग-
कूर्म इति ॥ तथाच विष्णुपुराणे ॥ नागः कूर्मश्चक्रकरो
देवदत्तो धनक्षत्रयुः । वह्निः स्यात्वायवः पञ्चतंषां भूमौ प्र-
दीयते ॥ अदत्तावाह्यवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होमवे-
दिति ॥ केचित्, नागः कूर्मश्चकर्कोटक इति पठन्ति ।
कचित्कर्कोटस्थाने कृत्वा कलास इति पाठः ॥ छन्दोगानाञ्च-
क्रबलिषु नारायणादिभ्यो बलिदानमाचारः परिप्राप्तमे-
व ॥ यदित्येति ॥ छन्दोगाज्ञिकोच्चारिणश्चरमिषा

मूलम् ।

प्रकारस्तुभूमौ चतुरोवलीन्धृत्वा क्रमेषोत्पृजत् श्रीं
नारायणायनमः श्रीं भूपतयेनमः श्रीं भुवनपतयेनमः
श्रीं भूतानास्पतयेनमः ॥ यदितुषैश्वदेवात्पाकसूर्या-
दिभ्यः सिद्धमन्नं न दत्तं तदाभोजनकाल एवैकस्मिन्पा-
त्रेपक्ष्मधान्नं दिभश्चभूमौ चचतुरोवलीन्धृत्वा श्रीं सूर्याय
नमः श्रीं गणपतयेनमः श्रीं दुर्गादेव्यै नमः श्रीं शिवाय
नमः श्रीं विष्णवेनमः श्रीं नारायणायनमः श्रीं भूपत-

टीका ।

अप्यं वम् ॥ भूपतयइत्यतभूः पतयइतिपाठोगुणवि-
ष्णुभाष्यादौदृश्यते ॥ सवारिणेति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥
हस्तेनलङ्घयन्नाग्नंसीदंकेनकदाचन । दम्भाद्योलङ्घ-
यन्नुच्चैस्तनान्नं निहतमभवेत् ॥ इतश्चान्नमभक्ष्यत्व
य्यंति तस्यदुरात्मनइति ॥ अपःप्राश्येति ॥ अपोऽ-
ग्रानक्षुण्णंहीयात्सर्वतीर्थमयश्चतत् । अमृतोपस्तरणम-
सौतिविष्णोरन्नमयस्यच ॥ अत्रासीत्यन्नतरंस्वाहाकारं
कुर्वन्ति, अपोपस्तरणार्थंनुप्राश्यतोयामृतंमकृत् अमृतो
पस्तरणमसिस्वाहेत्यन्ने नतरतुविदिति संन्यासपद्धति-
लिखितवचनप्रामाण्यात् ॥ पुलस्त्यः ॥ करेणतुपि-
बन्तीयं यावन्मांसंनभक्षयेत् । मांसलिप्तकरेतीयंतुल्यं
योमांसंभक्षयामिति ॥ अत्र मांसलिप्तकरेणजलपान-

मूलम् ।

येनमः श्रीं भुवनपतयेनमः श्रीं भूतानाम्पतयेनमः
इतिकर्मसोत्सृजेत् ॥ हृन्दोगानामपिकेचिद्विश्वली-
न्ददति केचिच्चसप्तैवेत्येवमादयोबहवः पद्याःसन्ति तत्र
कुलाचारएवशरणम् ॥ ततः सखारिणापाणिनाऽन्न-
मलङ्कयन् श्रीं अमृतोपस्तरणमसिस्त्राहा इत्यपः प्रा-
श्यानामिकाङ्गुष्ठाभ्यांघृतघृतंस्तीकमन्नमादाय साङ्ग-

टीका ।

निषेधान्मांसलिप्तकरंप्रक्षालयेवापोऽशानं कर्तव्यम्, प्र-
त्यपोऽशानेतुहस्तप्रक्षालननिषेधान्मांसलिप्तकरं प्रक्षाल्य
पुनरन्नलिप्तकरणं प्रत्यपोऽशानं कर्तव्यमिति ॥ रघुन-
न्दनोऽप्येवम् ॥ घृतघृतमिति नभुञ्जीताघृतंनित्यं ॥
गृहस्थोभोजनद्वयम् । पवित्रमद्यक्षयश्चसर्पिराक्षुरघाप-
हम् ॥ विष्णुः ॥ नोष्ष्टोघृतमादद्यात् ॥ स्मृत्यर्थ-
सारे ॥ प्राणाहुतौघृताभावे पश्चाद्भुञ्जीतनोघृतमिति ॥
एवञ्चप्राणाहुतौघृतं गृहीतवतोभोजनकालेपुनरपिघृत-
स्यगृह्येनदीपद्वितिगम्यते अत्र घृतपदमुपलक्षणं तेन-
न्यान्यपि भोज्यवस्तूनिगृहीत्वाव बहवोभुञ्जते ॥ अन्ये
तूपलक्षणत्वेमानाभावाद्घृतातिरिक्तवस्तूनिपश्चादप्युपा-
देयानीत्याहुः ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ प्राणैभ्यस्त्वथपञ्चम्यः
स्त्राहाप्रणवसंयुताः । पश्चाद्गृहीतुञ्जुहुवात्प्रार्थाम्निजि-

मूलम् ।

इसर्वाङ्गुलीभिर्महामौनीपञ्चकृत्यो मुखेदुत्वाऽदन्तच्छि-
न्नं निगिरित् तत्र वीधायनीकक्रमेणमन्त्राः श्रीं प्राणाय
स्वाहा श्रीं अपानायस्वाहा श्रीं व्यानायस्वाहा श्रीं
उदानायस्वाहा श्रीं समानायस्वाहा अथवा श्रींप्राणाय
स्वाहा श्रीं अपानायस्वाहा श्रीं समानायस्वाहा श्रीं

टीका ।

भेषुच ॥ प्राणेभ्यः प्राणादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यनुरोधात् ।
प्रलयाम्निनिभेष्विति ध्येयत्वार्यम् ॥ नातिदृष्टीति ॥
मनुः ॥ अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यश्चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविहिष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ अग्नीया-
दिति ॥ मनुः ॥ सार्धप्रातर्मनुष्याणामशनन्देवनिर्मि-
तम् । नान्तराभोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ अ-
न्तराभोजननिषिद्धस्तु फलमूलादन्यत्र तथाचापस्तम्बः ॥
दिवाचनभुञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः ॥ चः पुनरर्थः ॥
दिवापुनर्भोजननिषिद्धो विवाहादृष्टुं न तपनयनमावेश
पाणिग्रहणादधिगृहमेविनोत्र तं कालयोर्भोजनं दृष्टि-
श्यान्नस्येत्यापस्तम्बवचनादिति प्रसङ्गः ॥ कन्दोगपरि-
शिष्टे ॥ मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्धं प्रहरयामातः ॥
अहनि सति सन्भवे दंष्ट्रीकृत्तपञ्चमभागे तदसन्भवे मन्त्रा-

मूलम् ।

उदनायस्वाहा ओं व्यानायस्वाहा इतिविष्णुपुराणोक्तः
क्रमः ओं प्राणायस्वाहा ओं व्यानायस्वाहा ओं अपानाय
स्वाहा ओं समानायस्वाहा ओं उदनायस्वाहा इति
ब्रह्मपुराणीयोवाक्रमोद्याद्यः ॥ ततोमौन्यमौनीयानाति-
वृत्तिपर्यन्तमश्रीयत् ततोऽप्रचालितदक्षिणकरेण ओं अ-
टौका ।

मध्याह्नाह्नरीवादिर्निषिद्धकालादन्यभागेऽपितमस्त्विन्यां
रात्रौसार्धं प्रहरयामान्तः अर्धं प्रहरसहितप्रहराभ्यन्तरे
एवञ्च मन्वादावपिसायंप्रातः शब्दावेतत्पराविवएक-
दाक्यतानुरोधात् । क्वचिन्मर्त्यवासिनामित्यत्र अप्र-
वासिनामितिपाठः स्वगृहस्थितोन्नामितितदर्थं एवञ्च
प्रवासेस्थितानांनैषनिर्णयः ॥ अत्र कालद्वयेभोजन-
स्थितितयाविधानात्सत्यत्र सत्याञ्च बुभुक्षायांकार्प-
ण्यादिनाऽभूञ्जन्प्रत्यवैत्येव ॥ अतएव बोधायनः ॥
गृहस्थोब्रह्मचारीवा योऽनश्नंस्तपश्चाचरेत् । प्राणाम्नि-
होत्रलोपेन अवकीर्णोभवेत्तुस इति ॥ प्राणाम्निहोत्रं
प्राणाहुतिः अवकीर्णोलुप्तव्रतः । गृहस्थोवाहिताग्निः
अनह्नान् ब्रह्मचारीच आतिशाम्निश्चतेत्रयः । अश्नन्
एवसिध्यन्ति नैषांसिद्धिरनश्नतामित्यापस्तम्बवचनानु-
रोधात् । अभोजननिषेधः प्रायश्चित्तादन्यत्र, तत्र

टीका ।

विशिरयतद्विधानात् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ अथ्येकपङ्क्ता
 नाश्रीयात्संहतः स्वजनैरपि । कोहिजानातिकिकस्य
 प्रच्छन्नं पातकमहत् ॥ भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिश्च
 भेदयेत् ॥ कोहिजानातीत्यादिना पातकमन्टेहेष्ये -
 कपङ्क्तानभोक्तव्यमित्युक्तं निर्होषत्वनिश्चयेतु भोक्त-
 व्यमेव ॥ वैद्यकेभावप्रकाशे भोजनकालमाह ॥ या
 ममध्यमभोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्यं रसो-
 त्पत्तिर्यामयुग्मादलक्ष्यः ॥ अन्यच्च ॥ क्षुत्प्रभवति
 पक्वं पुरमदोषमलेषुच । कालेवायदिवाऽकालेसोऽन्न-
 कालउदाहृतः ॥ किञ्च ॥ उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगी-
 त्मर्गीयथोचितः । लवुताक्षुत्पिपासाच यदाकालः
 सभोजने ॥ भोजनात्प्राग्भक्ष्यमाह तत्रैव ॥
 भोजनाय सदापथ्यं लवणाद्र्कमक्षयम् । अग्नि-
 सन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनमिति ॥ ननु लव-
 णस्यपित्तजनकत्वादाद्र्कस्यच कटुकत्वेनपित्तविरो-
 धित्वाद्भोजनात्पूर्वस्तद्वक्ष्यमयुक्तमिति चेदुच्यते लवण-
 मवसैत्थं विदोषन्नत्वात्तदुक्तं गुणयन्ये । सैत्थवंलवणं
 स्वादु दीपनं पाचनं लघु । किञ्च रुच्यं हिमं रुच्यं सूक्ष्मं
 नेत्रां विदोषनुदिति ॥ एवमाद्र्कमपि न तद्विरोधि मधुर-
 पाकित्वात् तदुक्तं तत्रैव चाद्र्काभेदिनीगुर्वीतीच्छो

टीका ।

आदीपनीचसा । कटुकामधुरापाके सूष्मावातकका-
 पहा । अथवा संयोगस्वभावाद्भवत्वाद्द्रव्यैक्यविरोधी
 तिबोध्यम् ॥ तथा ॥ अग्नीयात्तन्मनाभूत्वापूर्वन्तुमधुरं
 रसम् । मध्येऽलवचीपश्चात्कटुतिक्तकायकान् ॥
 गुरुपिष्टमयंद्रव्यं तण्डुलान्पृथुकानपि । नवातुभुक्तवान्
 स्वादेन्मात्रांस्वादेद्वुभुक्षितः ॥ मात्रामल्पपरिमाणाम्
 तथा ॥ घृतपूर्वसमग्नीयात्कठिनं प्राक्ततोमृदु । अन्ते
 पुनर्द्रवाणीतुवलारोग्यं नमुञ्चति ॥ अयमर्थः ॥ प्राग्
 घृतपूर्वकठिनं समग्नीयात् यथा काश्यादिवासिनः प्रथमं
 सव्यञ्जनां घृतपूर्वारोटिकां भुञ्जते ततोमृदु रसूपादिक-
 मोदनं भोजनान्ते दधितक्रटुग्धादिद्रवद्रव्यमग्नौतीति ॥
 तथा ॥ आहारंषड्विधं चूष्यं पेयं लिङ्गान्तयेवच । भोज्यं
 भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरुविदाद्यथोत्तरम् ॥ चूष्यमिच्छुदादि-
 मादि, पेयं पानकशर्करोदकादि लिङ्गं रसालाक्तयितादि
 भोज्यं भक्तसूपादि, भक्ष्यं लङ्ङुकमण्डुकादि, चर्व्यं
 चक्षकचिपिटादि ॥ भोजनपरिमाणमाह वैद्यके ॥
 गुरुणामर्हं सौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते ॥ सौहित्यं तृप्तिः
 आपस्तम्बः ॥ अष्टौ शासामुर्नर्भक्ष्याः षोडशारथ्यवासिनः
 द्वाविंशत्पुष्टस्यस्यश्चमितम्ब्रह्मचारिणः ॥ ब्रह्मपुराणे
 कुर्यात्क्षीरान्तमाहारं न च प्रयात्पिबेदपि ॥ अधि अधि-

टीका ।

कम् दर्शयति पाठोक्तोक्तिरुचः ॥ तथा ॥ कठरं पूरये-
 दहमग्नौ भागं जलेन च । वायोः सञ्चरणायां चतुर्ष-
 मवशेषयेत् । दध्यादिभक्ष्योत्तरं शीतजलं पेयं तथा च
 भट्टमन्त्रः । अनुपातं हिमजलं यवगोधूमनिर्मितं । दधि
 मद्यं विषे द्राक्षेपिष्टे मिष्टमयेपि चिति ॥ भोजनकाले
 वामपात्रे जलपात्रधारणं केविन्निषेधन्ति बहवस्तु विद-
 धत्वेव तथा चानुपानवर्गमुच्यते । प्रद्ववाणिरसं स्रैव
 पानीयं पानकं पयः । खण्डान् यृषींश्च पेयं आश्विनस्य पात्रं
 प्रदापयेदिति । यत्तु वामपात्रं स्थितं तां यं यामुङ्क्ते
 ज्ञानदुर्बलः । यासेयासेमलं भुङ्क्ते पानीयं रुधिरम्भवे
 दिति वचनं प्रायश्चित्तधिवेकटाकायां गोविन्दानन्देन धृतं
 तत्संदिग्धमूलमेव । लघुहारीतः । पयःपानं पुनर्दानं
 सामिषं पयसानिधि । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्तसक्तुषु
 वर्जयेत् । पयसित्वत्तसहार्थसहयोगं विना पितृतोया ।
 दन्तच्छेदनं तृणखण्डकया दन्तवेधः । मुच्यते । सक्तूना-
 माशुजीर्यतमृदुत्वादवलिङ्गिका । महाभारतं । पानीयं
 पायसं सर्पिर्मधुक्कं मधून्यपि । निरश्यं शेषमेतेषां न
 प्रदेयस्तु कस्यचित् । निरश्यं निःशेषमशनीयम् । यदि
 दैवाच्छेषमवशिष्यते तदानकस्मै चिदपि देयमित्यर्थः ।
 निषिधाभाह चक्रदत्तवैद्यके ॥ नाद्यादसौर्षवमयुष्ता-

टीका ।

सकासज्वरार्हितः । तृष्णाऽऽस्यपाकहर्त्रे वशिरः कर्ण-
मयी चतत् ॥ विषयुक्तमन्नं सर्वथा वर्जयनीयं तन्नक्षयं
वेद्यके । रक्षेदन्नं विषान्नित्यं तत्परीक्षोच्यते यथा । म्रियन्ते
मन्त्रिकाः स्पर्शादन्नं पर्युषितोपमम् । विष्णुः । नैकीमिष्टं
नो धृतस्ते हं न दिवाधाना न रात्रौ तिलमम्बुहं न दधि
शक्नुन्नकोविदार वटपिप्पलशणभाकम् । उद्धृतस्ते हं
खन्यादिदधिसक्तूनि त्वत्पिरात्रावित्यनुषज्यते । ब्रह्म-
पुराणे ॥ यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यश्च फूत्कारसंयुतम् ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवच्चतत् ॥ तथा ॥ घास-
शेषन्नचाग्नीयात्पीतशेषं पिवन्नतु । शाकमूलफलेत्यादि
दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥ दन्तैर्वर्हिष्किंस्तु हिंस्तु न भक्षयेत्
मुखप्रविष्टेतु तद्वापारो न निषिद्धः ॥ तथा ॥ बहूनां
भुञ्जतां मध्यं चाग्नीयात्तुरान्वितः ॥ विष्णुः ॥ न निःश्रे-
यभुक् स्यादन्यत्र दधिमधुमर्पिः पयःसक्तुशाकैर्भ्यः ॥ चांप-
स्तम्भः ॥ न नानाविभुञ्जीत न वा प्रासादे कृतभूमौ तु भुञ्जीत
प्रासादोदारबहतलः कृतभूमौ मृदादिप्रवेपसम्यादित
भूमौ नाविप्रासादे च भुञ्जीतेत्यर्थः ॥ देवलः ॥ स्वयमे-
यामतो वापि सन्निकृष्टं मृते सति । न भुञ्जीताश्च न विहा-
न्वस्य वैशोककारणात् । बौधायनः । भुञ्जानेषु तु विप्रेषु
यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजनं विपन्नकर्ता सौव्रह्महाच

मूलम् ।

मृतापिधानमसिस्त्राहा इतिचुलकस्याचपः प्राश्यो-
त्वाव शुचिदेशउपविश्यमृदाजलेनच हस्तौमुखं च प्र-
क्षाल्य दृष्टादिना नातियत्रे न दन्तलम्भनिष्क्रिष्यशु-
चिपर्यन्तं गमद्गुणान्कृत्वाऽऽमूलं पात्रीप्रक्षाल्यमुखं पादौ

टीका ।

तयोच्यते ॥ पात्रत्यागोदेशान्तरगमनात् नचैतद्वलाद्भो-
जनकालेपात्रधारणाचपः ॥ शातातपः ॥ विद्यमानेन
हस्तेनब्राह्मणोपानदुर्लभः । तोयंपिवतिवक्त्रं णश्वाऽसौ
जायेतनान्यथा ॥ वक्त्रे णगवादिपशुवदित्यर्थः ॥ उद्धृत्य
वामहस्तेनयत्तोयंपिवतिद्विजः । मुरापानेनतत्तुल्यं
मनुराहप्रजापतिः ॥ वामहस्तेनकेवलेनेत्यर्थः । अप्र-
क्षालितेति ॥ शातातपः । हस्तंप्रक्षाल्यगमद्गुणयःपिवेद
विचक्ष्वः । सदेवांस्यपितृंश्चैवआत्मानश्चैवघातयेत् ॥
बौधायनः ॥ नातिमुहितोऽमृतापिधानमसोत्सुपरिष्ठा-
दपः पीत्वाऽऽचान्तः पुनराचम्य दक्षिणप्रादिङ्गुष्ठेपाणिं
निःस्त्रावयेदङ्गुष्ठमात्रइत्यादि ॥ देवलः ॥ भुक्त्वाऽऽचामे-
द्यबोक्तेनविधानेनसमाहितः । शोधयेन्मुखहस्तौच
मृदद्विर्घर्षणेनच ॥ भोजनेदन्तलम्भानिनिर्हृत्वाचमन-
चरेत् । दन्तलम्भमसंहार्येलेपमन्ये तदन्तवत् ॥ न तत्र
कुर्यादङ्गुष्ठोवधमुदरचेपुनः भवेदशीचमत्यर्षदृष्टवधा-

मूलम् ।

च प्रक्षालयथाविधिद्विराचम्य सक्तदोष्टपरिहृज्याद्या-
राताम्बूलपुगीफल जातीफलैलादिभिर्मुखशुद्धिं वि-
धाय दक्षिणपादाङ्गुष्ठहस्तेनहस्ताभ्यां वाजलंनिःस्त्राव-
येत् । ओं चङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोचङ्गुष्ठसमावृत्तः । ईशः
सर्वस्यजगतःप्रभुः प्रीणातुविश्वभुक् ॥ इतिमन्त्रे च ॥
ततो गोप्रदानफलकामोबाङ्गुष्मनुनीच वारिणासमा-
र्जयेत् ॥ ततो भोजनपात्रमुदाय्यक्षाराज्जोदकादिभिः
संशोध्यभोजनस्थानं गोमयोदकादिभिरुपलेपयेत् ॥

टीका ।

हृत्प्रेकृते ॥ अत्राचमनमुखशोधनयोरर्थक्रमानुरोधात्पा-
ठक्रमबाधः ॥ ताम्बूलैति ॥ मुञ्चते ॥ कर्पूरजातिक्क-
कोललवङ्गकटुकाह्वयैः । सचूर्णपुगीःसहितपर्वताम्बूलजं
शुभम् ॥ मुखवैशद्यसौगन्ध्याकान्तिसौष्ठवकारकम् ।
हनुदन्तस्वरमलनिर्द्धन्द्रियविशोधनम् ॥ प्रसिकशमनं
हृद्यगलामयविनाशनम् । पथ्यंमुसोत्यतेभुक्तेस्त्रातेवा-
नोचमानवेदति ॥ ताम्बूलोपकरणत्वेन कस्तूर्यपिदेये-
तित्राहपक्षवक्तव्यः ॥ अन्येतुशुष्कमांसत्वेनसानभक्ष्ये-
तिवदन्ति ॥ गोप्रदानफलकामइति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥
संसाज्यं बाङ्गुजानूच गोप्रदानफलं कर्तव्यम् । भुङ्क्ताश्चैव
प्रतिष्ठेयस्तथाप्यार्द्रैश्चवाससा ॥ आचामीऽप्यशुचिस्ता-

मूलम् ।

ततः स्वस्थः प्रशान्तचित्त आसनपरिग्रहं कृत्वाऽभीष्ट-
देवताः स्मरेत् ॥ अर्च्यं अभिराप्यायताम्नातृन् पार्थिवा-
ग्न्यवमेरितः । दत्तावकाशो न भसाजयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्नम्बलाय मे भूमेरुपामम्नानिलस्य च । भवत्वेतत्प-
रिणतौ ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥ प्राणापानसमानानां
सुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वव्या-
हतं सुखम् ॥ अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं मयाऽन्नं
जयत्वशेषम् । सुखं ममेतत्परिणामसंभवं यच्छत्वरोगं
मम चास्तु देहः ॥ विष्णुः समस्तैन्द्रियदेहि देहः प्रधानभूतो
भगवान्यथैकः । सत्येन तेनान्नं मशेषमेतदारोम्यदं मे प-
रिणाममेतु ॥ विष्णुरन्तायथैवान्नं परिणामश्च वै यथा ।
सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्णं त्वन्नमिदन्तथा । एतान्मन्त्रानुच्चार्य

टीका ।

वदावत्पात्रमनुवृत्तम् । उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृ-
ज्यते महीति ॥ स्वस्थ इति ॥ विष्णुपुराणे ॥ स्वस्थः प्रशा-
न्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः । अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्वीत
स्मरणं ततः ॥ अभिराप्यायताम्नातृनि त्वारभ्य जीर्यत्वन्न
मिदन्तयेत्यन्तमन्त्रानुक्ता इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्या-
न्तथोदरम् । अनायासप्रदायीनिकुर्यात्कर्माख्यतन्द्रित
इति । अगस्तिरग्निरित्येतन्मन्त्रं अरोगो मम चास्तु देहः इति

टीका ।

क्षीचित्पुस्तकेपाठः ॥ अथ प्रसङ्गात्संचिष्यभोज्याभोज्य-
निर्णयः ॥ तत्रयमः ॥ अमृतम्ब्राह्मणस्यान्नं च वियान्नं
पयःस्मृतम् । वैश्यस्यान्नं त्वन्नमेव शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥
मनुः ॥ नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानग्राहिन द्विजः ।
आददीताममेषास्माद्वृत्तावेकरुत्रिकम् ॥ शास्त्रविद्
ब्राह्मणः अग्राहिनः श्राद्धादिपञ्चयज्ञशून्यस्य शूद्रस्य पक्वान्नं
न भुञ्जीत किं स्वन्नान्तरालाभे एकाहारक्षममामान्नं गृह्णी-
यादित्यर्थः शूद्रस्यापि कानिचित्पक्वान्नानि याद्याख्याहा-
द्विराः । गोरसंचैव सक्तं सूतैर्लंपिष्याकमेव च । अपूपान्
भक्षयेच्छूद्राद्यश्चान्यत्पयसा कृतम् पिष्याकस्तिलखलिः
शूद्रे पुभोज्यान्नानाह याज्ञवल्क्यः ॥ शूद्रे षुदासगोपा-
लकुलमित्रार्द्धसौरिणः । भोज्यान्नानापितृवैवयक्षा-
त्मानं निवेदयेत् ॥ दासो गर्भदासः कुलमित्रं पितृपि-
तामहादिक्रमेण मैत्रीप्राप्तः अर्द्धसौरौ हलाहं फलपांही
लोके “अधहरी” इतियस्य प्रसिद्धिस्तद्वान् इतियावत्
चकारात्कुम्भकारादयः सदाचारिणः, एतदप्यन्नान्तरा-
लाभएवेति प्रतिभाति पूर्वोक्तमन्वेकवाक्यतानुरोधात् ॥
हारीतः ॥ शूद्रान्ने न तु भुङ्क्ते न जठरस्थेन यो मृतः । स वै
स्वरत्वमुद्भूत्वं शूद्रत्वञ्चोपगच्छति ॥ न भुञ्जीतेत्यधिकारे
मनुः अनर्चितं हयामांसमवीराद्योद्योषितः । द्विष-

मूलम् ।

सहस्रेनोदरं परिमृज्या नायासप्रदायो नि कर्माणि कुर्व्यात्
तत इतिहासपुराणादीनां व्युत्पत्तेन श्रवणेन च षष्ठसप्तमौ
दिनभागौ स्वपृष्टेनोत्पादमभागेलोकयात्रार्थं परिभ्रम्या-
सामनसमर्थपूर्वलिखितप्रकारेण बहिःसायं सन्ध्यामुपास्य

टीका ।

द्वन्नंगर्यन्नंपतितान्नमवक्षतम् ॥ अवीरा पतिपुत्र-
विहीना योपितइति विशिष्य पुनरुपादानादसम्बन्धि-
न्याएव निषिद्धो न तु पितामह्यादिसम्बन्धिन्या अपीति
बोध्यम् । अवक्षतमुपरि कृतकृष्णाकम् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥
एकेन पात्रिना दत्तं न कदाचन भक्षयेत् । घृतं तैलञ्च
लवणं पानीयं पायसं तथा ॥ भिक्षा तु हस्तदत्ता वा सा
नयाद्या कदाचन । शूद्रभुक्तावशिष्टानुनाद्याद्भागं स्थि-
तन्त्वपौति ॥ स्विन्नतण्डुलादिभक्षणे ब्रह्मवैवर्ते ब्र-
ह्मखण्डे । हिः स्विन्नमन्नं पृथक् शुद्धं देशविशेषके ।
नात्स्नयशस्तं विप्राणां भक्षयेच्च निवेदने ॥ अभक्ष्यं तदा-
तीनाञ्च विधवा ब्रह्मचारिणाम् । ताम्बूलं च यथा ब्रह्मन्
तथैते वस्तुनो ध्रुवमिति ॥ पृथक् च पिठान्नम् । स्विन्ना-
न्नसर्वथा अभक्ष्यात्वे तु हैमनिकं सितास्विन्नमिति ह-
विष्यलक्षणे अस्विन्नमिति विशेषणं च व्यर्थं स्यात् । भू-
ष्टतण्डुलचिपिठान्यपि पादप्रक्षाल्योपलिप्तस्थानं एव

टीका ।

भोक्तव्यमथाचक्रण्यखण्डे । भृष्टद्रव्यं तयाग्नं च धृत्वा
 धीतेचवांससी । पादप्रक्षालनं कृत्वा भुङ्क्ते स्थाने परि-
 ष्कृते इति ॥ अन्नं भक्तम् ॥ भविष्यपुराणे ॥ आच-
 सेन तु पात्रेण यदग्नमुपनीयते । भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते
 दाता च नरकं व्रजेत् ॥ अङ्गुल्यादन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्ष-
 व्रणं तथा । मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥
 अकृतारब्धान्नं न रंयत्प्रक्षिप्यते तत्प्रत्यक्षलक्षणं तादृशम-
 पिसैम्बवं सामुद्रञ्चानिषिद्धम्, सैम्बवं लक्षणं तद्वत्तयामान
 समुद्भवम् । पवित्रे परमेष्ठ्यते प्रत्यक्षेऽपि नित्यशब्दविव-
 चनात् ॥ अथ भोजनोत्तरदिनं घृष्टादिभागकृत्याग्यु-
 पदिशति तत इति हासपुराणादौ चामिति ॥ दक्षः ॥
 भुङ्क्ता तु मुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् इति हासपुरा-
 णायैः षष्ठसप्तमकौनयेत् ॥ अष्टमेलोकयात्राया इति
 सम्भ्याततः परमिति ॥ भोजनोत्तरकृत्यमाह वैद्यकिं
 कथदेवकृते पथ्यापथ्यविवेके ॥ ततः पद्मशतं गत्वा वाम-
 पार्श्वेन संविशेत् । वामपार्श्वं श्रयं पित्तं पित्तादग्निः
 प्रवायते । ततस्तेनैव पार्श्वेन भुङ्क्तवान् संविशेन्नरः ॥
 द्वाविंशन्मोक्षावामेतु दक्षिणे पञ्चविंशतिः । मध्ये द्वादश
 मात्रात्, श्रयोतन्वपतिस्ततः ॥ मदनपालः ॥ भुङ्क्तोप-
 विशेत्तन्मुन्दिर्बलमुत्तानशायिनः । आयुर्वीमकटिस्थस्य

मूलम् ।

प्रमादादिनाऽच्छुक्ता न्यायश्रयककार्याणि प्रहराभ्यन्तरे
कृत्वा सायमागतानतिथौ पूर्वोक्तप्रकारेण सरक्तत्वभोज-
यित्वा माहर्षिप्रहराभ्यन्तरे निशि सपरिवारो भुक्त्वा गयीत
अधौयानश्चेत्पुनर्मर्चमयोर्य्यामयोर्बेदमभ्यसेदितरयोः
गयीत ॥ अथ गयनविधिः ॥ प्रक्षालितचरणोऽनाद्र्पा-

टीका ।

मृत्युर्वांशतिधावतः ॥ तथा ॥ सदोमांसं न वञ्चान्नं
बालास्त्रीक्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदकस्नानंसदाः प्रा-
णकराणि षट् ॥ पृतिमांसं स्त्रियो हृहा बालार्कस्तमण-
न्दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सदाः प्राणहराणि षट् ॥
दिवा स्वापो धर्मशास्त्रं पुनिसिद्धिं वैद्यके विशेषमाहमु-
श्रुते । सर्वर्तुषु दिवा स्वापः पृतिषिद्धोऽन्यत्र यौष्मात् ।
पृतिषिद्धे ष्वपि रात्रौ बालहृहस्त्रीकर्षितं क्षतक्षीणमद्यनि-
त्ययानवाहनाध्वकर्मपरिथान्तानामभुक्तवतां मेदः स्वे-
दकफरसरक्तक्षोणानामजीर्णेनाञ्चमुहूर्तं दिवा स्वपन-
मपृतिषिद्धम् । रात्रावपि जागरितवतां जागरितकाला-
दूर्ध्वमित्यते दिवा स्वप्नः ॥ विवृत्तिर्हि दिवा स्वप्नो नाम
तच्च स्वपतामधर्मः सर्वदोषप्रकोपश्च । तत्प्रकोपाञ्च
कासश्चासपृतिश्चायशिरोगौरवाङ्गमर्दारोचकज्वराम्नि-
दौर्बल्यानि भवन्ति रात्रावपि जागरितवतां वातपित्त-

मूलम् ।

दोनोच्छिद्योनतिर्यक्प्रत्यगुदकहिरः नम्रहमृद्वन्यकाष्ठ-
दैर्घ्यानुगतोननर्माऽनिधिहायांशय्यायांसंविशेत् ॥ तत्र
पठनीयमन्त्रायथा ॥ ओं नमोनन्दोश्वराय ॥ नमोनन्दो
श्वरायोतियःप्रोक्ष्यपतेनरः । तस्यकामागडराजिभ्या
नभविष्यतिवैभूयम् ॥ अपस्तिर्माधवस्यैवमचक्रन्दोमहा

टीका ।

स्कार वचनात् । अवज्योत्यदीपं प्रज्वाल्य ॥ शयीतेति ॥
याज्ञवल्क्यः ॥ उपास्यपश्चिमां मन्त्राहुत्वाम्नीं स्नानुपा-
स्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिवृषोऽयमव्विशेत् ॥
संविशेत्स्वप्यात् ॥ स्मृतिः ॥ आसनं वसनं शय्यां जाया
ऽपत्न्यं कमण्डलुः । आत्मनः शिचिरेतानि न परेषां कदाचन
अनुमतिं विनेति शेषः अन्यथाऽऽतिथ्यानुपपत्तेः ॥ अधो-
यान इति ॥ दक्षः । प्रदोषपश्चिमीयामीवेदाभ्यासेवती
नयेत् । यामहयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ अववेद
पदमुपलक्षणमध्यतव्यशास्त्राणाम् यामहयं मध्यमं प्रहर
हयंतस्य महानिशात्वं नानध्यायत्वात् ॥ अथ शयनविधि
मुपक्रमते प्रक्षालितचरणद्वयार्द्रना ॥ विष्णुपुराणे ॥
कृतपादार्द्रिणी चस्तु भुक्त्वा सायंततोऽपि । गच्छेच्छय्या
मस्पृष्टितामेकदारुमयीं नृप ॥ नाविशालां न वाभन्मां
नासमां मणिभान्न च । न च जस्तु मयीं शय्यामधितिष्ठेदना

मूलम् ।

मुनिः । कपिलो मुनिरास्तौकः पश्यते मुखशायिनः ॥
असितं चार्तिमन्तश्च मुनीयं चापियः स्मरेत् । दिवा वा य
दिवा रात्रौ नास्य स र्प्यभयं भवेत् ॥ योजरत्कारुणाज्जातो

टीका ।

सूताम् ॥ प्राच्यां दिशि शिरःशस्तं याभ्यां यामयवान् प ।
सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतन्तुरोगदम् । विष्णुः । नार्द्रपादः
स्वय्यान्नोत्तरापरशिराननमोनानुवृणं नाकाशेन पालाशे
शयनेन पद्मदारुक्तेन गजभजनकृते न विद्युद्गन्धकृते न
भिन्नेनाग्निप्रुष्टे न चटमिक्तद्रुमज्जे न श्मशानशून्यालय
देवतागृहेषु न च पलमध्ये न गोगुरुहुतागमुराणामुपरि
नोच्छिष्टेन दिवा न सन्ध्यायां न भस्मनि देशे च नाशुचौ
नार्द्रे न पर्वतमस्तके । उशना । न तैलाभ्यक्तशिरःशस्तेत
पैटीनसिः ॥ नादीक्षितः कृष्णचर्मणि स्वय्यात् ॥ मन्वा
इति ॥ नन्दिपुराणगोभिलमहाभारतस्या एते मन्वाः ॥
प्रथममन्वं स्वमते इत्यार्षः चरममन्वं मृद्वां शिंशहृक्षफलं
यथेति पाठान्तरम् । शिंशहृक्षः तिउरा इति प्रसिद्ध इति
बहवः ॥ निद्रां कुर्व्यादिति ॥ निद्रालक्षणयोगसूत्रे पत-
ञ्जलिराकृष्यभावप्रत्ययालभ्यनादृतिर्निद्रेति ॥ वैद्यकीतु
हृदयं चेतनास्थानं तस्मिन् मत्तमसावृते सर्वे प्रांश्विनः स्वपन्ति
तदुक्तं सुश्रुतम् । हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुतदेहिनाम् ।

मुखम् ।

अरत्कारौ महायशः । आस्तीकः सर्पसन्धेयः पन्नगा-
न्योश्चरच्चयत् ॥ तं स्मरन्तस्महाभागा नमार्हिसितुमर्हय ॥
सर्पापसर्पभद्रन्तंगच्छसर्पवनान्तरम् । जनमेजयस्यज-
ज्ञान्ते आस्तीकवज्रनंस्मर ॥ आस्तीकस्यवचः श्रुत्वायः

टीका ।

तमोऽभिभूतेतस्मिंस्तु निद्राविशतिदेहिनाम् ॥ निद्रा-
हेदुस्तमः सप्तुं बोधने हेतुरुच्यते । स्वभावएववाहेतुर्गरी-
यान्परिकीर्त्यते ॥ तथा ॥ पुण्डरीकेष्वसदृशं हृदयं स्याद-
धोमुखम् । जायतस्तद्विकसतिस्वपतस्त्रिमीलतीति ॥
स्वप्ने इति ॥ वैद्यके ॥ सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोनुपरतं
यदा । विषयेभ्यस्तदास्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति ॥ तत्र
द्रुफलाः स्वप्नाः ॥ यस्तु पश्यति वैस्वप्नं राजानं कुञ्जरं ह-
यम् । सुवर्णं वृषभं वा कुटुम्बन्तस्य वहति इत्यादयः ॥
पतनं दन्तकेशानां पक्वमांसस्य भक्षणम् । खरोष्ट्रमाहि-
र्षयान् तैलाभ्यङ्गश्च मृत्यवे ॥ इत्यादयस्त्वनिष्टफलाः ॥
सर्वाणि शुक्रान्यतिसोभनानि कार्यासंभन्तौ दनतक्रव-
र्जम् । सर्वाणि कृष्णान्यतिनिन्दितानि गोहस्तिदेव-
द्विजवाजिवर्जम् ॥ अधिकन्तु यत्तु गौरवभयादलिखितं
स्वप्नाध्यायादौ द्रष्टव्यम् ॥ शान्तिविधिमिति ॥ याज्ञ-
वल्क्येन प्रथमाध्यायेऽपननास्य कर्तव्यमित्यादिभिः

मूलम् ।

सर्पोननिवर्तते । शतधाभिद्यतेमूर्ध्नि शिरीषस्वफलं-
यथा ॥ चन्द्यानप्तात्माभिरुधितमङ्गान्पठेत् ततोविष्णुं
नमस्कृत्येष्टदेवतांस्मृत्वानिद्रां कुर्व्यात् ॥ निद्रितश्च-

टीका ।

षोडशभिः श्लोकैरुक्तं विनायकस्त्रयमविधिमित्यर्थः ॥
दारोपगमनविधिरिति ॥ धर्मपत्नीप्रसङ्गविधिरित्यर्थः
वात्स्यायनादीति ॥ आदिपदेन नन्दिगोर्हीयश्चेतकेतु
वाभव्यद्योटकमुखगोणिकापुत्र चारायणकुचुमारादीनां
कामशास्त्रकाराणां ग्रहणम् ॥ धर्माविरोधेनेति ॥ अयं
भावः यथाचजीर्णादिदोषपरिहारेण प्रत्यहं भोजनेजनाः
प्रवर्तन्ते तथा असमत्प्रज्ञासहाय्यादि दोषपरिहारेण व-
क्ष्यमाणरीत्यास्वदारेषु प्रवर्तन्ते इति ॥ तदाह भगवा-
न्मल्लनागः ॥ शरीरस्थितिहेतुत्वादाहारसधर्माश्चोहि
कामाः । फलभूताश्च धर्मार्थयोरिति ॥ उक्तस्य काम
भाष्ये ॥ धर्ममूलः स्मृतः स्वर्गस्तथापि परमाः स्त्रियाः ।
गृहस्थधर्मो दुर्वारो न राक्षसं धर्मयत्नजः ॥ हिताद्यापत्य-
सन्तानैः स्त्रियस्त्विह पुरतश्च । परं सम्प्रत्ययो भोगप्रक-
र्षार्थाय त्रैस्त्रियः ॥ तथा ॥ दृष्टानामिव हि विवर्त्यन्तं
जन्मसुखद्विषाम् । दोषास्तु परिहर्तव्या इत्याचार्यैः स्थि-
रीकृतमिति ॥ आपस्तम्बः ॥ सदानिशावां दाराग्र-

मूलम् ।

पाप्मौ स्वप्ने किमपि पश्येत्तदाप्रातरुत्थायदेवर्चभ्यः
शुभाशुभं निर्वीर्यं याज्ञवल्क्यादुक्तशान्तिविधिंकु-
र्यात् ॥ अथशयनप्रसङ्गादारोपगमनविधिः ॥ रात्रा-

टीका ।

त्वलंकुर्वीत ॥ पैठौनसिः ॥ संहतेदेशेमेधुनमाश्रयेत् ॥
सुरतगृहवर्चनं कामशस्त्रं कलाविलासे ॥ रम्यपद्मि-
रवानन्दनवचित्रकुलाकुलम् । स्रक्ताम्बुलार्हशयनं
गृहंसुरतमुन्दरम् ॥ विष्णुपुराणे ॥ स्नातःस्नग्गन्धि-
धृक्प्रीतोनाध्मातः कुपितोऽपिवा । सकामः सानुरा-
गश्चव्यवायंपुरुषोव्रजत् ॥ सानुरागइति ॥ यदातुविरा-
गस्तदाकिमप्यपदिश्यान्न्यत्रशेतव्यं नोपगन्तव्यं तथाच
विरक्तलक्षणाप्रस्तावे वात्सरायनः ॥ मित्रकृत्यंचापदि-
श्यान्न्यत्रशेतइति ॥ व्यवायोमेधुनम् ॥ वैद्यके ॥
नर्चोनःषोडशाद्वर्षात्ममतेः परतो न च । आयुष्कामो-
नरःस्त्रीभिः संयोगंकर्तुंमर्हति ॥ मेधुनेचोमवीतं पृष्ट-
वम्बितंकार्यं निवीतंयाम्यधर्मेष्वित विष्णुवचनात् ॥
मुदितामिति ॥ अनुरक्तमित्यर्थाः ॥ विष्णुपुराणे ॥
नास्मातास्तु विप्रं प्रच्छन्नातुरां न रजस्वलां । ना-
विष्टां न प्रकुपितानाप्रयस्तां न गर्भिणीम् ॥ नादक्षि-
णां नान्यकामां नाकामां नान्यवोषितम् । कुत्सामा

मूलम् ।

वनिविहसमये - प्रथमे प्रहरे चतुर्थे वाऽलंकृतोऽनुलिप्तः
प्रमुदितः सानुरागोवात्स्यायनादिमुनिगणगदितरति-
तम्बं धर्माविरोधेन प्रयुञ्जानः परिहितरतवस्त्रः पृष्ठ-

टीका ।

मतिभृतां वा स्वयं त्रैभिर्गुणैर्युतः ॥ नान्यथोनाथयोनौ
वा नोप्रयुक्तौषधिस्तथा । देवहिजगुरूपांश्च व्यवधी
नश्रमेभवेत् ॥ चैत्यचत्वरतीरेषु न चैव च चतुष्यथे ।
नश्रशाने नोपवने सलिलेषु महीतले ॥ प्रोक्तपर्वसु
शेषेषु नैवभूपालसन्ध्ययोः । गच्छेद्यवायंमतिमाह्वम्-
ब्रोज्जारपीडितः ॥ आतुरारोगिणीम्, रोगिकाहंको
पगमननिषेधो रोगिणीकर्मकोपगमननिषेधस्तु रोग-
स्य संबन्धनीयत्वे सतीति कल्पतरुः युक्तं चैतत् एतादृ-
षधिस्य दृष्टार्थत्वात् तेन यो रोग उपगमेनैव शाम्यति तत्रो
पगमेन दोषः । आविष्टां भृताद्याक्रान्ताम्, अन्यथो नौ
पश्चादिपो नौ अयो नौ स्त्रियामुखादौ पुंसो वागु-
दादौ । अनेन च सर्वविधमौपरिष्टकं निविध्यते, औप-
रिष्टकमुपरिष्टाह्वं मुखरतमितितदर्थः । तत्राष्टविधं
निमित्तं चाश्वत्थोदष्टं वह्निः सन्दंशः अन्तः सन्दंशः चुम्बि
तकं परिष्टष्टकमाम् चूषितकं सङ्गरतिभेदात् एतेषां
सर्वानि कामसूत्रे द्रष्टव्यानि, 'तत्र स्त्रीरपि यथापुरुष-

मूवम् ।

खम्बितबज्जोपवीतोमृषोश्चारादिभिरपीडितः प्रहृष्ट-
कामः प्रहृष्टकामां मुदितामरजस्वलां सुरभिगन्धानुलि-
प्राप्तमयोनिदुष्टामलंकृताप्रियां ब्रह्मचर्यकामश्च तावेव सका-

टीका ।

रूपिण्याच्च तृतीयया प्रकृत्वा, कुलटास्त्रैरिणीपरिचारि-
कादिभिः स्त्रीभिरज्जातं मृगशुपरिचारकनटनर्तकधनिक
वणिगादिनालकैः पुरुषैश्च सह संभवतीत्यादिविस्तरेण
निरूपितं कामशास्त्रे एतच्च सर्वथेव निषिद्धमशुचित्वा-
दसभ्यत्वाच्च अतएव कामशास्त्रप्रणेता वात्स्यायनोप्य-
नदिधीनुक्त्वा भूयो निषिद्धे, न त्वेतद्वाच्यो विद्वा-
न्मन्त्री वा राजधूर्धरः । गृहीतप्रत्ययो वापि कारयेदौ
परिष्टेकमित्यादिना ॥ ननु शास्त्रनिबद्धत्वादेव कर्तव्य-
त्वमित्याशङ्क्यामाह स एव ॥ न शास्त्रमस्तीत्येताव-
त्पदो गेकारणं भवेत् । शास्त्रार्थान् व्यापिनो विद्या-
त्पदो गौस्त्वैकदेशिकान् ॥ रसवीर्यविपाकादिज्ञानमास-
क्षापिवैद्यके । कीर्तितादृतितत्किं स्याद्ब्रह्मचर्यं विच-
क्षतेः ॥ नन्वेव नार्हितदुपदेशेन निरर्थक इत्याशङ्का-
यामपि स एवाह ॥ सन्तोषपुरुषाः केचित्सौमदेया
क्षयाविधाः । सन्ति कासाश्च ये च ते योगानस्युर्निरर्थ-
काः ॥ पुरुषाश्च मिष्टादास इति पक्षादसौ ये वाचौ परि

टोका ।

एकप्रियङ्गुशिकादि स्वाधोनजीवनः, देशः साकेतपां-
टलिपुत्रसिन्धुलाटादयः, कालाः तादृशजनसहवास-
क्षणाः ॥ तथा ॥ अर्थस्याख्यरहस्यत्वाच्चलत्वान्ननस-
स्तथा । क.कदाकिंकुतः कुर्यादिति को ज्ञातुमर्हतीति
चलमधिकयाऽनुपयुक्त्याऽक्रामणीत्वविवेचनया ॥ प्रो-
क्तपर्वमु चतुर्दशमोऽयमेष ॥ अमावास्यायपूर्णिमा । पर्व-
स्थितानिराजिन्द्रविमंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्रीतैलमांस
संभोगौपर्वस्वे ते पुत्रपुमान् । विण्मृतभोजनं नाम प्र-
याति नरकं मृतः ॥ इति श्लोकोक्तेषु ॥ न मूत्रोच्चारणो
द्विष्यति ॥ तथा विधस्य स्त्रीगमनं मृतशुक्राण्यव्याधि-
जनकम्, तदुक्तं मुनिभिः । प्रहृष्टमिष्यत मृतमनुमैयुनं योऽ-
भिनन्दति । तस्य मृतयुतयेतः सहस्रममप्रवर्तते ॥ पु-
स्तादापि मृतस्य यथाहापिकदाचन । भक्ष्योदकप्रतीकाशं
मृतशुक्रान्तदुच्यते इति ॥ अरजस्वला मिति ॥ अरजः
प्रहृत्युपपत्तिमाह मुनिभिः ॥ मासेनोपचितं कालीधमनी
भ्यां तदार्तवम् । ईषत्कृष्णं विगच्छेत् वायुयानि मुखे
त्रयेत् ॥ तद्वर्षाद्वाट्टेनात्काले वर्तमानमसकृत् पुनः
अरापकृशरीरं चायाति पञ्चाशतः क्षयमिति ॥ द्वादशी
द्वर्षादिति प्राविश मेकादशवर्षाणामपिरक्षः स कश्चित्
वाग्मं टटीकायां भर्षाद्वा मुन्दराख्यायामरुहं दत्तोऽर्ष्यं वने

टीका ।

अतिशोतदेशवासिनीनां द्वादशाधिककालेऽपिरजः प्रव-
र्तते । तस्मात्तप्तदेशजजवांयुस्त्रभावेनानियतोरगःसम-
यः कथमपि निश्चेतुमशक्य एव ॥ साचरजोदर्शनदिना-
त्पृथ्वीविराजंयावदशुक्लत्वाच्चतुर्योऽङ्गिकाताशुहाप्यस्या-
युरवत्योत्पत्तिशब्दावर्जनौघा ॥-मनुः ॥ नोपगच्छे-
त्पुमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने । समानशयनेचैव नशयीत-
तस्यासह ॥ रजसाऽभिप्रुतां नारीं न रस्याभ्युपगच्छतः ।
प्रज्ञातेजोयशश्चतुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ अयोनिदुष्टमिति
नोपेयादित्यधिकारे सुश्रुतः ॥ होनाङ्गीकृर्भिर्बीहृष्यां
योनिदोषसमन्वितमिति ॥ योनिदोषास्तु विंशतिः ॥
तेषोक्ताः शार्ङ्गधरसंरिक्तप्रियाम् । विंशतिर्योनिरोगाः स्त्रु-
वर्तिनोत्पत्तात्कफादपि । सन्निपाताच्चरक्ताश्चलोहितश्च
वत्सदा ॥ शुष्काचवामिनीचैव खण्डितान्तर्मुखीतथा ।
सूत्रीमुखीविप्रुताचवातघ्नीचपरिप्रुते त्यादिभिः श्लोके-
सुश्रुते ॥ प्रहृष्टचिह्नभ्युदयंयाऽत्यर्थमुपसीयते । रुद्धदुर्मल-
वासावाक्कावादाः प्रकृष्यन्ति ॥ सदुष्टोयोनिमासाद्य
योनिरोनावकल्पते । अवाचार्थपदोषार्थायवाक्खलज्जवे-
नतु ॥ विंशतिर्व्यापदोयोनिर्विर्दिष्टारोवसंयज्ञे । मिथ्या-
चारेण वाः स्त्रीणां प्रदुष्टे नार्तवेन च ॥ जायन्ते बीजदोषाश्च
देवाश्चन्द्रचुताः शुभगित्युक्त उदावर्ताविभ्याविप्रुतापरि-

टीका ।

प्रुतावाग्ललाहधिरधरावामिनीसंमिनी पुत्रप्रीपितला
 चत्वनन्दाकचिनीचरचाह्य ई ई प्रला पल्लीफलिनौ
 महायोनिःसूचीवत्सामर्वदोषजां २० इतिनामानिसके
 निलमुदावतारजः कृच्छ्रेणमुच्चतौत्यादिभिःसोकेल्ल
 षानिवाभिहितानिबिस्तरभयाग्निलिखितानि ॥ योनि
 दुष्टादिस्त्रीगमनंपुंसउपदंशादि रोगजनकंतथाचोपदंश
 निदानेमुच्यतः ॥ तदातिमैथुनादतिब्रह्मचर्यादातवा
 ब्रह्मचारिणीविरोत्पृष्टारजस्वलां दीर्घरोमांकर्कशरोमां
 सक्षीर्णरोमां निगूढरोमामल्पदारांमहादारासप्रिधाम
 कामामचोक्ष सलिलप्रक्षालित, योनिमक्षालितयोनिं
 योनिरोगोपसृष्टांस्वभावतोवादुष्टयोनिंवियोनिंवानागौ
 मुपसेवमानस्यतथाकरजदशनविषशूकनिपातनाददंशा
 हस्ताभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचोक्षसलिलप्रक्षालनाद
 वपीडनाच्छुक्रमूत्रवेगविधारणाभ्यैथुनानो वाऽप्रक्षोष
 नादिभिर्मैदुमुष्णस्य प्रकुपितादोषाःक्षतेऽक्षतेऽशब्दयु
 मुपजनयन्तितमुपदंशमित्याचक्षतइति ॥ अचोक्षमशु
 चिचमनोच्चंवा ॥ माधवनिदाने ॥ हस्ताभिघाताग्न्य
 दन्तपातादधावनादत्युपसेवनाद्वा । योनिप्रदीपाश्चभ
 वन्तिशिश्रौ पञ्चोपदंशाविविधोपचारैः ॥ योनिप्रदीपात्
 चल्पमहाहारदीर्घकर्कश रोमसंकोर्णदेशाद्यातिव्योजना

टीका ।

दितितट्टीकायामातङ्गदर्पणवाचस्पतिः ॥ सुरतं द्विविधं
 बाह्यमाभ्यन्तरं च बाह्यं त्वालिङ्गनाधरपानचुम्बनं नखच
 तादिभेदान्नानाविधं तदेव पूर्वं प्रबोध्य मृतदुक्तं कामशास्त्रे
 आदौ रतम्बाह्यमिह प्रयुक्तं तत्रापि चालिङ्गनमेव पूर्वमिति
 दशमे माघटीकायां मल्लिनाथेन प्रेक्षणाभाषणादौ नामपि
 बाह्यरतत्वं युक्तम् ॥ चुम्बनस्थानानां कामशास्त्रे ॥ भुज
 मूलेस्तनीवज्जीवलिर्मदनमद्य च । कपोलीष्ठं च चुम्ब्यानि
 नाय्यारतिविशारदैः ॥ नखचतस्थानानिरतिरहस्ये ॥
 कण्ठकुक्षिकुचपाश्वर्भुजोरः श्रोणिष्वपि येषु नखास्तदमा
 हुरिति ॥ आभ्यन्तरन्तु चरमक्रियात्मकं तदुक्तं वात्स्याय
 नेन । बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं रतमुच्यते । तत्राद्यं
 चुम्बनाद्ये पनखदन्तकृतादिकम् ॥ द्वितीयं सुरतं साक्षा
 ज्ञानाकारेण कल्पितमिति । तच्च शक्तयोरेकयामावधिकं
 तदुक्तं रतिसर्वस्वं । एकवारावधिर्यामोरतस्य परमो मतः
 षण्णशक्तिमतो यूनीरहुतक्रमवर्तिनोरिति ॥ आपस्तम्बः
 स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्यात् ॥ स्त्रीसम्भोगार्थं वासः स्त्री
 वासोरतिवस्त्रं सन्निपातः सम्भोगः । कृतसम्भोगौ च तौ
 तस्यां रात्रौ वैकशय्यायां न शयोयाताम् । यदाह स एव ॥
 वावत्सन्निपातं च संशय्याततो नानेति ॥ ऋतावेवेति ॥
 वात्सवत्कथं ॥ १ षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् यस्मात्सु

टीका ।

संविधीत् । ब्रह्मचार्यवर्षाख्यायास्तत्सम्बन्धयेत् ॥ एवं
 गच्छस्त्वियं चामांघ्र्यां मूलं च वर्जयेत् ॥ सुखदन्तौक्य
 कृत्युत्तलक्षणां जनयेत्पुमान् ॥ स्त्रीणां गर्भधारणयोम्या
 वस्थोपलक्षितः कालश्चतुः सत्तरजोद्वयं न दिवसादात्म
 षोडशाहोरात्राणि तस्मिन्तौ युग्मासु समासुरात्रिंशु
 मर्कं तत्तवापि पर्वाण्याद्याद्यतसत्तरावीर्ज्ययेदित्यर्थः
 एवं कृतेन ब्रह्मचर्ये हानिः । मघा मित्येकवचनमर्थतस्त
 नित्यबहुवचनान्तरात् यथा चमघाशब्दस्तनित्यबहुवच
 नान्तरत्वनन्तथासविस्तरमुपपादितं न च तन्निर्णयेऽस्माभिः ॥
 युग्मासु पुरुषा उत्पद्यन्ते अयुग्मासु स्त्रियः एवं पुंसः शुक्राधिः
 क्ये पुमान् स्त्रियः शोणिताधिक्ये स्त्रीसास्ये स्त्रीवः । यदा
 युग्मायामपिरात्रौ शोणितादिकां तदास्त्री वपुरुषा भवति
 अयुग्मायामपि शुक्राधिक्ये पुमाने वस्त्रा कृतिः अन्तर्जासु
 नाभिर्ब्रशुक्यदिद्विधा भवति तदायमजकृतिबोध्यम् ॥
 चतुमतीलक्ष्यं वाग्भटे ॥ चामांघ्र्यं सत्तरजं दनां स्फुरस्त्री
 विपयो धराम् । सप्ताचिकुचिपुंस्का मांति यादृतुमती
 नरः ॥ चतुर्गर्भानुत्पत्तौ हेतुमाह तत्रैव । पञ्चसंज्ञो
 चमायातिदिनेऽतीतेयथातथा । चतुर्गर्भानुत्पत्तौ निःसा
 शुक्रं नातः प्रतीक्यति ॥ गर्भिण्यास्तु नरको निष्कर्मः तन्ना
 रं स्वर्गं वा त्रयत्वात् ॥ सद्यो यहीत गर्भं यो विज्ञानि सुवृत्ते

मूलम् ।

मघं दन्तावपि वध्वाजङ्घ्रिप्रसार्यमिष्टुनीभवेत् प्रथम
कृतुगमनेष्वस्य ऋतुसंज्ञाविधिनागर्भाधानकर्तव्यम् ॥

टीका ।

अमोम्लानिः पिपासासंविद्यमदनंशुक्रगोणितयोरवबन्धः
स्फुरच्चयोनिः ॥ चरके ॥ पुरुषस्यानुपहतरेतसः स्त्रिया
श्चाप्रदुष्टयोनिगर्भाशयाया यदा भवतिमंसमर्गकृतुकाले
यदातयोस्तथायुक्तमंसमर्गशुक्रगोणितमंसमष्टमन्तर्गर्भाशय
गतंजीवोऽपक्रामतिमत्सुसंप्रयोगात्तदागर्भोऽभिनिवर्तत
इति ॥ चन्तावपीति ॥ यास्तुवन्वयः ॥ यथाकामो
भवेदापिस्त्रीणांवरमनुस्मरन्निति ॥ स्त्रीभिर्हिन्द्रस्यब्रह्म
हत्यायाम्मृतीयेषांशेष्टहीते भवतीनां कामविवहन्तापात
कोष्ठादितोन्द्रदत्तंवरंस्मरन् स्त्रीणां काममनतिकम्य
प्रवर्त्ततेत्यर्थः ॥ ऊर्ध्वप्रसार्येति ॥ दक्षिणेनपाणिनोरु
प्रसार्येतिपारस्करवचनात् ॥ प्रथमकृतुगमनइति ॥
यद्यप्याश्वलायन पारस्करगोभिलादिभिर्गर्भाधानसमय
त्वेनप्रथमर्तुरेवगोक्तः तथापिप्रथमोपस्थितत्यागेमाना
भावात्प्रथमर्तुरेवगर्भाधानसमयः समयइतिव्याख्या
तारोनिश्चिन्वन्ति ॥ यदातुविदेशस्यतथाव्याधिततथाच
प्रथमर्तुर्गर्भाधानं कर्तुं नशक्यतेतदा विदेशागमनोत्तरं
स्वस्यतादृशायांचप्रथमर्तुर्कार्यम् ॥ रजोदर्शनात्पूर्वम्

मूलम् ।

ऋतुगमनेच गर्भाधानहेतुतयोत्तानीकरचमेवशस्तं न
तिर्य्यकरंणादि पुरुषायितस्तु नपुंसकोत्पत्तिहेतुतयाऽ
तिनिषिद्धम् ॥ तत उत्थावस्त्रियाऋतावनृतौचलेप
चाज्ञानाचमनेकतेव्यं पुंसाच ऋतौलेपज्ञालनमहानां
प्रोक्षणाचमनंप्रातरेवज्ञानञ्च चमृतौज्ञानवर्जसर्वपूर्व
वत् । गभिर्गुण्य पगमनिषेधःषष्ठाष्टममासयोरवेतिगौडः

टीका ।

स्वोगमनंनकार्यम्, ऋतुमतीं ज्ञायामभिगच्छेदिति शार
स्करीयात् । आहानन्तरं ऋतुज्ञातामपिनोपेयात्तदा
हेतुःशङ्कलिवितो । ऋतुज्ञातांतदहोरात्रंपरिहरेदिति
शारीरस्थानेमुश्रुतः ॥ ज्ञानघोडुश्ववर्षायामप्राप्तः पञ्च
विंशतिम् । यद्याधत्तं पुमान्गर्भकुक्षिस्थःसविपश्चते ॥
जातोवानचिरंजोवेऽप्यविहादुर्वचिन्द्रियः । तस्यादत्यन्त
बाह्यायांगर्भाधानंनकारयेत् । एतद्वर्षेनाज्योतिःशास्त्र
ऽपिघोडुश्ववर्षपर्यन्तं गर्भस्थानिष्टत्वकथनाच्चघोडुश्ववर्ष
पर्यन्तमन्ततस्तुदशवर्षपर्यन्तं वा स्त्रीनोपगन्तव्यं वेति
यद्वदन्ति तत्सम्प्रदायिकानानुमन्यन्ते दृष्टमात्र
फलकाम्यावेद्यकज्योतिः शास्त्राभ्यामदृष्टार्थकस्त्वधर्म
शास्त्रस्यबाधयितुमयुक्तत्वात् तथाच व्यासःऋतुज्ञाता
न्तुशोभाय्यासन्निधौनोपगच्छति । घोरंवांभूचहत्यायां

टीका ।

नादिभिः स्त्रियं संभाव्य विमर्जयेत्तथा च गो नर्दीयः ॥ निशा
वमानेयदिबुध्वनादिप्रयुज्य धायान्मदनोऽस्यवास इति ॥
उत्थायेति । गोतमः । नेमिशुभीभूय गौचं प्रति विलम्बेत ॥
हृद्गता तातपः ॥ ऋतौ तु गर्भे शङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः
स्मृतम् । अन्ततौ तु सदा कार्ये गौत्रं मृतपुत्रीषवत् ॥ स्नान
मिदं कर्माधिकारापादकं तेन प्रातरेऽस्नानं न रात्रौ ॥
मृतपुत्रीषवदिति ॥ अल्पलेपे मृतवत् बहुलेपे पुत्रीषव
दिति व्यवस्थितो विकल्पः । तथा । द्वावेताव शुची स्यातां
दम्पती गयनं गती । गयनादुत्थितानां गौशुचिः स्याद्
शुचिः पुमान् ॥ शुचिः स्नानप्रोक्षणविनापीति शेषः न तु
लेपक्षालनाचमनयोर्निवृत्तिरिति बोध्यम् ॥ गर्भिण्यु
पगमनिषेध इति ॥ गर्भवेगुण्यभयात्तदुपगमनिषेधो
वैद्यके आधानात्प्रभृत्येवोक्तमथाचमुच्यते ॥ ततः प्रभृत्यै
व व्यायामं व्यायामपतर्पणमतिकर्षणं दिवा स्वप्नं रात्रि
जागरणं शोकं यानां रोहणं भयमुत्कटकासनञ्चैकान्ततः
स्नं हादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाकालिवेगविधारणञ्च
न सेवेतेति ॥ मितः क्षराया विज्ञानेश्वरोप्येवम् ॥
शववाहतीर्थगमसिंधुमज्जनक्षुरमाचरेन्नखलु गर्भिणीपति
रिति मुहूर्त्तचिन्तामणिश्लोकव्याख्यावसरे पीयूषधारायां
गोविन्दस्तु सप्तममासादृहं मेवा निषेधमाह वपनं मैथुनं

मूलम् ।

एतावत्यप्याङ्गिकेकृते न प्रत्यवायो भवति अन्यथा तु प्रत्य-
वैत्येव ॥ आसीत्खण्डवलाकुलऽमलयगावैदेहदेशाधिपः
शूरोदगङ्करो वरोद्विजगणे श्रीकृत्वमिहोन्मत्तः । तस्मा

टोका ।

तीर्थवर्ज्येद्गुर्विणीपतिः । आदश्च सप्रमान्माषादृद्धं ब्रा-
ह्मणवेदविदितनारदीयात् ॥ अत्यन्तकामान्नुपौदगर्भा-
मप्युपेयात् अद्यश्वोवाविजनिष्यमाणाः पतिभिः सह श-
यन्त इति स्त्रीणामिन्द्रक्षोवरदतिवमिष्ठवचनात् काम-
माविजनिताः सम्भवामिति श्रुतेश्च ॥ विजनिष्यमाणाः
प्रसविष्यमाणाः शयन्तं शयीरन् अपर्यानिट् रुद्धभावश्च ॥
ननु मैथुने म्रियया अपि भुक्त्वा वा दग्धभातः संभवतीति
गर्भिण्युपगमनिषेधः सर्वथैव युक्त इति चेन्न तस्या किञ्चित्
त्करत्वात् तदुक्तं हृन्निघण्टुरन्नाकरे ॥ योषितोऽपि
स्रवत्येव शुक्रं पुंसाममागमं । गर्भस्य तु न तत्किञ्चित्करो-
तीति न चिन्त्यत इति ॥ एतावतीति ॥ ब्रह्मपुराणे ।
इत्येतदखिलं प्रोक्तमहोरात्राश्रितं मया । ब्राह्मणानां
कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥ नास्ति क्वादयवाऽऽलस्या
द्ब्राह्मणो न करोति यः । स याति नरकं घोरं काकयोनी
च जायत इति ॥ अथ ग्रन्थान्ते विभिः श्रीमच्चन्द्रवतो
देव्या वंशवर्षणमुपक्रमते आसीत्खण्डवलाकुल इति ॥१॥

मूलम् ।

त्पन्मिथिलेश्वरात्ममजनि श्रीरुद्रसिंहावरः श्रीमानेक
जटासमर्चनेपरः श्रीवासुदेवोऽपरः ॥ १ ॥ येनापारि
पुरारिपादकमले भक्त्यावलोनिश्चला येनाधारिसदारि
मूर्ध्नि चरणौ जित्वारणे स्वाहनात् ।^१ येनास्मरारिहरिः
स्थिराच कमलाऽकार्यालये निर्मलाभूपालावलिमौलि
वन्दितपदाराजन्वतीभृग्भात् ॥ २ ॥ तत्पत्नीक्षमयाऽ
वनोमुवपुषालक्ष्मौगिराभारती यात्रीचन्द्रवतीसतीगुण
वतो संराजतिश्रीमती । आक्षप्तेनतयाऽनयाविनतया
प्रख्यातयादान्तया प्राणाय्यवमयामुपहृतिरियं साप्रीय
तामेतया ॥ ३ ॥ सद्विष्ववामकुलभृधरभास्वरेण यामा

टीका ।

राजन्वतीति ॥ श्रीभनोराजाभ्याडितिविग्रहे राजन्वा
न्मोराज्यइतिसूत्रेण राजशब्दान्मतुपि नलोपाभावो
निपात्यते ॥ २ ॥ एतयेति ॥ एतयापहत्यामापूर्वोक्त
देवीप्रीयतामित्युन्वयः ॥ नन्वचान्वादेशत्वं नैनयेति
स्यादिति चेन्न अनुवाद्यत्वं न विवक्षितत्वात् अपूर्वोक्त
यितुमुपात्तस्यकार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानस्यैवान्वा
देशपदार्थत्वात् अतएव ईषदर्थक्रियायोगिमर्यादाभि
विधीचयः । एतमातङ्कितं विद्यादाक्यस्मरणयोरङ्क
दिति श्लोके एतमित्यत्रैनादेशो न एव नक्तंभीरुर्यत्वंमेव

मूलम् ।

विराट्तरुवनीमुविकस्वरेण । अज्ञानतामसहताक्षक
पापरेणप्राकारिपद्धतिरियं परमेश्वरेण ॥ ४ ॥ वसुमुनि
नगशशिशाकि १७८ पौषमितेपक्षतौमसोत्पत्तिः ।
गुणरामवर्षवयसाविप्राज्ञिकपद्धतीरचिता ॥ ५ ॥
शकाब्दे भृगोदावमुद्दिधुमितेचैत्रधवले त्रिदशैकायेवारे
शुभकरवरारेयद्भुवले । समाप्नोऽयंयन्यःसरमसमयेमङ्गल
तलेऽत्युदारे श्रीताराचरणकमलेन्यामिविमले ॥ ६ ॥
इति कर्मकाण्डोद्धारकमहावैयाकरण श्रीपरमेश्वर
विरचिताऽऽज्ञिकपद्धतिः समाप्ता ॥ शुभमस्तु ॥ * ॥

टीका ।

तदिमंराधेगृहंप्रापयेति गीतगोविन्दश्लोकेऽपीममित्यत्र
नैनदिशइतिबोध्यम् ॥ ३ ॥ सद्वित्त्ववामकुलेति ॥
वित्त्ववामकुलं मिथिलायां बलिग्रामइतिप्रसिद्धम् ॥
तरुवनीति ॥ तरुनीइतिप्रसिद्धोयन्यकर्तुर्निवासग्रामः
प्राकारीति ॥ प्रकथनार्थकात्प्रकरोतेः कर्मणिनुङ् ४
पक्षताविति ॥ पक्षस्यमूलेप्रतिपदीत्यर्थः ॥ ५ ॥ काये
इति ॥ कोब्रह्मादेवता अस्यकायः कस्य दितिसूत्रेण
कण्ठस्थे दादेशोऽण्च । तिथिशब्दःपुंलिङ्गोऽपिनिधयो
द्वयोरित्यमरकोशात् । तथाचभारविःअभिरश्मिमालि
विमलसंघृतजयधृतेरनाशुपः । तस्यभुविवहुतिर्थास्ति

टीका ।

ययः प्रतिजग्मु रेकचरन्निषीदतइति ॥ अथ स्त्रीष्वे
बहुतियाइत्यवटिस्तान्डीदिबहुतिथ्यइतिस्मात् ॥ वरार
इति ॥ वरचारोमङ्गलवारस्तस्मिन् । शेषमुबोधम् ॥६॥

इतिकर्मकाण्डोद्धारकमहर्षेयाकरण
श्रीपरमेश्वरकृतः स्त्रीयाज्ञिकपद्धतिप्रकाशः

समाप्तः ॥

शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

शुद्धिपत्रम् ।

अक्षरम्	शब्दम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अक्षरम्	शब्दम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
सङ्ख्यः	सङ्ख्यः	२	६	विषदाह	वीषदाह	१८	११
शोचः	शोचः	५	६	भावे	बाभे	१८	१८
तद्भा	वडा	५	१२	तपा	तषा	१८	२१
चम	चमो	६	४	ठकं	ट्क	१८	१
तथा	तथा	६	५	भुर्वाभि	भुमिर्वा	१८	१८
नभू	नम्	६	१८	ग्रन्थ	ग्रन्थे	१८	२०
सङ्गो	सङ्गो	७	१	जम्	जन्पु	२०	११
रुचं	रुचु	८	१	हार्था	हार्थाः	२०	११
आनि	नि	८	८	ताक्षाना	ताना	२०	१६
शोचा	शोचा	१०	१	चिन्ता	चिन्ता	२१	१
कृष	कृष	१०	४	दन्त	हन्त	२१	५
न्द्रे	न्द्रे	१०	८	कर्म	कर्म	२२	२१
पिष्ट	पैष्ट	११	११	निधो	निधो	२४	२
वे	व	१२	१०	स्विना	स्विना	२४	१७
वभी	वभी	१२	१५	शेष	शेषे	२४	२०
पाभ	पापभ	१३	१	नित्यं	नित्य	२४	२०
दद्या	दम्पु	१३	३	वर्ण	वर्ण	२८	१
दध्या	दद्या	१३	४	चानो	चानो	२८	१७
कृषु	कृषु	१३	८	हृत्	हृत्	३१	३
स्वस्वकान्	स्वस्वकान्	१३	१३	वय	वय	३२	१८
रूप	रूपा	१४	१२	स्वप्न	स्वप्न	३४	११
परि	परो	१४	१८	तत्र	तत्रे	३५	१८
पाठ	पाठा	१४	२०	वोज	वोदाज	३६	१५

अथुहम्	अथुहम्	पृष्ठम्	पंक्तिः	अथुहम्	अथुहम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
अन्ता	अन्ता	३७	१६	हिति	हिति	७७	१४
अन्ता	अन्ता	३८	११	स्त्रीव	स्त्रीव	७७	१६
रक्तनि	रक्तनि	३८	१८	समा	समा	७८	११
येष	येषा	३८	२०	दध्य	दध्य	८१	११
ले	ले	४०	१	धुवा	धुवा	८२	१५
मंष्ट	मंष्ट	४३	४	ध्वजा	ध्वजा	८३	१८
विस	विस	४३	४	वज्र	वज्र	८५	८
भरभा	भरभा	४४	११	गाधा	गाधा	८५	८
दध	दध	४७	४	पय	पय	८७	८
दिदि	दिदि	४८	८	नचष	नचषा	८८	३
हाम	हाम	५१	३	रब्ध	रब्ध	८८	८
वित्रं	वित्रं	५५	१४	सरा	सरा	८०	१
त्रये	त्रये	५५	१५	सुगु	सुगु	८०	५
वित्रं	वित्रं	५५	१६	यमा	यमा	८१	१८
तीय	तीय	५८	१२	इमं	इमं	८२	१२
कुर्याको	कुर्याको	५९	१३	जनिं	जनिं	८२	१८
पद	पदा	६३	१८	धवा	धवा	८२	१८
यम	यम	६५	७	दुप्ये	दुप्ये	८४	१६
नच	नच	६५	१८	रक्षोपि	रक्षोपि	८५	१०
कल्प	कल्प	६८	१८	निष्पी	निष्पी	८६	८
गा	गा	७१	३	कयनाम्	कयनाम्	८८	३
सवि	सवि	७३	१४	सुता	सुता	१०४	६
पञ्चा	पञ्चा	७४	११	भास्व	भास्व	१०८	३

श्रीं सौरभेयः सर्वज्ञताः पवित्राः पुष्ट्यरा- चय वायसनेदिनां पञ्चमहायज्ञप्रकारः ।

मयः । प्रतिगृह्णन्तुमेयामं • गावस्त्रै लोका
मातरः ॥ श्रीं गोम्बोमः ॥ इति साद्वंघा-
समुष्टिं परस्वगामुद्दिश्यदद्यात् ॥ ४१ ॥

इदमन्नं मनुष्यं भोक्तुं ४०
भूमिसमिपिष्य तदुपरि
वर्त्तन्तुत्वा पुनरभिषेच
येत्सर्वान्बलानुपस्पृशेच्च ॥
श्रीं श्वानौदोश्यावश्वलो
वैवस्वतकुलोद्भवौ ताभ्यां
पिंगडं प्रयच्छामि स्यात्
मैतावहिंसकौ ॥ ३८ ॥
श्रीं तन्द्वारुणवायव्याया-
स्यावेनैव तास्तथा । वाय-
साःप्रतिगृह्णन्तुभूमौपिंगड
मयाऽर्पितम् ॥ ३७ ॥
श्रीं कृमिभ्योनमः ३६
श्रीं वायसंभ्योनमः ३५
श्रीं पापरोगिभ्योनमः ३४
श्रीं श्वपगंभ्योनमः ३३
श्रीं पतितेभ्योनमः ३२
श्रीं विह्वलेभ्योनमः ३१
श्रीं चांगडांलेभ्योनमः ३०
श्रीं श्वभ्योनमः २८

मन्त्रिकाभ्यं जलपात्रं
मत्र प्रतिष्ठापयेत् ।

श्रीं पृथिव्यै नमः ८
श्रीं अन्नानमः ७

श्रीं पञ्चन्यायनमः ६

श्रीं भूतानांपतयेनमः २५

श्रीं उषसिनमः २४

श्रीं उदीर्यै दिशे नमः १८

श्रीं वायवेनमः १४

पुत्रपात्रं प्रक्षाल्य
श्रीं यक्ष्यै तत्तन्निर्वा जनेनमः २७

श्रीं प्राच्यै दिशे नमः १५

श्रीं वायवेनमः ११

श्रीं विधावेनमः १०

श्रीं धावेनमः ९

श्रीं अनुमतये स्वाहा ५

श्रीं कश्यपाय स्वाहा ४

श्रीं यक्षाभ्यः स्वाहा ३

श्रीं प्रजापतये स्वाहा २

श्रीं ब्रह्मणे स्वाहा १

पुटकम्यजले स्थले वा

श्रीं सूर्याय नमः २१

श्रीं अन्तरिक्षाय नमः २०

श्रीं ब्रह्मणे नमः १८ श्रीं अपार्च्यै दिशे नमः १६

श्रीं वायवेनमः १२

अपमव्यं न दक्षिणाभिमुखः
श्रीं पितृभ्यः स्वधानमः २

श्रीं प्रतीच्यै दिशे नमः १७

श्रीं वायवेनमः १३

नित्यप्रातः ॥ ३८ ॥ सिकः, मंक्लः, गायत्री, देवताभ्यः, सामनम्, वायसुनः, गन्धादिनाल
चन्द्रदानपादं, पातालभनन्, • तत्तन्नामोर्वासां नोर्वासां नोर्वासां, देवताभाः, ब्राह्मणायाद
श्रीं प्रसादात्कुर्यात् ॥ इति वृद्धिं प्रयोजनः ॥ मध्यमप्रयोगस्तु ॥ अपमव्यं जलामोदव
दाय दक्षिणाभिमुखः श्रीं अद्यामुक्तोवाः पितृनाममहप्रपितामहा असुक्तामुक्तमोदव
दद्यात् ॥ कथप्रयोगस्तु श्रीं इदमन्नं पितृभ्यः स्वधा ॥ इति नित्यप्रातः ॥ पावर्गदिने ि
किन्तु वैश्वदेवेन नित्यं नमः ॥